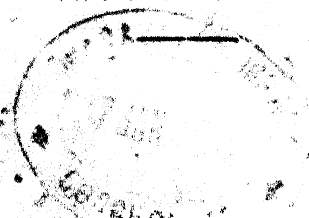
भामती।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता।

ई १८८१।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,

২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট্।

প্রিণ্টার—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়

৫২ নং আমহার্ষ্ট ষ্ট্রীট্।

मवगत्व आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम्। अप्रयोजनत्वाच्च। तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम्। संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यानुभवेन निवर्तनीयः। स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात्। कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः, नह्यहमित्यनुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति। न चाहमिति मनुजनोऽस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरपि अन्यथयितुमनुभवविरोधात्। नह्यागमाः सहस्रमपि घटं पटयितुमीशते। तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्याम इत्याशयवानाशङ्कां परिहरति। युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। अत्र च युष्मदस्मदित्यादिर्मिथ्याभवितुं युक्तमित्यन्तः शङ्काग्रन्थः। तथापीत्यादिपरिहारग्रन्थः। तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम्। इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम्। यथा ह्यहङ्कारप्रतियोगी त्वङ्कारो नैवमिदङ्कारः, एते वयमिमे वयमास्महे इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति। चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः। एते हि चिदात्मानं विषिण्वन्ति अवबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्। परस्परानध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तस्तमःप्रकाशवदिति। नहि जातु कश्चित्समदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति। तदिदमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति। इतरेतरभाव इतरेतरत्वं तादात्म्यमिति यावत्। तस्यानुपपत्ताविति। स्यादेतत्। मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति। दृश्यते हि धर्मिणोर्विवे-

असम्बन्धेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिणि रक्तः स्फटिक इत्यारक्तताविभ्रम इत्यत उक्तम्। तद्धर्माणामपीति। इतरेतरस्य धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः। अयमभिसन्धिः। रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति। यथाहुः। "शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता" इति। तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदेनैव तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसम्भिन्नौ, धर्माः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदिदमुक्तं सुतरामिति। तद्विपर्ययेणेति। विषयविपर्ययेणेत्यर्थः। मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः। एतदुक्तं भवति। अध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तस्तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति। मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना। इदमाकूतम्। भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे चात्मतत्त्वं प्रकाशेत, न त्वेतदस्ति। तथाहि। समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते। न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदृगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति न न्यूनत्वं प्रागेवोपचरितत्वमिति। अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन् कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वाऽनुपप्लवः। न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादाम्नायस्यैव

तदपेक्षस्य प्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम्। तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न। उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात्। न ह्यागमज्ञानं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम्। न च तत्तस्योत्पादकम्। अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः, नहि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः। न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितार्थं युक्तम्। उक्तं हि "न विधौ परः शब्दार्थः" इति। ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्। तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः। दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम्। तथा च पारमर्षं सूत्रं, "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्" (अ० ६ पा० ५) इति। तथा "पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्॥" इति। अपि च येऽप्यहङ्कारास्पदमात्मानमाश्रिषत तैरपि अस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्। अहमिहैवास्मि सदने जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात्। उत्तरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिभासप्रत्ययवत्। न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति साम्प्रतं. नहि तदैव भवत्यहमिति, शौचके वा न जानामीति। अपि च परमदः प्रत्र [illegible]गुपयोगेन वर्तत इति

यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरःसरः। तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४) प्रकरणान्तरापहृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र तद्धर्मातिदेशेन गौणः (अ० ७ पा० १)। माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहादिशब्दः। न त्वहङ्कारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत्। न चात्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम्। तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो न त्वनयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः। तस्मिंश्च गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्त्तमानं गौणतामपि निवर्त्तयतीति। न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसन्धानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम्। परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम्। परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्त्तन्ते। वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान् भाष्यकारः। "पश्वादिभिश्चाविशेषादिति"। बाह्या अप्याहुः "शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तारः" इति। तस्माद्विशेषाविदामगोचरमहङ्कारमहमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदव्यवहारादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः। न चाहङ्कारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम्। तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा। अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात्। देहपरिमाणत्वे तु साव-

ध्रुवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः। किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमु-
दायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वाऽवयवाः। प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे
बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपर्यायं विरुद्ध-
दिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत। समु-
दायस्य तु चैतन्ययोगे हस्तस्य एकस्मिन्नवयवे छिन्नेऽप्य-
वयवो हस्त इति न चेतयेत्। न च बहूनामवयवानाम-
विनाभावनियमो दृष्टो य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न
चेतयेत्। विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहम्प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थ-
मेव। तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम्।
एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्या-
ख्याताः। तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये प्रतिकूलीकृते भगवती
श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभव-
प्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति। तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृती-
तिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहम्प्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्त-
फलैरुपव्याख्यानमन्योन्यस्मिन्नित्यादि। अत्र चान्योन्यस्मिन्
धर्मिणि चात्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यस्याहमिदं शरीरा-
दीति। इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः। लोकव्यवहारो
लोकानां व्यवहारः स चायमहमिति व्यपदेशः। इतिशब्द-
सूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन
प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः। अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्यान्यो-
न्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजराव्याध्यादीना-
त्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहात्मभावे समारोप्य तथा चैतन्यादी-
नात्मधर्मान् देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य ममेदं जरा-
मरणपुत्रपशुस्वाम्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः इति-
शब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रयत्नादिः। अत्र चाध्यासव्यवहार-
क्रियाभ्यां यः कर्त्तानीतः स समान इति समानकर्तृकत्वेना-

अयं व्यवहार इत्युपपन्नम्। पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति, मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः। मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः। तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह। इतरेतराविवेकेन। विवेकाग्रहेणेत्यर्थः। यद्यविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह। अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः। परमार्थतो धर्मिणोरितरेतरात्मना विवेको धर्माणां चासङ्कीर्णता विवेकः। स्यादेतत्। विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः। इह तु परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्, कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत आह। सत्यानृते मिथुनीकृत्य, विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। सत्यं चिदात्मा, अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते इह धर्मिणी मिथुनीकृत्य, युगलीकृत्येत्यर्थः। न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः। एतदुक्तं भवति। अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति। स्यादेतत्। आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह। नैसर्गिक इति। स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः। व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता। ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः।

स्यादेतत्। यदि पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता। प्रतीतिरेव त्वस्यासती

गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते। प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः। सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात् प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या। तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वाभावादसन्तश्चिदात्मवद् असत्त्वे वा न प्रकाशमानाः स्युः कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास इत्याशयवानाह। आह आक्षेप्ता कोऽयमध्यासो नाम। क इत्याक्षेपे। समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एतमाक्षेपं प्रतिक्षिपति। उच्यते। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। अवसन्नोऽवमतो वा भासोऽवभासः। प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा। एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति। तस्येदमुपव्याख्यानं पूर्वदृष्टेत्यादि। पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः। मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणं तथापि वर्त्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तं, तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम्। आरोपविषयं सत्यमाह। परत्रेति। परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम्। स्यादेतत्। परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यध्यासलक्षणमतिव्यापकत्वात्। अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः। अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह। स्मृतिरूप

इति। स्मृतेरिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं सन्निहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तथापि हि स्वप्ने माये पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधानपरामर्शे तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः। एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम्। तथाहि। बहिर्विनिर्गच्छत्स्वच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्त्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाश्च शङ्खासम्बन्धमननुभवन्नसम्बन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति। एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः। एवं विशदपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो ऽसम्मपि बलीयसा सौर्य्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितं मुखसंयुक्तं मुखग्राहयद्दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत् पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शादिकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति। एवं द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासम्भवं लक्षणं योजनीयम्। एतदुक्तं भवति। न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सत्त्वं भवेत्। नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा। तथा सति मरुषु मरीचिचयमुच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनीत्यभिसन्धाय प्रहृष्टः स्यात् तोयमापीय पिपासामुपशमयेत्।

तदवभासेनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम्। न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत् स्वरूपेण तु परमार्थसदेव देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणापि असन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यन्त इति साम्प्रतम्। यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं तर्हि मरीच्यादीनाम् असतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति। यत्तूच्यते नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः। यथाहुः। भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षयेति। ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्यतानुभवगोचरता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निरुपाख्यस्य कुतोऽनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः। न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृशान्तनिजस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति साम्प्रतम्। यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यमसदिति चेत्। किमसत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं, न तावत्कार्यमसतस्तत्त्वानुपपत्तेः। नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः। अनवस्थापाताच्च। विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष सदसतोः सम्बन्धः। असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत्। अहो बतायमतिनिर्वृत्तः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किञ्चित्। असत आधारत्वायोगात्। असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किञ्चिदिति चेत्, अहो बतास्यामत्यपक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति। तस्मा-

दत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति। अत्र ब्रूमः। निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोचरस्तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगोचराः सन्तु, न सतत्त्वाः सदात्मनां मरीचीनामसत्त्वात्। द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं स्वतः परं तु परतः। यथाहुः। "स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके। वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कैश्चित्कदा च न॥" इति। तत् किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः। तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत। अथ न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात्। तोयात्मना तु गृह्णन् कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः। हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्। तेषां तोयाभावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः। नाप्यसत्। वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमाख्यायते भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादिति वदद्भिः। न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं तद्धि मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा। पूर्वस्मिन् कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यात् न तोयमिति। उत्तरस्मिंस्तु गङ्गायां तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति। दे[illegible]दान्तरत्वे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति। न चेदमत्यन्तमसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति साम्प्रतम्। तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात्। तस्मान्न सत्। नापि सदसत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेणाबाध्यमस्तं तोयं परमार्थतोयमिव। अत एव पूर्वदृष्टमिव। तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किं त्वनृतमनिर्वाच्यम्। एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मन्यध्यस्यत

इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगाद् इन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते। चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरस्तन्मूलतर्कविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्णीतोऽबाधितः स्वयम्प्रकाशतैवाऽस्य सत्ता सा च स्वरूपमेव चिदात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा इति सर्वमवदातम्। स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव सम्मतः परीक्षकाणां तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह तं केचिदन्यत्राऽन्यधर्माध्यास इति वदन्ति॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये। सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमसत्तोक्तं बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः। उपपत्तिश्च यथानुभवमिदं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशान्नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता। रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिध्यति। केचित्तु ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति। यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अपरितोषकारणं चाहुः। विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा। तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा। न तावद्रजतानुभवः। स हीदङ्कारास्पदं रजतमावेदयति न

त्वान्तरम्, इदमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति। तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान्। किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियः। पुरोवर्त्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न। असन्निधानाग्रहणनिषेधाद् असन्निहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तमसन्निधानं त्वस्य प्रतिपत्त्यात्मकं कुतस्त्यं, न चैष रजतस्य निषेधो न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य। न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन, नहि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तमनुभवविरोधात्। न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात्। सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात्। तथा च भासमानत्वेनालम्बनार्थः। न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासत इति कथमालम्बनं भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः। अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवः। दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेत्, न। दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्। अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपि च स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः। तस्मात् सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम्। तथा च रजतमिदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे तत्रेदमिति पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोष

ग्रहात् सहतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति। सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीततांशप्रमोषाद् ग्रहणमात्रमवतिष्ठते। तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् सन्निहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्त्तयतः, क्वचित् पुनर्ग्रहणे एव मिथो गृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्त्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते। शङ्खोऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते। तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात् पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च, भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः सन्देहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत्। तदिदमुक्तं यदध्यास इति। यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किन्तु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृहीतमात्रस्य च इदमिति पुरोऽवस्थितात् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः। भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्ये त्वत्राप्यपरितुष्यन्तो यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते। अत्रेदमाकूतम्। अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात् पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः

सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम्। तदेतच्च तावद् ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति। ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम्। ननूक्तं नाग्रहणमात्रात् किन्तु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे समीचीनपुरःस्थितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्त्तयतः। अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणमथ वा तयोरेव स्वरूपतो स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम्। तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्त्तकम्। नहि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्त्तयति। अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति। तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम्। तत्र किमयमा[illegible]त्पादक्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितात्मापि ए[illegible] वत इति। वयं तु पश्यामः। चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्ते रारोपज्ञानोत्पादक्रमणैवेति। ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति। नैवम्। नहि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते। इदङ्कारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरविवादम्। कथं चायमिदङ्कारास्पदे प्रवर्त्तेत, यदि तु न तदिच्छेत्। अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम्। न चेदिदङ्कारास्पदं रजतमिति जानीयात् कथं रजतार्थी तदिच्छेत्।

यथातथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयास्त च प्रतिबन्धोऽथ तथा-
त्वेनाग्रहणात् कस्मान्नापैतीति। सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्या-
मभिमत साक्षमात्रत्वेनाऽव्यवस्थित इदङ्कारास्पदे रजत-
समारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारो-
पोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः। तथाहि। भेदाग्रहादि-
दङ्कारास्पदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभाव-
मनुचिन्त्य तज्जातीयत्वेनेदङ्कारास्पदे रजते तमनुमाय तदर्थी
प्रवर्त्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम्। न च तटस्थरजतस्मृतिरिदङ्का-
रास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति। रजतत्वस्य
हेतोरपक्षधर्मत्वात्। एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेक-
देशदर्शनम्। यथाहुः। ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति।
समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति। तदित्थमतिविवादाध्यासितं
रजतादिज्ञानं पुरोवर्त्तिवस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन
प्रवर्त्तकत्वात्। यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्त्तयति तज्ज्ञानं
तद्विषयं, यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मा-
त्तथेति। यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति,
तत्र भवान् पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्येदं रजतमिति
ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य
सितभास्वरस्य। यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, हन्त।
उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः। तथाहि।
रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्त्ति वस्त्वङ्गुल्यादिना
निर्दिशति। दृष्टं च दृष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्य्यप्रति-
बन्धेन कार्य्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्। यथा दावाग्निदग्धानां
वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्य्यस्य
तैजसो बहुपचनमिति। प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्र-
मार्थं यथार्थत्वानुमानमाभासो हुतवहानुष्णत्वानुमानवत्।

यथोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति । तद्बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भि-रस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्-मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमी-क्षायामवगन्तव्य इति तदिदमुक्तम् । "अन्ये तु यत्र यदध्या-सस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत इति" । यत्र शुक्ति-कादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्ष-काणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह । "सर्व-थापि त्वन्यस्यान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति" । अन्यस्यान्य-धर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वच-नीयताऽवश्यम्भाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । अख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्ति-नियमसिद्ध्यर्थमिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धाऽपि तु लौकिकानामपीत्याह । "तथा च लोकेऽनुभवः । शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति" । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यता-विभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह । "एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति" ॥

पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति । "कथं पुनः प्रत्य-गात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्" । अयमर्थः । चिदात्मा प्रकाशते न वा । न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विष-यतद्धर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः सम्भवतीति । प्रतिभासे

वा न तावदयमात्मा जड़ो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति युक्तम्। न खलु स एव कर्त्ता च कर्म्म च भवति, विरोधात्, परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्याः कर्म्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात्। आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः। एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः। स्यादेतत्। आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्त्तैव न कर्म्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्। चैत्रवत्। यथा हि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्त्युभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्म्मता परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्। न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति। तन्न। श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति। उपपद्यते च। तथा हि। योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयम्प्रकाशो वा। जडश्चेदर्थात्मानावपि जडाविति कस्मिन् किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः। तथा चाभाणकः। 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' न च निनीनमिव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति वाच्यम्। ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सर्वोक्तदूषणमतिवर्त्तेतेति। एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था। तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या। तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः। एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति। तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु। स्वभाव एष संविदः स्वयम्प्रकाशाया यदर्थात्मसम्बन्धिनीति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पितृसम्बन्धितेति समानम्। स्वार्थात्मप्रकाशस्य संवित्प्रकाशो न

स्वार्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ। तथा च न स्वयम्प्रकाशा संविन्न च संविदर्थात्मप्रकाश इति। अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ। एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ स्त इति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ स्त इति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः। न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसद्भावोऽपि। तद्विषयज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसद्भाव इति चेन्न। अर्थसंविद इव ज्ञानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः। ज्ञानादिजननाज्ज्ञानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयज्ञानादिबुद्धिजननाच्चार्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थ इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु। जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयम्प्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम्। न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः। ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयाऽनुभूयन्ते। प्रकाशश्चाशमान्तरोऽस्थूलोऽनण्वह्रस्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते। तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः। न चास्य प्रकाशस्याज्ञानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते। न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति। अतिप्रसङ्गात्। न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते। तदयं प्रकाश एव स्वयम्प्रकाश एकः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादसंगत्वाच्चाविषयस्तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रियादिधर्माणां,

कथं, किमाक्षेपे। अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादयमयुक्त इत्यत आह॥ "सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति"॥ एतदुक्तं भवति। यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते। प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते। येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत। न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयम्प्रकाशपक्षेऽध्यासः। सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः। नहि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्य इतीदं रजतमिति। तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम्॥ स्यादेतत्। अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो, विषय एव तु चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह॥ "युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि"॥ विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्। तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः। तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च नाध्यास इत्यर्थः।

परिहरति। "उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः।" कुतः। "अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्।" अयमर्थः। सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयम्प्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनः-सूक्ष्म-स्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इवाभिन्नोऽपि भिन्न इवाकर्त्तापि कर्त्तेवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभासते। नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन

भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति। नहि चिदेकरसस्यात्मनश्चिदंशे गृहीतेऽगृहीतं किंचिदस्ति। न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन्। गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति। न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्। बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात्। तस्माच्चिदात्मनः स्वयम्प्रकाशस्यानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात् तदध्यासेन जीवभाव इति। तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते। तथाहि। कर्त्ता भोक्ता चिदात्माऽहम्प्रत्यये प्रत्यवभासते। न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा सम्भवति। यस्य च बुद्ध्यादेः कार्य्यकरणसङ्घातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम्। तस्माच्चिदात्मैव कार्य्यकरणसङ्घातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः स्वयम्प्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात् कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहङ्कारास्पदं जीव इति च जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते। तथाच श्रुतिः "अनेन जीवेनात्मना" इति। तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वप्रकाशोऽप्यहम्प्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहम्प्रत्ययालम्बनमुच्यते। न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम्। बीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तं 'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन। तस्मात् सूक्तं 'न तावदयमेकान्तेनाविषयः' इति। जीवो हि चिदात्मतया स्वयम्प्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः। स्यादेतत्। न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेना-

ध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः। तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह। "अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः"। प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तं, श्रुतिश्चात्र भवति 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः पराक्तां प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह। "न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव" अपरोक्ष एव "विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्" कस्मादयं न नियम इत्यत आह। "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति"। हिर्यस्मादर्थे। नभो हि द्रव्यं सद् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम्। नापि मानसं, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः। तस्मादप्रत्यक्षम्। अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति। एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्पमित्यर्थः। उपसंहरति। "एवम्" उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात् "अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनां" बुद्ध्यादीनाम् "अध्यासः"। ननु सन्ति च सहस्रमध्यासास्तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह। "तमेत-

मेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते"। अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्, तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति। प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम्। अत एव च एवंलक्षणमित्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता। यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यभेदारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः। न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तं पण्डिता मन्यन्ते। नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुम्, उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह। "तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं" निर्विचिकित्सं ज्ञानं "विद्यामाहुः" पण्डिताः। प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः। तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तितेऽध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः। स्यादेतत्। अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधिताऽपि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति, प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह। "तत्रैव सति" एवम्भूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति "यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते" अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकरणादि न सम्बध्यते। एतदुक्तं भवति। तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरूढनिबिड-

वासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति। तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्। यथाऽऽहुर्बाह्या अपि। 'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥' इति। विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति। यदुक्तं, 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति। "तमेतमविद्याख्यः" इति। निगदव्याख्यातम्॥

आक्षिपति। "कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि"। तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि। नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः। सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह। "शास्त्राणि चेति"॥

समाधत्ते। "उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य" तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य "प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः"। अयमर्थः। प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम्। तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम्। न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति। न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान्। तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति। अथ सा प्रवृत्ति-

अत प्रमाणानि किं नश्छिन्नमित्यत आह । "नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति" । व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः, फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यं, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षिप्यमाणकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्त्तन्ते इत्यत आह । "न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः" प्रमाणानां व्यापारः "सम्भवति" । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्य्ये व्याप्रियन्ते । मा भूत् कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति । अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह । "न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते" । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथाऽनध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्त्तैवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह । "न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्" इतरेतराध्यासं इतरेतरधर्माध्यासे चासति आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति । अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतस्ताभ्यामाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह । "न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति" । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थित स्वभावः प्रमा कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपः भवेत् । यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैष चिदात्म

कर्त्तृको भवेत्। यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत्। तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं सिध्यति। तच्चितो च प्रमाफलं, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमाफलेन च प्रमोपलक्ष्यते। प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्त्तेत। तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपसंहरति। "तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि"। स्यादेतत्। भवतु पृथग्जनानामेवम्। आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह। "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति। विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मानातिवर्त्तन्ते। यादृशो हि पश्वकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते। तेन तत्सामान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम्। चशब्दः समुच्चये। उक्तव्युत्पन्नवन्नसहितपूर्वोक्तोपपत्तिरविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः। एतदेव विभजते "यथा हि पश्वादयः" इति। अत्र च "शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति" इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। "शब्दादिविज्ञान" इति तत्फलमुक्तम्। "प्रतिकूले" इति चानुमानफलम्। तथाहि। शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुभूय तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति। उदाहरति। "यथा दण्डेति" शेषमतिरोहितार्थम्। स्यादेतत्। भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि। शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्त्तितुमर्हति। अत्र खल्वामुष्मि-

कफलोपभोगयोस्तोऽधिकारी प्रतीयते। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यादिति। न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कञ्चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह। "शास्त्रीये तु" इति। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसम्बन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युतौपनिषदस्य पुरुषस्याकर्त्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्त्ता प्रयोक्ता कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्त्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्त्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। नहि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्॥ स्यादेतत्। यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह। "प्राक् च तथाभूतात्मा" इति। सत्यमौपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्त्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम्। न च परस्परापहतिः। विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः।

यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रनिषेधेऽपि श्येनेनाभिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रवर्त्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत् कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति। अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति। अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्त्तन्त इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति। "तथाहि" इति। वर्णाध्यासः, राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिः। आश्रमाध्यासः, गृहस्थः सदृशीं भार्य्यां विन्देदित्यादिः। वयोऽध्यासः, कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिः। अवस्थाध्यासः, अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति। आदिग्रहणं महापातकोपपातकसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम्। तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्त्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति। "अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम"। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत्। तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं ममेत्यनन्यादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह। "तद्यथा, पुत्रभार्य्यादिषु" इति। देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वास्थ्यं च कृशत्वादिवदारोप्याहाहमेव विकलः सकल इति। स्वस्य खलु साकल्येन स्वास्थ्यसाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलः सम्पूर्णो भवति। तथा स्वस्य वैकल्येन स्वास्थ्यवैकल्यात् स्वामीश्वरो विकलोऽसम्पूर्णो भवति। बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वामिपर्यन्ता निमित्ता अध्यारोपिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः। यदा च परोपाधिकृते देहधर्मे स्वास्थ्ये इयं गतिस्तदा कैव

यथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वध्यासमाह । “तथा देहधर्मान्” इति । देहादेरभ्यन्तराणामिन्द्रियाणामध्यक्षाणामभावानां धर्मान्मूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्याध्यक्षस्याभावस्य धर्मान् कामसङ्कल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह । “एवमहंप्रत्ययिनम्” अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोऽयमहंप्रत्ययी तं, “स्वप्रचारसाक्षिणि” अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां, “प्रत्यगात्मन्यध्यस्य” तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति “तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण” अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । “अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति” । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्त्ता भोक्ता कार्य्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहङ्कारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानस्तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति । “एवमयमनादिरनन्तः” तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः “नैसर्गिकः” इति । “मिथ्याप्रत्ययरूपः” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तदस्य स तथोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । “अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय” । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम् । “आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिं निवि-

विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति। एतदुक्तं भवति। अध्यस्तस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात्। तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन्। अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्र उपयुज्येरन्। नहि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते। न चाप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति। आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन। नहि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते। मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम्। मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति। स्यादेतत्। प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वमित्यत आह। "यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः"॥ शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता॥

एतावानत्राक्षेपः। यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि चाविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायादाम्नायानामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहमित्य-

येन सन्देहवाक्यविरहिता विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्र-च्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षित-स्वार्थाः। तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरक-मीमांसा नारब्धव्या। न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा सन्दिग्धो वा सप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयु-ञ्जीतेति पूर्वः पक्षः॥

सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहम्प्रत्ययः प्रमाणं, तस्य तु क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः। श्रुत्यादिभिश्च समस्तती-र्थकरैरस्य प्रामाण्यानभ्युपगमाद्भ्रान्तत्वम्। एवं वेदान्ता नाविव-क्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः, किन्तु तत्पराः। प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः। तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण सन्दिग्धत्वात्प्रयो-जनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान् सूत्रकारः तज्जिज्ञा-सासूत्रमसूत्रयत्॥

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति। जिज्ञासया सन्देहप्रयोजने सूचयति। तत्र साक्षा-ज्जिज्ञास्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम्। न च कर्मज्ञा-नात् पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत्। किन्तु ब्रह्ममीमांसाध्ययनकर्ति-कर्त्तव्यतानुष्ठानविपर्ययैर्देहान्तगाहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञा-नमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम्। तदर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्त्तन्ततराम्। तत्र प्राप्तमप्य-नात्मविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति। यथा स्वग्रीवा-गतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद् भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रति-

ऽनुदितमप्रमाणमिव प्राप्नोति। जिज्ञासा तु संशयस्य कार्य्य-मिति स्वकारणं संशयं सूचयति। संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति। तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजन-सूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्य-कारः। “वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य” अस्माभिः “इदमादिमं सूत्रम्”। पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः। परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता। तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति। सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद् भवति। यथाहुः।

‘लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः’।

इति। तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे। “तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते”। तेषु सूत्र-पदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना। नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्योतिः’ इति वेदे, यथा वा लोके ‘अथ शब्दानुशासनम्, ‘अथ योगानुशा-सनम्’ इति, तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह। “नाधिकारार्थः”। कुतः। “ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्य्य-त्वात्”। जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तज्ज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते। न च यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्रा-प्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूच-नार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात्। तदविवक्षायां तद-सूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षा-वन्तः प्रवर्तेरन्। नहि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेय-

प्रयोजने भवितुमर्हतः। अनवस्थाप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः। कर्मप्रकरणेषूपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा हुमित्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य समानत्वात्। तस्मात्सन्देहप्रयोजनसम्पत्तौ जिज्ञासा इह पदतो वाच्यतया प्रधानं विवक्षितव्या। न च तस्या अधिकार्य्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात्। जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमधिकार्य्यं भवेत्। न च तदथशब्देन सम्बध्यते, प्राधान्याभावात्। न च जिज्ञासा मीमांसा येन गौणानुगमनमपि क्रियेत। नान्तत्वं निपात्य माङ् मान इत्यस्माद्वा मान पूजायामित्यस्माद्वा धातोर्मान्बधेत्यादिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात्। ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्त्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात्। न च प्रवर्त्त्यप्रवर्त्तकयोरैक्यम्। एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः। न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ताऽतिप्रसङ्गात्। तस्मात् सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्य्यत्वादिति। अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न भवति। तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सूत्रार्थः सम्पद्यत इत्याह। "मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्।" पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा। न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्य्यम्। न च कार्य्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः। तत् किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः। तथा च

"ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥"

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह। "अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति।" अर्थान्तरेषु आनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत्। तेन न स्मृतिव्याकोपः। न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः। स्यादेतत्। पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम्। तथाथैतमेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते, किमयमथशब्द आनन्तर्येऽथाधिकारे इति। अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे। न चास्यानन्तर्यमर्थः। पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात्। न च प्रकृतानपेक्षा। तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेन समानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः। न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति। तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्मान्न भवतीत्यत आह। "पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्।" अयमर्थः। न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे, किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये। सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति। तदिदमुक्तं, फलत इति। परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् ॥ भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह। "सति चानन्तर्यार्थत्वे" इति। न तावदस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात्। अवश्यं हि

पुरुषः किञ्चित् ज्ञात्वा किञ्चित् करोति। न चानन्तर्य्यमा-
त्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः। तस्मात्तस्यानन्तर्य्यं
वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु
भवन्ती भवत्येव। तदिदमुक्तम्। "यत्पूर्व्ववृत्तं नियमेना-
पेक्षते" इति। स्यादेतत्। धर्म्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञा-
साया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्य्यं, धर्म्मवद् ब्रह्मणो-
ऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्। तस्य चागृहीतस्य स्वविषये
विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययन-
नैव नियतत्वात्। तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्य्यमेव ब्रह्मजिज्ञा-
साया अथशब्दार्थ इत्यत आह। "स्वाध्यायानन्तर्य्यं तु
समानं धर्म्मब्रह्मजिज्ञासयोः।" अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण
तद्विषयमध्ययनं लक्षयति। तथा चाथातो धर्म्मजिज्ञासेत्यने-
नैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम्। धर्म्मशब्दस्य वेदार्थमा-
त्रोपलक्षणतया धर्म्मवद् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदा-
ध्ययनानन्तर्य्यापदेशसाम्यादित्यर्थः। चोदयति। "नन्विह
कर्म्मावबोधानन्तर्य्यं विशेषो धर्म्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः।"
अयमाशयः। 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादी-
नामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्म्म[illegible]
प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणा
तथापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्या-
र्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः। न च वाक्यं सहकारितया
कर्म्माण्यपेक्षत इति युक्तम्। अकृतकर्म्मणामपि विदितपदतद-
र्थसङ्गतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्व्वा-
परपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्या-
र्थप्रत्ययोत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्यया-
भावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्ज्जनाभावप्रसङ्गः। तद्बोधतस्तु तद-

र्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम् । विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदाननकृतात्मसंस्कारास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि । प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् तत्त्वमसीत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः । 'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' इति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति । ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदीभवति । अत एव स्मृतिः ॥

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति च। अपरे तु ऋणत्रयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः। अस्ति हि स्मृतिः।

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति।

अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्यैव खादिरत्वस्य वीर्य्यार्थताम्, एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्। अत एव पारमर्षं सूत्रम्। 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति। यज्ञतपोदानादि सर्वं तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः। तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणत्रयवत्यनाद्यविद्यानिर्हाणक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि। न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारकहेतुभूतोपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्य्यन्ताङ्गग्रामसमन्वितपरस्परांशभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम्। न च संमीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम्। तस्मात् साधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः' इति। कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः। तदेतन्निराकरोति। "न" कुतः, "कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः"। इदमत्राकूतम्। ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः। का पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्य्ये, यथाऽऽग्नेयादीनां परमापूर्वं चरमफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा, यथा तेषामेव व्रीहिवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा। न

ावत् कार्य्यं । तस्य त्रिकल्पासहत्वात् । तथाहि । ब्रह्मो-
पासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्य्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो
वा स्यात्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्य्यो वा, यथाऽव-
घातस्य व्रीहयः । संस्कार्य्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः ।
प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः । न खलु
घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्नः
इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः सम्भवति
ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन
नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य
साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायो-
गात् । तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः ।
न खल्वनुमानविरुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशि-
रभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः
प्रमाणान्तरेण संवाद्यते । विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्,
तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्य्याभावाद्ब्रह्मोपासनाया
उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो
ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । स्यादे-
तत् । मा भूद् ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपास-
नायाः, संस्कार्य्यस्त्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन
भविष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्त्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा
रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः ।
प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्त्तकीविषयसाक्षात्कारो
भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्-
पाद्यमस्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेना-
नुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं
शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिराहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसन्ततिः ।

यदि शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्या समुच्छेत्तुमर्हति। तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्य्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा। नहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्य्याप्नुते विशेषदर्शनात्। ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति। तस्माद्विचिकित्सितशाब्दज्ञानसन्ततिरूपोपासना। कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः। न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्य्याप्ता। साक्षात्काररूपो हि विपर्य्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन। दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात्। नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्त्तन्ते। तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः। एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा। न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात्। अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्माद्विचिकित्सितवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम्। न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता। नहि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयं प्रकाशं न भवति। सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न

तूपहितमपि। यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः। 'नायमेकान्तेनाविषयः' इति। न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्मोकः। तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात्। अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात्। न चानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत्प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात्। इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात्। नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते। जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते। न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते। तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत्। न। तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः। न खलु तत्त्वमस्यादिवाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमेकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति। अनर्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा। यद्यपि निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः, आस्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात्। तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते। न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणा

वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम्। सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः। यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्य्यति। यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति। यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति। एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि अपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति॥ अत्रोच्यते। सत्यं सदेव सोम्येदमित्युपक्रमात्तत्त्वमसीत्यन्तात् शब्दाद् ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्तात् निरस्तनिखिलदुःखानन्दैकरसाद्वितीयब्रह्मा-व्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्त्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम्। तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्त्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात्। क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे। अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्त्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः। एवं द्विजातिकर्त्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्त्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः। न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम्। तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्त्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्य्ये कर्मापेक्षा। स्यादेतत्। मनुष्याभि-

मानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्या-नधिकारः । एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तद-भिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत पश्वादिवत् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्य्यगादिवदिति भिन्नकर्मता-पातः । मैवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्याऽस्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्त्तते । अनुवर्त्तमानश्च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम् । किमतो यद्येवम् एतदतो भवति । विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन अश्रद्दधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रि-यते । तथा च स्मृतिरश्रद्धया हुतं दत्तमित्यादिका । निषेध-शास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते । अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्त्तते । तथा च सांसारिक इव अश्रद्धावगतब्रह्म-तत्त्वोऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्त्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्न-कर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्माद्ब्रह्मोपासनायाः कार्य्ये कर्मापेक्षा । अत एव नोपासनोत्पत्तावपि निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्-पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ।

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' ।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम् । तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । न । आरा-दुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि । 'तमेतमा-त्मानं वेदानुवचनेन' नित्यस्वाध्यायेन 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति' वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधा-न्यात् । प्रधानेन च कार्य्यसम्प्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमान-येत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव । शब्दतस्तस्य प्राधा-

स्यात्। एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम्। एवं तपसोऽनाशकस्य कामानशनमेव तपः, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्नतो, मरणात्। नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य। धातुवैषम्यापत्तेः। एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति। तथा च श्रुतिः। 'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति। अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति। स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति। नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः। 'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति। स्मृतिश्च।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः'

इत्यादिका। क्लृप्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्पनागौरवापत्तेः। तथाहि। नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्यास्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम्। इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता।

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' ॥

एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना। प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः। इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ता श्रुतिः। 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति। तदिदमुक्तम्। "कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति। अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत्। एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिऋणवान् जायते' इति गृहस्थः सम्पद्यमान इति व्याख्येयम्। अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिर्विरुध्येत। गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव। जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान्। तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थो यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव। न चैत्थं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम्।

स्यादेतत्। मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति। स्मरन्ति च।

'अधीत्य विधिवद् वेदान् पुत्त्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्' ॥

निन्दन्ति च।

'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान्।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' ॥

इति। अत आह। "यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः। कुतः"। 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यथाग्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः। श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा'इति। एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति। अत एव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः। निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम्। अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्त्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन् प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः।

स्यादेतत्। मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह। "शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्"। शेषाणां समिदादीनां शेषिणाञ्चाग्नेयादीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामेकप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमास्यमावस्याकालसम्बद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात् क्रमप्राप्तौ तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति, यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा सौर्य्यार्य्यमणप्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात्। न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति ॥ ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह, "अधि-

कृताधिकारे च प्रमाणाभावात्” इति योजना। स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासक्रत्वर्थापप्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः। नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति। नच व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत्। अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति समभिव्याहारात्। योग्यत्वाच्चाप्यापां प्रणयनं प्रति। तस्मात् क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम्। श्रुतिनिराकरणेनैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः। शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत्, यथाग्नेयादीनां षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो विवक्षितस्तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह। “फलजिज्ञास्यभेदाच्च”। फलभेदं विभजते। “अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्” इति। जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः। न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह। “तच्चानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्”। शाब्दज्ञानाभ्यासाचानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावव्यापारत्वादिति भावः। जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह। “भव्यश्च धर्मः” इति। भविता भव्यः, कर्त्तरि कृत्यः। भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले

नास्तीत्यर्थः। भूतं सत्यं, सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्यर्थः। न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह। "चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च"। चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्। प्रवृत्तिभेदं विभजते। "या हि चोदना धर्मस्य" इति। भ्रमादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवादपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः। अत एवोक्तं 'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति। सा च साध्ये च पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः। षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः। भावनायास्तद्द्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तदुपकारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्त्तयन्त्यवबोधयति। कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। मन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यैतद्विधिपरैर्वेदान्तैस्तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्त्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह। "न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते"। अयमभिसन्धिः। न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वादकार्य्यत्वात्। नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्। नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। अत्रैव दृष्टान्तमाह। "यथाचार्था" इति। दार्ष्टान्तिके योजयति। "तद्वत्" इति। अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्यात्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु

तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्माच्च बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मात्किमपि वक्तव्यम्" इति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदाह । "उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेकः" इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः, तद्विवयोर्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति । मा भूदिदं तद्वृतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वृतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादैहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः । शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयत आ च सत्य-

लोकाद् वा चार्वोचेऽयस्य क्रियलेति विपरिवर्त्तमानं क्षण-मुहूर्त्तयामाहोरात्रार्द्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्त-रप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिश-मुह्यमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्या-स्मिन् संसारमण्डलेऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्त्तते ततोऽस्यैनादृशाच्चित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात् प्रसंख्यानात् "इहामुत्रार्थभोगविरागः" भवति। अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः। "ततः शमदमादिसाधनसम्पत्"। रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्त्तयद्विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत् पुरुषमतिघोरे विविधदुःख-ज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति। प्रसंख्यानाभ्यासलब्ध-वैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषे-णावजीयते वशीक्रियते। सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञा इति चाख्यायते। विजितं च मनस्त-त्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः। यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा, हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते। आदिग्रहणेन च विषयनितिक्षातदुपरम[illegible]श्रद्धाः संगृह्यन्ते। अत एव श्रुतिः। 'तस्मात् शान्तो दान्त उपरत-स्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमा-त्मनि पश्यति' इति। तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सम्प-त्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसम्पत्। ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह। "मुमुक्षुत्वं च"। तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभा-वब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्म-जिज्ञासाया इत्याह। "तेषु हि" इति। न केवलं जिज्ञासामा-

क्रममपि तु ज्ञानमपीत्याह । "ज्ञातुं च" । उपसंहरति । "तस्मात्" इति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे । "अतःशब्दो हेत्वर्थः" । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह । "यस्माद्वेद एव" इति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्यं यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्र फलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद् दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुखे उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा । मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्त्तते । यथावा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्त्तते । तस्माद् दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तमुचितम् । नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वादतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि 'अपाम सोमममृता अभूम' इति । तथाच 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र सम्भवति । नरशिरःकपालशौचानुमानवदागमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान् सूत्रकारः "अतः" इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः "यस्माद्वेद एव" इति । अयमभिसन्धिः । सत्यं मृगभिक्षुकादयः

शक्याः परिहर्त्तुं पाचकक्लृप्तोबलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेकारणसम्पातजमशक्यपरिहारम् अन्ततः साधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात्। नहि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम्। क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्यथेह कर्मचितः" इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अपाम सोम" इत्यादिकं वचनं मुख्यासम्भवे जघन्यवृत्तितामापादयति। यथाहुः पौराणिकाः।

'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति।

अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः। स च योग्यत्वात्तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते। स्यादेतत्। यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह। "तथा ब्रह्मविज्ञानादपि" इति। तेनायमर्थः। अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकादागमाद् यथोक्तसाधनसम्पत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम्। ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह। "ब्रह्मणः" इति। षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः। तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात्। षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ,

यथा ब्रह्महत्येति, अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोज्झमिति, अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संशयमपाकरोति। "ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम्" इति। यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः। षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, सम्बन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति। तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति। साक्षात्पारम्पर्येण च ब्रह्मसम्बन्धात्। कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान् प्रत्याह। "ब्रह्मणः" इति। "कर्मणि" इति। अत्र हेतुमाह। "जिज्ञास्येति"। इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु सम्बन्धिमात्रम्। तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात्। नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्ध्यन्वेषणा भवति। भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति। तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म सम्बध्यते, न सम्बन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात्। तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः। ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया सम्भन्त्स्यते इत्यत आह। "जिज्ञास्यान्तरेति"। निगूढाभिप्रायश्चोदयति। "ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि" इति। सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्ब-

भाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः। निगूढाभिप्राय एव दूषयति। "एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः" इति। वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसम्बन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात् कथञ्चिदपेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम्। प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम्। चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति। "न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषेति"। व्याख्यानमेतदधस्तात्। समाधाता स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति। "न प्रधानपरिग्रहे" इति। वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः। शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः। तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह। "ज्ञातुम्" इति। स्यादेतत्। न ज्ञानमिच्छाविषयः। सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः। न चैवं ब्रह्मविज्ञानम्। न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते। नापि तयोरुपायः। तस्मिन् सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात्। अनुवर्त्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः। तस्माच्च सूत्रकारवचनमाद्दिपिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह। "अवगतिपर्य्यन्तम्" इति। न केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्य्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म। कस्मात्। फलविषयत्वादिच्छायाः तदुपायं फलपर्य्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः। ननु भवत्ववगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति। नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्य्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह। "ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं "ब्रह्म"। भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह। "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः"। किमभ्युदयः, न, किन्तु निःश्रेयसं विगलितनि-

त्निखदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत् । न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह । "निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्" । सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति । तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् प्रागप्राप्त इव तस्मिन् सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात् पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्यते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । "तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमुक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा" । न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छानिर्भेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते । न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूचयताऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनैव प्रवर्त्तितत्वाद् धर्मग्रहणस्य वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसा-

व्याचेष्टुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद् व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम्। स्यादेतत्। एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तदयुक्तं, विकल्पासहत्वादिति चोदयति। "तत् पुनर्ब्रह्म" इति। वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यसमुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यम्। निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम्। अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे। न चेत्थमात्मापि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात्। शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम्। यथा वक्ष्यति 'शास्त्रयोनित्वात्' इति। स चेन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम्। न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते। तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुमशक्यस्याप्यजिज्ञासनाद् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः। परिहरति। "उच्यते। अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्"। अयमर्थः। प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसम्बन्धस्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमात् तत्त्वमसीत्यन्तात् सन्दर्भान्नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाऽप्यस्ति। अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति। तदास्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात्। नित्येति अयितालक्षण

दुःखमुपक्षिपति। शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति। बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति। आनन्दप्रकाशयोरभेदात्। स्यादेतत्। मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं "मुक्तेति"। सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात् तु भ्रान्त्या तथाऽवभासत इत्यर्थः। तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह "सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्"। तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः। कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह। "ब्रह्मशब्दस्य हि" इति। न केवलं सदेव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्यालोचनया इत्थंभूतब्रह्मावगतिः। अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति। निर्वचनमाह। "बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्"। बृंहिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्त्तते। तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः। तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वम्पदार्थस्याप्याह। "सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः"। सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। कुतः। आत्मत्वात्। एतदेव स्फुटयति। "सर्वो हि" इति। प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति। "न न" इति। न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु प्रत्येत्येवेति योजना। नन्वहमस्मीति च स्यादिति मा च भादीदात्मानमित्यत आह। "यदि" इति। "अहमस्मीति न प्रतीयात्"। अहङ्कारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादहमिति न प्रतीयादित्यर्थः। ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मान-

महङ्कारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह। "आत्मा च ब्रह्म"। तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वम्पदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वम्पदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यत इति भावः। आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह। "यदि तर्हि लोकः" इति। अध्यापकाध्येतृपरम्परालोकः, तत्र तत्त्वमसीतिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम्। परिहरति। "न" कुतः, "तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः"। तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तं, ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः। विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः। अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः। विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः। न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः। न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः। नह्यनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती। तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः शब्दतः प्रतीतिस्त्वम्पदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः। तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्र त्वम्पदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति। "देहमात्रम्" इत्यादिना, "भोक्तैव केवलं न कर्त्ता" इत्यन्तेन। अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वम्पदार्थेन सम्बध्यन्ते। योग्यताविरहात्। शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः। कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया

तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव। अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः। अभोक्तृत्वेऽपि नाना-त्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसङ्गाद्वैतहानाच्च तत्प-दार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव। त्वम्पदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्-पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता। वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते। वेदप्रा-माण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति। तदेवं त्वम्पदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रति-पत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह। "अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्"। तदिति जीवात्मानं परामृशति। न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्म-भ्योऽपि व्यतिरिक्तः। स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे। ऐश्वर्य-सिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति। तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकाच्च त्वम्पदार्थेन सामानाधि-करण्यमिति स्वमतमाह। "आत्मा स भोक्तुरित्यपरे"। भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह। "एवं बहवः" इति। "युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्तः" इति योजना। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह। "तत्रा-विचार्य" इति। तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्व-ज्ञानाद्भवितुमर्हति। अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्य-नर्थप्राप्तिरित्यर्थः। सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति। "तस्मात्" इति। वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधना-

दिषूक्तास्तु उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता। तस्मात् परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरब्धव्येति सिद्धम्॥

तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते॥

जन्माद्यस्य यतः॥ २॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः। "ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तत् ब्रह्म"। अत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते। तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि न तेनोपलब्धेन तादृग्रूपस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम्। नहि जातु कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति। न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते। तस्यानुपलब्धचरत्वात्। प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम्। एवं च न शब्दोऽप्यत्र क्रमते। अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात्। तस्माल्लक्षणाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः। तमिममाक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति। "जन्माद्यस्य यतः" इति। मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति। देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्यायाः इति तात्पर्यार्थः। सूत्रावयवान् विभजते। "जन्मोत्पत्तिरादिरस्य" इति। लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह। जन्मस्थितिभङ्गमिति। "जन्मनश्च" इत्यादिः "कारणनिर्देशः" इत्यतः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः। स्यादेतत्। प्रधानकालग्रह-

कूटदृक्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविवक्षोपलब्धिः। तथाहि, "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते" स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदन्तास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असन्दिग्धाविपर्य्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदं, नहि जातु कश्चिदत्र सन्दिग्धोऽहं वा नाहं वेति, न च विपर्य्यस्यति नाहमेवेति। न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम्। तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तृननुभवामीति प्रतिसन्धानं न भवेत्। नहि बालस्थविरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत। तस्माद्येषु व्यावर्त्तमानेषु यदनुवर्त्तते तत्तेभ्यो भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम्। तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्पदमनुवर्त्तमानं तेभ्यो भिद्यते। अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते। अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहङ्कारालम्बनं देहः। अत एव नेन्द्रियाण्यपि अस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः सुधीयानेव। बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति कर्त्तृप्रतिभासप्रत्ययालम्बनत्वायोगः। कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यपि अभेदे कथं चिद्भक्त्या क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः। तस्मादिदन्तास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतरोऽहमनु-

भामती ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि ।
शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्त्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं करुणाकरम् ।
भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः, यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः

लोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु ननु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह। "अस्य जगतः" इति। अत्र "नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य" इति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति। यत् खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि, विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं सम्भाव्यते। चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति। अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसङ्कल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति। यथाहुः। 'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति। तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं सम्भावयितुमिति भावः। स्यादेतत्। चेतना ब्रह्मा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह। "अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य" इति। केचित् कर्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयः, न भोक्तारः। केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः। तस्मादुभयग्रहणम्। "देशकालनिमित्तक्रियाफलानि" इतीतरेतरद्वन्द्वः। देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति विग्रहः। तदाश्रयो जगत् तस्य। केचित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा कृष्णमृगादयः। केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कोकिलारवादयः। केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः, यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः। केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम्। एवं प्रतिनियतफलाः, यथा केचित् सुखिनः, केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव

कदाचिद् दुःखिनः। सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि याट्टच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वज्ञकर्तृकत्वे च न घटते। परिमितज्ञानशक्तिभिर्ब्रह्मलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्त्तुं चाशक्यत्वात्। तदिदमुक्तं "मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य" इति। एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्त्तुमित्यर्थः। सूत्रवाक्यं पूरयति। "तत् ब्रह्मेति वाक्यशेषः"। स्यादेतत्। कस्मात्। पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापेक्षया अपीत्यत आह। "अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्ध्यादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति"। वृद्धिस्तावदवयवोपचयः। तेनाल्पावयवादवयविनो हितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः। परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्थालक्षण उत्पत्तिरेव। धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमकुटादिस्तस्योत्पत्तिः। एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणो लक्षणः परिणाम उत्पत्तिः। एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः। अपक्षयस्त्ववयवह्रासो नाश एव। तस्माज्जन्मादिषु यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्ध्यादयः पृथङ्नोक्ता इत्यर्थः। अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम्। तथा सति हि तत्प्रतिपादकं 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वेदवाक्यं वृद्धिस्थीकृतं जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति। अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं दृष्टं भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तत्तद्वस्तूदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह। "यास्क-

परिपठितानां तु" इति। नन्वेवमुत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तदान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह। "या उत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणात्" इति। त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते। उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत्। तदिदमुक्तं "तत्रैव" इति। पूर्वोक्तानां कार्य्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह। "न यथोक्त" इति। तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण सम्भावनोक्ता। तत्र प्रमाणं वक्तव्यम्। यथाहुर्नैयायिकाः।

'सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना।
न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः॥
यथा च वन्ध्या जननीत्यादिः' इति।

इत्थं नाम जन्मादिसम्भावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, सम्भावनाहेतुतां द्रढयितुमाह। "एतदेव" इति। चोदयति। "नन्विहापि" इति। एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थं वदन् सुहृद्भावेन परिहरति। "न" इति। वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति। "वेदान्तेति"। विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः। ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः। तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम्। तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह। "सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु" इति। अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम्। युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा। स्यादेतत्। यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न भवतीत्यत आह। "न धर्मजिज्ञासायामिव" इति। "श्रुत्यादयः" इति। श्रुतीति

हासपुराणप्रभृतयः प्रमाणम्। अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम्। तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम्। यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति। ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां सम्भवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह। “अनुभवावसानत्वात्”। ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति। ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह। “भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य”। व्यतिरिक्तसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः। नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य. अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह। “कर्त्तव्ये हीत्यादिना”। न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्त्तमानत्वात्, अवर्त्तमानस्यानवस्थितत्वादित्याह। “पुरुषाधीन” इति। पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्य्याणामाह। “कर्त्तुमकर्त्तुम्” इति। लौकिकं कार्य्यमनवस्थितमुदाहरति। “यथाऽश्वेन” इति। लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति। “तथाऽतिरात्र” इति। कर्त्तुमकर्त्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम्। कर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमित्यस्योदाहरणमाह। “उदित” इति। स्यादेतत्। पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्त्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह। “विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः”। गृह्णातीति विधिः। न गृह्णातीति प्रतिषेधः। उदितानुदितहोमयोर्विधी। एवं नारा-

श्विस्वर्गननिषेधो ब्रह्मचर्य तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा पर्यवन्तः। कुत इत्यत आह। “विकल्पोत्सर्गापवादाश्च”। चो हेतौ। यस्मादुग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः। नाराश्विस्वर्गननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः। किन्तु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः। एतदुक्तं भवति। विधिप्रतिषेधैरत्र स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधानप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति। भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह। “न तु वस्त्वेवं नैवम्” इति। तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः। प्रकारिविकल्पं निषेधति। “अस्ति नास्ति” इति। स्यादेतत्। भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत् कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह। “विकल्पनास्तु” इति। “पुरुषबुद्धिः” अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्यासाः, सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः, अन्यशब्देन वस्तुनः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते। समानधर्मधर्मिमात्राधीनजन्मत्वात्। तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः। तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किन्तु वस्तुतन्त्रम्, अतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह। “न वस्तुयाथात्म्येति”। एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह।

"सत्यं सति" इति। अत्र चोदयति। "ननु भूतेति"। यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयाऽनुवादकं दृष्टम्। यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति। तथा च वेदान्ताः। तस्माद् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। दृष्टं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः। परिहरति। "नेन्द्रियाविषयत्वेनेति"। कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह। "स्वभावत" इति। अत एव श्रुतिः।

'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति।

"सति हीन्द्रियेति"। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम्। यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः। उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम्। न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। तस्मात् सर्वमवदातम्। श्रुतिश्च 'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम्। "तस्य च निर्णयवाक्यम्"। अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम् 'आनन्दाद्ध्येव' इति। एतदुक्तं भवति। यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति सिद्धम्॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसङ्गतिमाह। "जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन" इति।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या। शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं समर्थयते। "महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य" इति। चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अतएव महाविषयत्वात् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपित्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह। "अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य"। पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य। तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता। पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति। न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह। "प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः"। सर्वमर्थजातं सर्वथाऽवबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः। अत एव "सर्वज्ञकल्पस्य" सर्वज्ञसदृशस्य। सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम्। तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। "नहीदृशस्य" इति। सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रम्। अस्यापि सर्वविषयत्वात्। उक्तमर्थं प्रमाणयति। "यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भवति" "स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकतरविज्ञानः" इति योजना। अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्यत्सौ-पौमार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तृणां वाक्यज्ञा-

नानाविधविषयम्। न हि ते तदसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम्। न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम्। विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम्। सोपनयं निगमनमाह। "किमु वक्तव्यम्" इति। वेदस्य यस्मात् महतो भूताद् योनेः सम्भवः तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना। "अनेकशाखा" इति। अत्र चानेकशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः। तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम्। "अप्रयत्नेनैव" इति। ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति। देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति। अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वं श्रुतिरुक्ता 'अस्य महतो भूतस्य' इति। येऽपि तावद् वर्णानित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम्। आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम्। पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम्। व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः। वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात्। व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या। पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता। तस्मान्नृत्यानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम्। यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्षमाणोऽनुकरोति नर्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति। एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवकः, न तु तामेवोच्चारयति। आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात्।

तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादि-पौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः। यथाहुः।

'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता'।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यध्येतृगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते। वैयासिकं तु मतमनुवर्त्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वज्ञशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात्। तथाहि यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्त्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते, नहि जातु क्वचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति, अग्निर्वा क्लेदयति, आपो वा दहन्ति, तद्वत्। यथाऽत्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतयाऽनर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति, तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः। पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि, तच्चास्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात्। न चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम्। नहि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः। तत्त्वज्ञानवतस्त्वपास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः। सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र सम्प्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं चेति।

वर्णकान्तरमारभते। "अथवा" इति। पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्म-स्वरूपलक्षणासम्भवशङ्कां व्युदस्य लक्षणसम्भव उक्तः। तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम्। अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः॥

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः। "कथं पुनः" इति। किमाक्षेपे। सिद्धवदौदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अप्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत। न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम्। न चाप्रयोजनैः। स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात्। तस्मात्तन्निहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम्। यदि त्वनभिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते, ततः स्वविहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम्। एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः। पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय। आनर्थक्यं चाप्रयोजनत्वम्, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति। "अतः" इत्यादि "वा"ऽन्तं पूर्वपक्षवाक्यम्। अस्य विभागभाष्यं "नहि" इत्यादि "उपपन्ना वा" इत्यन्तम्। स्यादेतत्। अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते। न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः। उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थ-

त्वात् । वेदान्तानां चाम्नातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह । "न च परिनिष्ठित" इति । अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात् । तद्रूपाणां त्वेदम्पर्य्यं भिद्यते । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भादग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात् केवलमविवक्षिताः । तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति । उपसंहरति । "तस्मात्" इति । अवान्तरविकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति । "अथ" इति । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्य्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मात्" इति । सूत्रेण सिद्धान्तयति । "एवं प्राप्ते, उच्यते" ।

तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे । "तुशब्दः" इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते । "तद् ब्रह्म" इति । पूर्वपक्षवादी कर्क्षाशयः पृच्छति । "कथम्" । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह । "समन्वयात्" । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते । "सर्वेषु हि वेदान्तेषु" इति । वेदान्तानामात्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिख्यासुस्तत्रत्यानि वाक्यान्युदाहरति । "सदेव" इति । यतो वा इमानि भूतानीति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुप-

गम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः। यथो-पांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसङ्कीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि सदेव सोम्येदमिति ब्रह्मोपक्रमात् तत्त्वमसीति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य। एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्य्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम्। न च तत्-परत्वस्य दृष्टस्य सति सम्भवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम्। अतिप्रसङ्गात्। न केवलं कर्त्तृपरता तेषामदृष्टाऽनुपपन्ना चेत्याह। "न च तेषाम्" इति। सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीजं दूषयति। "न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि" इति। अयमभिसन्धिः। पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते, तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन। यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव। अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नयनेन्द्रियलिङ्गादिजन्मनाम्। यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वविरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः। तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन। कार्य्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽत्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानाम-

अज्ञातरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्य्यपरत्वमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः । किं पुनरिदं कार्य्यमभिमतमायुष्मतः यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिसंवेदनविरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्य्याया लिङादेरवगमात् । स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्य्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं न च क्रिया क्षणभङ्गुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वं कार्य्यं लिङादीनां सम्बन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसम्बन्धादपूर्वकार्य्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यज्ञातरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । अदृष्टेन पौरुषेयत्वे न वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात्, तदिदमुक्तं, न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति । "यत्तु हेयोपादेयरहितत्वात्" इति । विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्य्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भः, इह तु तत्त्वमसीत्यवगतिपर्य्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थ-

ज्ञानात् प्रकर्षः। एतदुक्तं भवति। द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य, किञ्चिदप्राप्तं ग्रामादि, किञ्चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वग्रीवावनद्धं ग्रैवेयकम्। एवं जिहासितमपि द्विविधं, किञ्चिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किञ्चित् पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम्। तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति। नहि सहस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते। समारोपिते तु प्राप्तजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव। समारोपमात्रजीविते हि ते समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावो ब्रह्मस्वानन्दो वस्तुतः शोकदुःखादिरहितः समारोपितनिबन्धनस्तद्भावस्तत्त्वमसीतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते। तस्मिंश्च सति प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं "ब्रह्मात्मावगमादेव" जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य, स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रहाणेन ज्ञानात् पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति। इत्यात्मेत्येवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति। "देवतादिप्रतिपादनस्य तु" भाष्यं तावन्मात्रस्य "स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः"। यदि न विरोधः, सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपराः

एवेत्यत आह । "न तु तथा ब्रह्मणः" इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि सम्भवतीति नोपासनाविधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि सोऽरोदीदित्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवापेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्, नहि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धिरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह । "यद्यपि" इति । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतं, तदेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता सोऽरोदीत्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपलभ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साकाङ्क्ष एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । बर्हिषि रजतं न देयमित्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुत्तमयोः सोऽरोदीदिति च बर्हिषि रजतं न देयमिति च पदसन्दर्भयोरपेक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह । "न चानुमानगम्यम्" इति । अबाधितानधिगतासन्दिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोध

जनकत्वं कार्य्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रय प्रसङ्गादिति स्थित इत्युक्तम्। इष्टगबोधजनकत्वं च काय्य इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति। अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मात्" इति।

आचार्य्यदेशीयानां मतमुत्थापयति। "अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते" इति। तथाहि। अज्ञातसङ्गतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्य्यार्थत्वनिश्चयः। न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसङ्गतित्वात् यत्र हि शब्दा लोकेन प्रयुज्यन्ते तत्र तेषां सङ्गतिग्रहः। न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान्। तस्यानुभुत्सितत्वात्। अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात्। अस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्य्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत्। एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्य्यपरतामवगच्छति, तत्र किञ्चित् साक्षात्कार्य्याभिधायकं, किञ्चित् कार्य्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम्। अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चिनोत्य, न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्त्तिनि किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। कार्य्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्त्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसङ्गतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः। अपि च वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च सन्दर्भाणां शास्त्रत्वम्। यथाहुः।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्धा आम्नायमेषां स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिदवगमया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम् । श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्य्यपराः । तच्च कार्य्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते । न च विषयानुष्ठानं विना तन्निर्वर्त्तत इति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्य्यं स्वविषयस्य करणस्याऽज्ञातस्यानुष्ठानमाक्षिपति । यथा च कार्य्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्य्यम् । यथाहुः । "यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते चाक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः" इति । विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयाऽनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरारोपिततद्भावस्य त्वन्यस्य विरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः । तदेतत्सर्वमाह । "यद्यपि" इति । विधिपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं, "यथा यूप" इति । ये यूपाद्यः अश्रा-

तीति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते खादिरो यूपो भवति यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोतीत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्कारविशेष-विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते। एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः। प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य, कार्य्ये एव सम्बन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितं "प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात्" इत्यादिना "तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्" इत्यन्तेन। न च स्वतन्त्रं कार्य्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह। "सति च विधिपरत्वे" इति। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः। पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति। ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति "अमृतत्वकामस्य" इत्युक्तम्। अमृतत्वं चामृतत्वादिव न जनकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम्, आगमविरोधादिति भावः। उक्तेन धर्मब्रह्मणयोर्विलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति। "ननु" इति। परिहरति। "नाकर्त्तव्यम्" इति। अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम्। तद्धि दृशेरुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं वा। प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा। तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रवणवत्। नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात्। न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात्। तस्मादौपनिषदात्मोपासनामृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधे-

ाते। द्रष्टव्य इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति। तदिदमुक्तं "तदुपासनाच्च" इति। यथावत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः॥

तदेकदेशिमतं दूषयति। "अत्राभिधीयते"। "न" एकदेशिमतम्, कुतः, "कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्"। पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्या ब्रह्मलोकात् सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः। एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात्, तच्च सर्वं कार्य्यं च विनाशि च। आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्य्यमात्मज्ञानस्य फलम्। तद्धि फलमिव फलम्। अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात्। एतदुक्तं भवति। त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते। सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्य्यत्वात्। नाप्यविद्यानिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात्। नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात्। उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्राऽऽरोग्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम्, न, गान्धर्वशास्त्रोपासनाजन्मनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनाजन्मनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात्। तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य नामृतत्वकामस्तत्कार्य्यमवबोद्धुमर्हति, अन्यदिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रतिसिद्धम्। न च तत्कामः क्रियामेव कार्य्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति साम्प्रतम्, तस्या मानान्तरादेव समाधानः प्रतीतेर्विधि-

वैयर्थ्यात्। न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः। न च ब्रह्मभूयादन्यदनन्तत्वमार्षभादिकं किञ्चिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः। तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्यापिधानापनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्य्यन्तादेव सम्भवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च न्यायान्तरसिद्धत्वात्, आत्मेत्येवोपासीतेति न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयं, यथोपांशुयाजवाक्ये विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्य्यार्थः। श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति। "तथा च श्रुतिः" इति। न्यायमाह "अत एव" इति। यत् किल स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम्। परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः। कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह। "तत्र किञ्चित्" इति। परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी। तथाहि। सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा। सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः, एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा। भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः। न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात्। अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः। भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्य्यात्मना कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना। न च भेदाभेदयोर्विरोधादेकत्र समवाय इति युक्तम्।

विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्य्ययेण वर्त्तते। यत्तु यथा प्रमाणेनावगम्यते तत्तथा भाव एव। कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः। तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः। भेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्ववत्। आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, नहि भवति कुण्डं बदरमिति। नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति। सोऽयमबाधितोऽसन्दिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्य्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। तथा च कार्य्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणाभेदः कार्य्यस्य जगतो भेदः कार्य्यरूपेण गोघटादिनेति। यथाहुः।

कार्य्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥ इति।

अत्रोच्यते। कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत्। परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्य्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा। न चेदेकत्वमेवास्ति न च भेदः। अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः। न च भावाभावयोरविरोधः सहावस्थानासम्भवात्। सम्भवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात्। अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो भेदस्याप्रतिभासनात्। अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन तेन तु भेद एव कुण्डलादेः। यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्त्तते। नानुवर्त्तते चेत्, कथं

हाटकादभिन्नः कटकः। ये हि यस्मिन्ननुवर्त्तमाने व्यावर्त्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात् कुसुमभेदाः। नानुवर्त्तन्ते चानुवर्त्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति। सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदमिदमस्मान्नेदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्। कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथञ्चिद्विवेकहेतोरभावात्। अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदेषां, तस्य च ज्ञातत्वात्। अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगतेऽप्यज्ञातास्ते। नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः। प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते। अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः। तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते। यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात्। गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते। कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यमिति चेत्, नन्वाधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम्। अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम्। न खल्वभेद एकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते यत इत्युक्तम्। तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानेव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम्। भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रह

सापेक्षत्वादेकत्वपक्षस्य चान्यानपेक्षत्वादभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति साम्प्रतम्। तथा च श्रुतिः। 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति। तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न परिणामिनित्यतेति सिद्धम्। "व्योमवत्" इति च दृष्टान्तः परसिद्धः। अस्मन्मते तस्यापि कार्य्यत्वेनानित्यत्वात्। अत्र च "कूटस्थनित्यम्" इति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति। "सर्वव्यापि" इति प्राप्यकर्मताम् "सर्वविक्रियारहितम्" इति विकार्य्यकर्मताम्, "निरवयवम्" इति संस्कार्य्यकर्मताम्। व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योऽंशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयो,ऽस्य निरवयवत्वात्। अनंशत्वादित्यर्थः। पुरुषार्थतामाह। "नित्यतृप्तम्" इति। तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति। क्षुद्दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः। सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह। "स्वयं ज्योतिः" इति। तदेवं स्वमतेन मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति। "तद्यदि" इति। न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः। अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह। "अपि च ब्रह्म वेद" इति। अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वे न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतिमुदाहरति। "त्वं हि नः पिता" इति। न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयोऽपि त्वक्षपादाचार्य्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह। "तथा चाचार्य्यप्रणीतम्" इति। आचार्य्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे।

'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन सोच्यते'॥ इति।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना-नामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति"। पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्य्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्य्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः। जन्मापाये दुःखापायः प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः। मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम्। सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्य्यन्तेन विरोधिना निवर्त्त्यते। ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः। न तु विद्याकार्य्यस्तज्जनितापूर्वकार्य्यो वेति सूत्रार्थः। तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न त्वक्षपादसम्मतं तत्त्वज्ञानमिह सम्मतम्। तदनेनाचार्य्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः। स्यादेतत्। नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्त्तयन्न विधिविषयो भवेत्। अपि तु सम्पदादिरूपम्। तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्त्तव्यं सद् विधिगोचरो भविष्यति। यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि सम्पाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन सम्पाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः। एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां सम्पाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः। अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं, यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश एवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति। क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः। वाह्या खलु वायुदेवता वह्न्यादीन् संवृङ्क्ते। महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्यादीन् संहृत्य

संवृज्यात्मनि स्थापयति। यथाहुर्द्रविडाचार्याः 'संहरणाद्वा संवरणाद्वा स्वात्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति। अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति। स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते, प्रयाणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति। सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति। तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात् स्तुतशस्त्रवत्। आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति। संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधीयते। यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति समाम्नातं प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मन्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते। 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्, अत आह। "न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्" इति। कुतः, "सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाने" इति। दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते। न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि कस्यचित् प्रकरणे समाम्नातम्। न चानारभ्याधीतमपि। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यात्। तेन यद्ययं विधिस्तथापि सुवर्णं भार्यमितिवद् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वान्न गुणकर्मेति स्थवीयस्तयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्। तदभिसंहितार्थतया न व्याख्यातम्। किञ्च

शान्तिक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह। "न च किंचित्क्रिया" इति। शङ्कते। "अविषयत्वे" इति। ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः। निराकरोति "न"। कुतः। "अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वात्" इति। सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्तया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्, एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम्। तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके। अदूरविप्रकर्षेण तु कथञ्चित् प्रतिपादनमिहापि समानम्। त्वम्पदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम्। तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्तन्ते। नहि पक्तृवस्तुत्व पाक्यपाकपचनानि वस्तुमन्ति भवितुमर्हन्तीति। तथाहि।

विगलितपरागवृत्त्यर्थत्वं यदस्य ततस्तदा
त्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम्।
तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां
त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमलान्निजान्॥

इत्यान्तरश्लोकः। अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति। "तथा च शास्त्रं, यस्या मतम्" इति। प्रकृतमुपसंहरति। "अतोऽविकल्पित" इति। परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति। "यस्य तु" इति। कार्य्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति। "तयोः पक्षयोः" इति। निर्वर्त्यविकार्य्ययोः। क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः। तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः। अन्येषां तु संसारकपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति

विकार्य्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्व्वावस्थाप्रहानेनाव-स्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्य्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदा-वगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्य्या भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्म्मता ब्रह्मण इत्यत आह । "न चाप्यत्वे नापि" इति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहलचपलकल्लोलमालापरस्य-राम्फाललमसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तवकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशा-न्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यम-विकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्त-त्वादित्याह । "स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि" इति । संस्कार्य्य-कर्म्मतामपाकरोति । "नापि संस्कार्य्यः" इति । द्वयी हि संस्कार्य्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षा-रसावसेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते. दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्ट-काचूर्णेनोल्लासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्य्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्म्मधर्म्मिभावो गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तो विरो-धात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् "अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरू-पत्वान्मोक्षस्य" । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति । "नापि दोषा-पनयनेन" इति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्त्तते, न तु ब्रह्मणि

असती निवर्त्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः। शङ्कते। "स्वात्मधर्म एव" इति। ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते। एतदुक्तं भवति। नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति। शङ्कां निराकरोति। "न"। कुतः। "क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः"। नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म। अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते। क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्य्यात्, यथा घर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतोऽन्यसमवेता वा। न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया। तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात्। अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात्। नहि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः। "तच्चानिष्टम्" इति। तदा बाधनं परामृशति। अत्र व्यभिचारं चोदयति। "ननु देहाश्रयया" इति। परिहरति। "न, देहसंहतस्य" इति। अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते। स च स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमिति प्रत्ययविषयीभूतोऽतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात्। यथाऽङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते। तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः। तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति। सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम्। "तयोरन्यः पिप्पलम्" इति। अन्यो जीवात्मा, पिप्पलं कर्मफलम्। "अनश्नन्नन्यः" इति। परमात्मा।

संहृतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः। "आत्मेन्द्रिय" इति। अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरो मन्त्रो पठति। "एको देवः" इति। "शुक्रं" दीप्तिमत्, "अव्रणं" दुःखरहितम्, "अस्नाविरम्" अविगलितम्, अविनाशीति यावत्। उपसंहरति। "तस्मात्" इति। ननु सा भूत्विर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु काचिद् विधा भविष्यति यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह। "अतोऽन्यत्" इति। एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति। एतदुक्तं भवति। चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्त्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्त्तयतीति। तत् किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह। "तस्मात् ज्ञानमेकम्" इति। अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिचतुष्टयान्न मोक्ष इति चोदयति। "ननु ज्ञानम्" इति। परिहरति। "न, वैलक्षण्यात्"। अयमर्थः। सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयम्प्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम्। तदेतस्मिन् वैलक्षण्ये स्थिते एव वैलक्षण्यान्तरमाह। "क्रिया हि नाम सा" इति। "यत्र" विषये "वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते" यथा देवतासम्प्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया। यथा वा योषिति अग्निवस्त्वनपेक्षाऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना। नहि यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसम्बन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य सदेव सोम्येद-

मिथ्यादेहात्मसमीत्यन्तासन्दर्भाद् ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसस्फीतालोकमध्यवर्त्ति कुम्भानुभवः। न चासौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात्। न चोपासना वाऽनुभवपर्य्यन्ता वाऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वात्। तस्माद् ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽपि न विधिगोचरः। पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्वचिद् विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः। न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः। क्वचिद्वस्तुविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरिति तावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः। क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति। नन्वात्मेत्येवोपासीतेत्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि साम्प्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत आह। “तद्विषया लिङादयः” इति। सत्यं श्रूयन्ते लिङादयः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। हेयोपादेयविषयो हि विधिः। स एव च हेय उपादेयो वा यं पुरुषः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्नोति। तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति। न चैवम्भूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्त्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति। “अनियोज्यविषयत्वात्” इति। समर्थो हि कर्ताऽधिकारी नियोज्यः। असामर्थ्ये तु न कर्तृता ततो

नाधिकृतो न नियोज्य इत्यर्थः। यदि विधेरभावाच्च विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति। "किमर्थानि" इति। न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः। उत्तरम्। "स्वाभाविक" इति। अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते। न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः। प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्। तथाहि। तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति। आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति। यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति। तदयुक्तम्। स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह। "यदपि" इति। "अनुसंज्वरेत्" शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत। सुगममन्यत्। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्माच्च प्रतिपत्ति" इति। प्रकृतसिद्धार्थैकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते। "यदपि केचिदाहुः" इति। दूषयति। "तन्न" इति। इदमत्राकूतम्।

काय्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा।
सिद्धबोधेऽर्थवत्त्वैवं शास्त्रत्वं हितशासनात्॥

यदि हि पदानां कार्य्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेत् परिनिष्पन्नभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम्। तत्राविदितसामर्थ्यत्वात् पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः। अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः सङ्गतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनयाऽवगम्यमानमप-

स्तुत्वेन कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न सङ्गतिग्रहः, यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत। न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके। कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसन्दर्भाणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः। तद्यथाऽऽखण्डलादिलोकपालचक्राधिवासः सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरःपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति। नैष भुजङ्गो रज्जुरित्यादि। नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्त्तिनी न शक्या समुन्नेतुं हर्षादिप्रवृत्तेः सम्भवात्। तथाह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णदेवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्त्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकञ्चुकं विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम्। न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते। हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्त्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति। एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः। तथाच प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः। एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनि-

द्वयो वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति। तस्मिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं, यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति। तस्मात्सूक्तं "तत्त्वौपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्" इति। उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात् क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितमुपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह, तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः। एतदेव विभजते। "योऽसावुपनिषत्सु" इति। अहम्प्रत्ययविषयाद्भिनत्ति। "असंसारी" इति। अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः। अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः। अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं सम्भवति। यथा यूपं तक्षतीत्यादि। यत् पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा सुवर्णं भार्य्यं, सक्तून् जुहोतीत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता। कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह। "यतः स्वप्रकरणस्थः"। उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्य्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं, न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम्। अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः। स्यादेतत्। मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसङ्गतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह। "स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्"। यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाणेन शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरि-

यथा। नहि प्रकाशः सर्ववेदनो न भासते, नापि तदवच्छे-दकं कार्यकारणजातम्। तेन स एष नेति नेत्यात्मेति तदवच्छेदनिराकरणा इदमित्यादापनाच्च स्वयम्प्रकाशः शक्यो वाक्याद् ज्ञातुं चात्मनि च निरूपयितुमित्यर्थः। अथोपाधि-निरासवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यत इत्यत आह। "आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्"। प्रकाशो हि सर्व-स्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठाना-भावे विभ्रमो भवितुमर्हति। नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः। अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा। तथा च श्रुतिः। 'तमेव भान्त-मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता। तस्मादात्मनः प्रत्याख्या-नायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्म-स्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः। उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधार-णमकृष्यमाण आक्षिपति। "नन्वात्मा" इति। सर्वजनीनाहं-प्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्त्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकि-कपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगाद्य एव लौकिकाः शब्दाः त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रव-र्त्तितुमर्हति नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः। समाधत्ते। "ना" हम्प्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः। कुतः। "तस्साक्षित्वेन" अहम्प्रत्ययविषयो यः कर्त्ता कार्य्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन, परमात्मनोऽहम्प्रत्ययविषयत्वस्य "प्रत्युक्तत्वात्"। एतदुक्तं भवति। यद्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति। एतदेव प्रपञ्चयति। "न ह्यहम्प्रत्ययविषयः" इति। "विधिशेषत्वं

बाधितुं न शक्यः" । कुतः । "आत्मत्वादेव" । न ह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य स एव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो हेयोऽशक्यहानत्वात् । न चोपादेयः, उपात्तत्वात् । तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति । "सर्वं विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्ते विनश्यति" । अयमर्थः । पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोऽपरमार्थसन् । यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह । "पुरुषो विनाशहेत्वभावात्" इति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत् स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह । "विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः" । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वा-

इत्यतो विचारः। तदिदमुक्तम्। विक्रियाहेत्वभावादिति। तदसमञ्जसम्। यत् पुनरेकदेशिना शास्त्रविवचनं शास्त्रित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति। "यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्" इति। दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमिति वक्ष्यते धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् कर्मावबोधनमित्युक्तम्। न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति। नहि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिमष्टि विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम्। विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधपरम्। अपि चाम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति शास्त्रकृद्वचनं तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसज्येत, नहि ते क्रियार्था इत्यत आह। "अपि चाम्नायस्य" इति। यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वं द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया। यथाहुः शास्त्रविदः 'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि। एतदुक्तं भवति। कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह। "प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेत्" इति। अयमभिसन्धिः। न तावत् कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सङ्गतिग्रहो नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः। नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात्। नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा। तस्मात् पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत् पदार्थपरतयैकवाक्यता। तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति। यथाहुः शास्त्रविदः।

प्राभाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्य्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्य्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम् । एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । "भव्यं" कार्य्यम् ननु यद्यप्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह । "नहि भूतमुपदिश्यमानम्" इति । न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्य्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः । तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते । "अक्रियात्वेऽपि" इति । एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति । "नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपि" इति । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति । अपि तु क्रियानिवर्त्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतेऽर्थेऽव्युत्पन्नशक्तय. शब्दाः क्वचित् स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मत्वा गीर्त्वा वा न कथञ्चित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । नह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद् दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्त्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्य्यार्थाः अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते, एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्य्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति, तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठा, यथा कीदृगास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति, नहि पृच्छता पुरुषस्य वा तरूणां वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किन्तु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च

प्रकारभेदः। प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमिव च प्रकारभेदरूपमिव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात्। उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम्। चोदयति। "यदि नामोपदिष्टं" भूतं "किं तवोपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं "स्यात्"। तस्माद् भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः। परिहरति। "अनवगतात्मोपदेशस्य तथैव" प्रयोजनवानेव "भवितुमर्हति"। अप्यर्थश्चकारः। एतदुक्तं भवति। यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्य्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलमविद्यामुच्छिन्दत् प्रयोजनवदित्यर्थः। अपि च येऽपि कार्य्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि ब्राह्मणो न हन्तव्यो न सुरा पातव्येत्यादीनां न कार्य्यपरता शक्याऽऽस्थातुम्। कृत्युपहितमर्य्यादं हि कार्य्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्त्तते शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ। कृतिश्च पुरुषप्रयत्नः, स च विषयाधीननिरूपणः। विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्व्वापरीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ। साक्षात् कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयः, न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता। अत एव शास्त्रकृद्वचः 'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति। द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्य्यविमर्शेऽपि भावस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्य्यविमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्व्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति। न च 'दध्ना जुहोति' 'सन्ततमाघारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्य्यविषयता। तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्य्यम्। न चैतावता सोमेन यजेतेतिवत्, दधिसन्ततादिविशिष्टहोमाघा-

रविधानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमभिघारयति' इति तदनुवादः। यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्य्यम्। तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयेते। भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः। तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः। एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तो विधिर्गौरवाद् बिभ्यत् स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः। एतेन यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति परास्तम्। ननु न भवत्यर्थो विधेयः। सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात्। न खलु गगनं भवति। नाप्यसिद्धेऽसिद्धस्यानियोज्यत्वात्। गगनकुसुमवत्। तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः। स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति। निर्विषयत्वामात्रशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितौ द्रव्यदेवतासम्बन्ध एवास्य विषयः। ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं सम्बन्धं गोचरयेत्। नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नाम घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति। तस्माद् घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव। अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्य्यविषयो विधेयः। किमुक्तं भवति आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति। अत एव 'य

एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति यदाग्नेय इत्यादिविहितस्य याग षट्कस्य। अत एव च विहितानुदितस्य तस्यैव दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यधिकारसम्बन्धः। तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः। तथा च न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु यदि कार्य्यमभ्युपेयेत तत स्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या। तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः। एवञ्च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्य्युदासवृत्त्या हननापानसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात्। तथाच प्रसज्य प्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या। नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ तु तस्य व्रतमित्यधिकारात् प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवेन पर्य्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसङ्कल्पलक्षणा युक्ता। तस्मान्न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावात् तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्य्यस्याभाव इति न कार्य्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्ये इत्याह। "ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या" इति। ननु कस्मात् निवृत्तिरेव कार्य्यं न भवति, तत्कार्य्यं वेत्यत आह। "न च सा क्रिया" इति। क्रियाशब्दः कार्य्यवचनः। एतदेव विभजते। "अक्रियार्थानाम्" इति। स्यादेतत्। विधिविभक्तिश्रवणात् कार्य्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण। न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम्। तस्मात् स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किञ्चिदपी त्याह। "न च" "हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण" "नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्"। केन हेतुना स

प्रश्नमित्यत आह। "स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण" नञः। अयमर्थः। हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः। नचैते शक्ये विधातुम्। रागतः प्राप्तत्वात्। न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः। तस्या-प्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात्। न च विधारकः प्रयत्नः। तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्। सति सम्भवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्। विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्य-नुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात्। तस्मात् यत् पिबेद् हन्याद्वेत्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते। अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत् साध्ये च साध्यवद् भासत इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भासत इति नञर्थः कार्य्य इति भ्रमस्तदिदमाह। "नञर्थस्य स्वभावः" इति। ननु बोध-यतु सम्बन्धिनो भावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानान्तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह। "अभावबुद्धिश्चौदासीन्य-पालनकारणम्"। अयमभिप्रायः। ज्वरितः पथ्यमश्नीयाद् न सर्पायाङ्गुलिं दद्यादित्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्य-वृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृ-त्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते। तथाहीच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्र प्रवृत्तिनिवृत्तिवत्। कर्त्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभा-वावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेष-त्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत्। न जातु मम शब्दतदर्थापारपुरुषाशयवैकल्यानवच्छिन्नभावमापूर्वप्रत्ययपूर्वा-विच्छाद्वेषावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत

ज्ञानकारणपूर्वावेव प्रत्यक्षभासेते। तस्मादृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्त्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वौ इत्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्य्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमाश्रयोऽस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्। स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्त्तकेषु वाक्येषु यजेतेत्यादिषु शब्द एव कर्त्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयन्त्यिष्टसाधनतां कर्त्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात्। यत्र तु कर्त्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते, यथा न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति। प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात्। तस्माद्रागादिप्राप्तकर्त्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनताप्रज्ञापनपरं न हन्यान्न पिबेदित्यादिवाक्यं, न तु कर्त्तव्यतापरमिति सुवृत्तमकार्य्यनिष्ठत्वं निषेधानाम्। निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्त्तते, औदासीन्यमास्थितोऽवस्थापयतीति यावत्। स्यादेतत्। अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्त्तेत। न चानुवर्त्तते। नह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान्। न चावस्थापककारणाभावे कार्य्यावस्थानं दृष्टम्। नहि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठते इत्यत आह। "सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति"। तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति। अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समू-

लोकारं प्रवृत्तिमुत्पाद्य दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति। एतदुक्तं भवति। यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम्। यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः। न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति। उपसंहरति। "तस्मात्प्रमत्क्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव" इति। औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रमत्क्रियानिवृत्त्योपलक्ष्य विशिनष्टि। तत् किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति। "तस्मात् पुरुषार्थ" इति। पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयात्वक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ। उपनिषदां स्वयम्पुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः। यदप्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं व्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति। अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति। "तत् परिहृतम्" इति। अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति। "ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि" इति। निगूढमभिसन्धिं समाधानोद्घाटयति। "अत्रोच्यते। नावगतब्रह्मात्मभावस्य" इति। सत्यं न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम्। ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्यासंस्कृतमनोयोनिः। स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात्। तस्माद्ब्रह्मस्वरूपकथनतुल्यतैवार्थेति सिद्धम्। अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणज-

नितेत्युक्तम्। अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वय-माह। "नहि धनिनः" इति। श्रुतिमचोदाहरति। "तदु-क्तम्" इति। चोदयति। "शरीरे पतिते" इति। परिह-रति। "न सशरीरत्वस्य" इति। यदि वास्तवं सश-रीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्त्तेत। मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत्। तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्त्तयितुम्। यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्त्तयितुं. स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह। "नित्यमशरीर-त्वम्" इति। स्यादेतत्। न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्व-मपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिम-न्तरेण न निवर्त्तते। तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽश-रीरत्वमिति शङ्कते। "तत्कृत" इति। तदित्यात्मानं परामृ-शति। निराकरोति। "न, शरीरसम्बन्धस्य" इति। न ताव-दात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसम्बन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसम्बन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति। तदिदमाह। "शरीरसम्बन्धस्य" इति। यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयः, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यत आह। "अन्धपर-म्परैषाऽनादित्वकल्पना"। 'यस्मन्यते नेयमन्धपरम्परात-स्यानादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसम्बन्धभेद-स्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किन्त्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसम्ब-न्धात् पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसम्बन्धोऽस्माद्ध-र्माधर्मभेदादिति' तं प्रत्याह। "क्रियासमवायाभावात्" इति। शङ्कते। "सन्निधानमात्रेण" इति। परिहरति। "न" इति। उपार्जनं, स्वीकरणम्। न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह। "न त्वात्मनः" इति। 'ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या,

थपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते' तन्मतमुपन्यस्य दूषयति। "प्रवाहः" इति। प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः। उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्ये इति नेहोपपाद्यते। यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव। एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति। "यथा वा शुक्तिकायाम्" इति। शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत् कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति। संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात्' उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च संस्कारोद्बोधहेतोः, सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति। अत उक्तम्। "अकस्मात्" इति। अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः। तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः। "आत्मानात्मविवेकिनाम्" इति। श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत्। तदुक्तम्। पश्वादिभिश्चाविशेषादिति। शेषमतिरोहितार्थम्। जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति। "तथाच" इति। सुबोधं प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य" इति। नन्वेवं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनु भाष्यं दूषयति। "यत् पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोः" इति। मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात्। तदिदमुक्तम्। "अवगत्यर्थत्वात्" इति। ब्रह्मसाक्षात्कारोऽ-

वगतिस्तदर्थत्वं मननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः। अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह। "यदि ह्यवगतम्" इति। न तावन्मननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात्। अतो गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत् परिशिष्यते। तदप्ययुक्तम्। अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः। विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मात्" इति। एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदां ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदात् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह। "एवं च सति" इति। इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह। "प्रतिपत्तिविधिपरत्वे" इति। न केवलं सिद्धरूपत्वाद् ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह। "तस्मादहं ब्रह्मास्मीति"। इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति। विषयो हि धर्मे प्रमाणं, ते च साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यभेदाधिष्ठाना धर्मोत्पादिनश्च, तदधिष्ठानं न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः। न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह। "सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि" इति। कुतः, "नहि" इति। अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति। न च कर्त्तृत्वं, कार्य्याभावात्। न च करणत्वमत एव। तदिदमुक्तम्। "अप्रमातृकाणि च" इति चकारेण। अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति। "अपि चाहुः" इति। पुत्त्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः। यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्त्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः। न लेकत्वाभिमानो,

भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणः, देहे-न्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोक-यात्रां वहति, तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैक-त्वानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह । "पुत्रदेहादिबाधनात्" । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादि-बाधनं ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहे-न्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनञ्च । तथा च न केवलं लोक-यात्रामनुच्छेदः सद् ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्य्यमद्वैत-साक्षात्कार इति यावत् । तदपि "कथं भवेत्" । कुतस्तद-सम्भव इत्यत आह ।

"अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः" ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्ट-व्यम् । एतदुक्तं भवति । एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकार-णम् । ततो नियमेन प्राग् भावात् । तेन तदभावे कार्य्यं नोपपद्यते इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह ।

"अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः" ।

उक्तं श्रौवास्यर्थैवेयकीनिदर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणा-त्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह ।

"देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु"

अस्यावधिमाह ।

"आत्मनिश्चयात्" ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति

वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात्। तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्राबाधितत्वं चाभ्युपेयम्। सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारं विधा भविष्यति। न नायमद्वैतसाक्षात्कारोप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः। यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नासौ कार्य्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्। अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः। तथा च श्रुतिः।

'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते'। इति।

तस्मात्सर्वमवदातम्। एवम्

कार्य्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता।
पुरुषार्थं स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्माद्यस्य यत इत्यादिना तत्तु समन्वयादित्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम्। तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम्। तदेव सन्दिह्यते। तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति। अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः। तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानमिदमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः। जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठितास्तुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः। आदिग्रहणाच्चाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम्। अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः। एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम्। तदेव विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम्। तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद् ब्रह्मणोऽपरिणामिनः।
न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्तिसम्भवः॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्य्यदर्शनोन्नेयसद्भावे। न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः। तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च। त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि सम्भवतः। यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण सम्भवत एव। तथा च प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म। स्वरूपचैतन्यं त्वस्याभृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम्। न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्य्यत्वात्तस्य। कार्य्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता। भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहङ्कारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः। दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्त्तमानम्। यथा वत्सविवृद्धयेऽचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते। 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात् स्वकार्य्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति। यथा कूलं पिपतिषतीति।

तत्प्राये श्रूयते यश्च तत्तादृगवगम्यते।
भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते॥

अपि चाहुर्वृद्धाः। 'यथाऽग्रप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमग्रः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम्। तदैक्षतेत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम्। अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणीति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारित्वात्। यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्य्यते। एवं तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः सम्पत्स्यन्ते।

वा द्रष्टव्याः। स्वमपीतो भवतीति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते। प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति। यथाहुः 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति। वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः। तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि 'सकारणं करणाधिपाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः। प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात्। तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः। एवं काणादादिमतेऽपि कथञ्चिद्योजनीयाः श्रुतयः। अक्षरार्थस्तु "प्रधानपक्षेऽपि" इति "प्रधानस्यापि" इति अपिकारावेवकारार्थौ। स्यादेतत्। सत्त्वसम्पत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताऽथ तमःसम्पत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह। "तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन" इति। सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम्। यथाहुः 'निरतिशयं सर्वज्ञताबीजम्' इति। यत् खलु सातिशयं तत् क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलयामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम्। एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम्। इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यदिदितमसमस्तवेदितव्यत्वम्। तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति। एतदुक्तं भवति। यद्यपि रजस्तमसी अपिस्तः तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यान्निरगात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यत इति। प्रधानावस्थायामपि तस्मात् विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति। अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह। "न केवलस्य"

इति। न किञ्चिदेकं कार्य्यं जनयेदपि तु बहूनि। चिदात्मा चैक:, प्रधानन्तु त्रिगुणमिति तत एव कार्य्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थ:। तत्रापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मन: सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्य्ययोगादित्याह। "त्वयाऽपि" इति। न केवलस्याकार्य्यकारणस्येत्यं तत्सिद्धावलौकिकत्वं प्रपञ्चयति। "प्रागुत्पत्ते:" इति। "अपि च प्रधानस्य" इति। चस्त्वर्थ:। एवं प्राप्त उच्यते।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

नाम-रूप-प्रपञ्च-लक्षणकार्य्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते। तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीय:। तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे

पौर्वापर्य्यपरामर्शाद् यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत्।
जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतनं च स आञ्जस:॥

तेषु तेषु स्वस्वाम्नायप्रदेशेषु तदैक्षतेत्यं वंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितु: कारणाज्जगज्जन्माख्यायत इति। न च प्रधानपरमाणवादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम्। सत्त्वांशेनेक्षितृ प्रधानं तस्य प्रकाशकत्वादिति चेत्। न। तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्ते:। कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेष:। स्वच्छता। स्वच्छं हि सत्त्वम्। अस्वच्छे च रजस्तमसी। स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात्। पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम्। ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसम्। तस्याम्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात्। नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं,

नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात्। अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्यासस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः। सत्यं ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्य्यत्वं चोपपद्यते। तथा चैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम्। यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः। परैरपि च चितिशक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम्। चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः। नहि प्राधानिकान्यन्तर्बहिष्करणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते। नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति। चक्षुष्मता चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्र कर्त्ता नेता तेषाम्। एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेतापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिष्करणान्यस्वतन्त्राणि। न चास्याश्चितेः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः। न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात्। तस्मादन्तःकरणवर्त्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः। सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः। नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम्। कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरि-

ष्टाद्व्याकरिष्यते । तस्मात्सतोऽनवच्छिन्नचैतन्यं तत्त्वान्यत्वा-निर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्य्यं तस्य कर्त्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः ।

'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' ॥ इति ।

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्व्या-चिकीर्षावद्भवति । यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धा-वालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नाम-रूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजा-यते । तस्मादव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् अन्नात्प्राणो हिर-ण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत् सूत्रात्मा साधारणो जायते । यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटात् अवान्तरकार्य्यं द्वितन्त्वादि । तस्माच्च प्राणाद् मनआख्यं सङ्कल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणा-त्मकात् मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादि-प्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्मा-धर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतं यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वविद्विशेषतो यस्य भगवतो ज्ञान-मयं तपो धर्मो नायासमयम् । तस्माद् ब्रह्मणः पूर्वस्मादे-तत्परं कार्य्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्नं च व्रीह्यि-

वादि जायत इति। तस्मात् प्रधानस्य साम्यावस्थायामनौ-चित्यत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषया-नौक्षणात्, मुख्यसम्भवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चा-यथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्तेजःप्रभृतीनाञ्च मुख्यासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्-प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसङ्कीर्ण-देशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेचि-त्वनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समा-रोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, चन्द्रमा इव द्वितौ-यस्य चन्द्रमसः। न त्वचेतनं प्रधानपरमाखादि। अशब्दं हि तत्। न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तमचेश्वरा-धिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रतम्, तेषां भेदेन कार्य्य-त्वात्। कारणात्कार्य्याणां भेदाभावात्। कारणज्ञानेन समस्तकार्य्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रमाणित-त्वात्। भेदे च तदनुपपत्तेः। साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभि-र्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगद् भुजङ्ग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः। सदु-पादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत। अथापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह। "तच्चेदंशब्दवाच्यम्" इत्यादि "दर्शयति" इत्यन्तेन। तत्रापौच्छिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भवि-ष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भाः इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवा-द्वितीयम्' इति, 'बहु स्याम्' इति च चेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह। तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्य्यमवग-

ष्यते। यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्यात् तेजः प्रथममुक्तम्। एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति। "तथान्यत्र" इति। ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम्। तद्यथा, प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः। प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः। तदेव शफः। तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यायतनस्य कला द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम। तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः। प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः। तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति। स्यादेतत्। ईक्षतेरिति तिपा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम्भव इत्यत आह। "ईक्षतेः" इति। धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, विषयिणा विषयलक्षणात्। प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह। "यजतेरितिवत्" इति। "यः सर्वज्ञः" सामान्यतः, "सर्ववित्" इति विशेषतः। सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति। "यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण" इति। पुनः सांख्यमुपस्थापयति। "ननूक्तम्" इति। दूषयति। "तदपि" इति। समुदाचरद्वृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः। न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः। अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह। "अपि च नासाक्षिका" इति। कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह। "योगिनां तु" इति। सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यस्य स्वच्छतामुपकरोति नान्यस्य प्रधानस्येत्यर्थः। यदि तु कापि-

लमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह। "अथ पुनः साक्षिनिमित्तम्" इति। तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य। तदपि चाहैतस्मृतिभिरपास्तमिति भावः। पूर्वपक्षबीजमनुभाषते। "यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि" इति। चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं, कार्यमाकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसन्धाय परिहरति। "इदं तावद्भवान्" इति। "प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरि" इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम्। वैषम्यं चोदयति। "ननु सवितुः" इति। किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम्। तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति। नह्यत्र कर्म विवक्षितम्। अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति। "नासत्यपि कर्मणि" इति। असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः। अथ वास्तवं कर्माभावमभिसन्धाय वैषम्यमुच्यते, तत्र, असि[...]ात् कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति। "कर्मापेक्षायां तु" इति। यामां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः। "यत्प्रसादात्" इति। यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात्तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना। यथाहुर्योगशास्त्रकाराः। 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति। तद्भाष्यकाराश्च भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति। "सवि[...]प्रकाशवत्" इति। वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपेणोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह। "अपि चाविद्यादिमत."

इत्यादि। आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते। "न ज्ञानप्रतिबन्धकारणवतिनस्य" इति। संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न तु ईश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः। न तस्य कार्य्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, अनाहृतत्वादिति भावः। अपाणिर्ग्रहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञानबलेन। क्रियाप्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः। अतिरोहितार्थमन्यत्। स्यादेतत्। अनाकृति व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह। "दृश्यते चात्मन एव सतः" इति। "अभिनिवेशः" मिथ्याभिमानः। "मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेण" इति। अनेनानादिता दर्शिता। मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता। परिशिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणार्थं सूत्रम्। शङ्का च भाष्ये उक्ता।

स्यादेतत्। ब्रह्मैव चोपितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्सम्बद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीव सूक्ष्मां दर्शयितुं तत्समीपवर्तिनीं स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति। अस्यां शङ्कायामुत्तरम्।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥

अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते। यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः। अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेऽपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः। नहि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव। न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किन्त्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिरवगतिः। "तार्किकसमय इव" इति। यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहतार्थता, नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति। "चक्षुरादीनामिव रूपादिषु" इति। यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्यचिद्रूपम्। एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

तदैक्षतेत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम्। जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थात् सर्वविषयमवगतं श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति। "जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य" इति। ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रञ्च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे

ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम्। न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति। च गतिसामान्यादित्युक्तम्। तत् किमपरमवशिष्यते यदर्थ-मुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति। "किमुत्थानमिति" किमाक्षेपे। समाधत्ते। "उच्यते, द्विरूपं हि" इति। यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति। तत्र च क-चिदुपाधिर्विवक्षितः। तदुपासनानि "कानिचिदभ्युदया-र्थानि" मनोमात्रसाधनतयात्र पठितानि, "कानिचित् क्रम-मुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि"। क्वचित् पुनरुक्तो-ऽप्युपाधिरविवक्षितः, यथाऽन्नैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च कोशाः। तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम्। तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति। तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ इत्यर्थः। स्यादेतत्। परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्या-प्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथञ्च फलभेद इत्यत आह। "एक एव तु" इति। रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदा-दुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः। "क्रतुः" सङ्कल्पः। ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह। "यद्यप्येक आत्मा" इति। यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूप-मात्मन ऐश्वर्यं ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमा-वृतं तेषु तेषु प्राणभृद्भेदेषु क्वचिदसदिव क्वचित्सदिव क्वचिदत्य-न्तापकृष्टमिव क्वचित्सत् क्वचित् प्रकर्षवत् क्वचिदत्यन्त-प्रकर्षवदिव भासते, तत् कस्य हेतोः अविद्यातमसः प्रकर्ष-निकर्षतारतम्यादिति। यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डल-

मेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति। "अपेक्षितोपाधिसम्बन्धम्" "उपास्यत्वेन" "निरस्तोपाधिसम्बन्धं" "ज्ञेयत्वेन" इति ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारभ्यते। "तैत्तिरीयकेऽन्नमयम्" इत्यादि।

गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम्।
मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम्। न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयडिति युक्तम्। प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः। न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम्।

चतुष्कोशान्तरत्वं तु न सर्वान्तरतोच्यते।
प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं न जीव इति साम्प्रतम्। नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूतेऽपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य। न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम्। यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति। नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान् प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य। एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात्। न च

निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्य्येवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयट्, तथापि संसार्य्येवानन्दमयः, न तु ब्रह्मा आनन्दप्राचुर्य्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसम्भवे भवति न तु तदत्यन्तासम्भवे। न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसम्भवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह । "न च सशरीरस्य सतः" इति । अशरीरस्य पुनरप्रियसम्बन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयड् नोपपद्यत इत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यम्, अपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति। पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । "अन्नमयमयादि" इति । नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्य्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्य्यार्थता मयट उपपादितेति ॥

अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मो-

वानन्दमयपदार्थः, मन्त्रे हि पुनःपुनरन्योऽन्तर आत्मेति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीरादुत्पत्तेः प्राक् सद्भावश्रवणाद् बहु स्यामिति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवतीति। सोऽयं जीवात्मनो लब्धभाव आनन्दमयस्य च लभ्यता नाभेद उपपद्यते। तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति। चोदयति। "कथं तर्हि" इति। यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नो न जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः। परिहरति। "बाढं तथापि" इति। सत्यं परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते। जीवा ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्ना दर्शिताः, न तु जीवादपि। तथा चानन्दमयभेदे जीवो न जीवस्याविद्ययापि कृतो भेदो दर्शित इति न च लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः। भेदा-

भेदो च न जीवपरब्रह्मणोरित्यक्रमधस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद् भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् तथा च न वस्तु सदित्यत आह । "परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितात्" इति । रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते । नहि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुं, शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह । "यथा मायाविनः" इति । एतदुपरितोपेणात्यन्तमरूपं दृष्टान्तमाह । "यथा वा घटाकाशात्" इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति । "इदं त्विह वक्तव्यम्" इति । एष तावदुत्सर्गो यत्

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।
विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारादन्नमयादिषु चावयवपरत्वेन प्रयोगादिहाप्यवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथञ्चिदवयवपरं व्याख्यायताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा कथञ्चित् प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

पुच्छपदं हि वालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम्। अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः। ब्रह्मपदमानन्दमयपदम् आनन्दपदमिति वितयलङ्घनं त्वधिकं, तस्मान्मुख्यवितयलङ्घनादसाधीयान् पूर्वः पक्षः। मुख्यद्वयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः। अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम्। नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम्। आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति। आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया। ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्थादिस्य न इति न श्रुत्योक्तम्। एवं चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः। वाङ्मनसागोचरं तु परब्रह्माप्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्यं च क्लेशेन व्याख्यायेयाताम्। तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानात् तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति। सोऽकामयतेत्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः। सुगममन्यत् ॥

"सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इति। वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि। आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्येतद्गतं ब्रह्मपदमपलक्ष्यते। एतदुक्तं भवति। आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत् स्वप्रधानमेवेति। यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ब्रह्म पुच्छमित्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ सन्निधानात्, तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति। 'मान्त्रवर्णिकमेव च

गीयते' ॥ यत्सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेत-
दुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते। ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेति। अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे
त्वप्राधान्यमिति, उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः
स्यादिति ॥ 'नेतरोऽनुपपत्तेः' ॥ अत्र इतश्चानन्दमय इति
भाष्यस्य स्थाने इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठितव्यम् ॥ 'भेद-
व्यपदेशाच्च' ॥ अत्रापीतश्चानन्दमय इत्यस्य चानन्दमयाधि-
कार इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च ब्रह्म-
पुच्छाधिकार इति च पठितव्यम् ॥ 'कामाच्च नानुमाना-
पेक्षा' ॥ 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति' ॥ इत्यनयोरपि
सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पाठो
द्रष्टव्यः ॥ 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म
पुच्छमवयवश्चेत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य
ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च'
इति श्रुत्या। नह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मविकारः सन्
सर्वस्य कारणमुपपद्यते। तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति
तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः.
किन्तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपा-
यतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिताः, न तु विवक्षिताः।
अत्रैव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति
निर्णीतम्। सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वे-
नोपक्षिप्यते, न तु विद्याकर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीव आदि-
त्यादिरुपास्य इति निर्णीयते। तत्र

मर्य्यादाधारकृपाणि संसारिणि परे न तु।

तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः॥

हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणात्, य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षणीति चाधारभेदश्रवणाद् ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्य्यमर्य्यादाश्रुतेश्च, संसार्य्येव कार्य्यकारणसङ्घातात्मको रूपादिमत्त्वात् इहोपास्यः, न तु परमात्मा। 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिभिः 'अपास्तसमस्तरूपश्च स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्य्यादैश्वर्य्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम्। सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे सम्भवति। शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात्। रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्य्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदृगाद्यात्मकतयास्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथञ्चिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम्। अनाधारत्वं च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः। अनित्यं हि कार्य्यं कारणाधारमिति नानाधारम्। नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावे स्थितं तदेव तस्यान्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयमुक्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते॥ 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्'॥

मार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत्॥

नाम्ना निरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयाऽऽदित्य उच्यते। न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्मसम्भवे सति। न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति साम्प्रतम्। विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मनामपि

प्रसृतानां श्रवणात्। न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपापविरह इति युक्तम्। ब्रह्म विषयत्वे नाप्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः। न च विनिगमनायां हेत्वभावः। तत्र तत्र सर्वपापविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात्। तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात्। अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते। कारणादभेदात् कार्य्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात्। आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम्। न मुख्यार्थसम्भवे प्रागल्भ्यन्तनगया स्तुत्यर्थता युक्ता। रूपवत्त्वञ्चास्य परानुग्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्य्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृग्रूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति। न च ब्रह्मनिमित्तं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति। अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः। यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम् 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्त्तते। तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते। एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ। अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवान्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति। "तस्मात्ते धनसनय." इति। धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत्। कस्मात् पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटत इत्यत आह। "यद्यद्विभूतिमत्" इति। सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्स्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः। "लोककामेशित्वमपि" इति। अतोऽप्यनन्यपारार्थ्यन्यायेन निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम्। इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदेवोद्गीथे सम्पाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते। तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति च 'ज्यायान्' इति च 'परायणम्' इति च कथञ्चिद् व्याख्यायतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति। तत्र

प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः।
तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नोत्तरं 'आकाश इति होवाच' इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति बहून्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेयानि। अपि च 'आकाश इति होवाच' इत्युत्तरं प्रथमावगतमाकाशपदमनुपजातविरोधित्वेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेव वाक्यगतमुपनिपतितं तत्तदुपजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानुमर्हति। न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम्। न हि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम्। सम्भवश्चोभयत्र तुल्यः। न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः।

लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः। तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि। तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं, कुतः, तल्लिङ्गात्। तथाहि।

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः।
पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वेऽपि गौणता॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यं, न खल्वनुन्मत्त आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे। तदिहास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो दृश्यमानो नामरूपप्रपञ्चमात्रविषय इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स परमाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः। न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः। तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः। न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तम्। प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपसंहारानुरोधिनोत्तरेण सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात्। न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणाव्यवस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति युक्तम्। तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात्। अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा। अपि चोत्तरेऽपि बह्वसमञ्जसम्। तथाहि। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथञ्चिदल्पविषयो व्याख्येयः। एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः। न खल्वपामाकाश एव कारणम् अपि तु तेजोऽपि। एवमन्यस्यापि भाका-

ग्रमेव कारणम् अपि तु पावकपाथसी अपि। मूलकारणविवक्षायास्तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम्। असमञ्जसन्तु भूताकाशे। एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव। एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव। परमयनं ब्रह्मैव। तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात्, पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु। एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात्। न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, परायणमिति च तस्यैवोपसंहाराद् ब्रह्मैव प्रधानम्। तथा च तदर्थं सदाकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा। तस्माद् ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम्। "श्रुति च" अस्यैवोपक्रमेऽन्तवत् किल ते सामेति "अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य" इति। न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्य्यायस्य च प्रयोगप्राचुर्य्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत् प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्य्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता। तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम्। यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह। "वाक्योपक्रमेऽपि" इति॥

अत एव प्राणः॥ २३॥

'उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते। 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाचोषस्तिश्चाक्रायण'। उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता।

प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः । किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादित्र प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भः । तत्रोच्यते ।

अर्थे मुख्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे ।
मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥

ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येत आहो वायुविकारं प्रतीति विषये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमनं वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहिते कार्यकरणसङ्घातरूपे, तत्साहचर्य्यात् प्राणोऽपि कार्यकरणसङ्घातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् ।

अपौरुषेये वाक्ये तदाकृतिः किं करिष्यति।

यो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते। तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्। निश्चयपूर्वकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः। तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादार्ढ्यं दार्ढ्यं वा, तेन स्वामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयेते। प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः। 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः। न चास्मिन् वायुविकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते। न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्यात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथञ्चिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति। स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात्। न चास्य तेनैकवाक्यता, एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम्। इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्वनयुक्तात् पदेनापि घटिष्यते। 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत्। न तु सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति। तस्मात् प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम्। तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति। "वाक्यशेषबलेन" इति। वाक्यात् सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः। उदाहरणान्तरन्तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम्॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ २४॥

इदमामनन्ति। 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते

विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इति। यज्ज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि। असङ्कुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवयेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह। 'सर्वत पृष्ठेषूत्तमेषु'। न चेदमुत्तममात्र-मपि तु सर्वोत्तममित्याह। 'अनुत्तमेषु'। नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः। 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्ज्योति-स्त्वग्ग्राह्येण शारीरेणोष्मणा श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते'। तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति। अत्र संशयः। किं ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मेति। किं तावत् प्राप्तं, तेज इति। कुतः। गौणमुख्यग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य

औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजो लिङ्गोपलम्भनात्।
वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसन्धितः॥

अनवद्याधिकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थ-त्वात् प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ। तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत् स्ववाक्यशेषो नास्ति। प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव दीप्यत इति। कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते। न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति। न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते वाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति। न घोषाद्युपलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपप-द्यते। न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते। औदर्यं तु तेजस्यध्यस्य वाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं युज्यते। तदेतत्तेजोलिङ्गम्। एतद्गौणकल्पनाय च निरस्त-

मपि मर्य्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम्। इह तद्विरोधकारणाभावात्। न च मर्य्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्य्यादिः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्य्यादासम्भवात्। तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्। ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः। अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात्। न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्। नहि सन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाद्व्यावर्त्तयितुम्। न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्य्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम्। अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति तत् कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया यदतः पर इति वाक्यं शक्यम्। तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति प्राप्तम्। तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरं दृष्ट्वा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम्। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं तमश्चर्याऽवरकत्वेन। आक्षेप्ताऽऽह। "ननु कार्य्यस्यापि" इति। समाधात्येकदेशी ब्रूते। "अस्तु तर्हि" इति। यत्तु जीवस्याव्यामसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते। आक्षेप्ता दूषयति। "न" इति। नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः। एकदेशिनः शङ्कामाह। "इदमेव" इति। आक्षेप्ता निराकरोति। "न, प्रयोजनान्तर" इति। एकैकां त्रिवृतंत्रिवृतं करवाणीति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्तेत्यर्थः। एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते। "अस्तु तर्हि त्रिवृत्

कृतमेव' इति। "भागिनी" युक्ता। यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते। तथापि यथा कार्य्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत उक्तम् "उपपद्यतेतराम्" इति। "प्राकृतं" प्रकृतेर्जातं, कार्य्यमिति यावत्। एवं प्राप्ते, उच्यते।

सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत्।
प्रसिद्ध्यपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति॥
तद्बलात् तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम्।
ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु॥

औत्सर्गिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थविबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति। यथा यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदिति। यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथञ्चिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते। यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति। तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्य्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम्। न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति। पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव सम्बध्यते। न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता। एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता। तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते। अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्यः, इति ज्योतिर्ब्रह्मेति सिद्धम्। "प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये" इति। प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सन्निहितम-

प्रसिद्धं तु कल्पं न प्रकृतम्। अत एवोक्तं कल्पयत इति। सन्दंशन्यायमाह। "न केवलम्" इति। "परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्" इति। कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः, जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवनशौष्ण्याज्ज्ञायते। तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम्। शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम्॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्॥ २५॥

पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थमपि तु गायत्र्यर्थम्। 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च' इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। नन्वकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेनैव गतार्थमेतत्। तथाहि। तावानस्य महिमेत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम्। सैव च तदेतदृचाभ्यनूक्तमित्यनेन सङ्क्रमिता ब्रह्मलिङ्गम्। एवं गायत्री वा इदं सर्वमित्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते। न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति। न च ब्रह्मपुरुषसम्बन्धित्वमस्ति गायत्र्याः। तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत्। न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसन्दर्भ एतावान् युक्तः। अत्रोच्यते। अस्त्यधिकाशङ्का तथाहि। गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः। गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति। न च तदुपाधिमत्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात्। नहि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति। तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तच्च गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित् प्रणाड्या 'वाग्वै गायत्

वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायति च' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा च 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इत्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति। यद्वै तद् ब्रह्मेति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथैतां ब्रह्मोपनिषदमित्यत्र वेदोपनिषदुच्यते। तस्माद्गायत्रीच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। "न," कुतः, "तथा चेतोऽर्पणनिगदात्" गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते। एतदुक्तं भवति। न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात्। किन्तु यदेव तद् ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते। गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतिविस्तरेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः। न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं भवति। तदुपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात्। तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, सम्प्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति। "अपर आह" इति। तथाहि, षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पाद्। सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः। दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्मनीति यावत्, त्रयः पादाः। अथवा दिव्याकाशे त्रयः पादाः।

तथाहि श्रुतिः। 'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश तस्मिन् हि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत् खल्वयं बाह्यान् पदार्थान् वेद तथाऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' शरीरमध्य इत्यर्थ, 'तस्मिन् हि तस्य स्वप्नस्थानं तथाऽयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तस्मिन् हि तस्य सुषुप्तिस्थानम्। तदेतत् 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तम्। तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यते इति। "अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितम्" इति। ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम्।

"षड्विधा" इति। भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते। "पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति"। अस्यार्थः। हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः, पञ्च छिद्राणि। तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः। तथाहि, हृदयस्य यत् प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि प्रयाणकाले सञ्चरति स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्य इत्यर्थः। 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राणः' इति श्रुतेः। अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः। तत्सम्बद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः। 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च' इति श्रुतेः। अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक् तत्सम्बन्धात्, वाक् चाग्निरिति। 'वाग्वा अग्निः' इति श्रुतेः। अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स समानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता। अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स उदानः। पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता। ते वा एते पञ्च सुषयः। तत्सम्बद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्या-

मनुरसेविवेगमाचे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्ये वेति॥

"यथा लोके" इति। यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथञ्चिन्मर्यादा व्याख्येया। यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परोऽप्यस्त्येव। अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात्। एवं च वाह्यद्युभागातिरिक्तगरीरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो वाह्याद् द्युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम्। यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति। तदिदमुक्तम् "अपर आह" इति। अत एव दिवः परमप्युक्तम्॥

प्राणस्तथाऽनुगमात्॥ २८॥

अनेकलिङ्गसन्दोहे बलवत्कस्य किं भवेत्।
लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम्॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि संप्लवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासश्च कतमदित्यत्र विचार्यते। न चायमर्थोऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितः। स्यादेतत्। हिततमपुरुषार्थमिदश्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति। तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्याद्यपि। जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथञ्चिद्वेदितरेषां त्वसम्भवः। वक्तृत्वञ्च वाक्करणव्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधाज्जीवलिङ्गमिव ब्रह्मण्येव कथञ्चिद् व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात्। तथा च श्रुतिः। 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह। शरीरधारण-

मपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव। यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्त्वा लिङ्गमस्ति, तथाहि, इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच। मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार। प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात्। सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि। मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान् प्रत्यप्रवृत्तेर्भ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तिः। लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात्। आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्येवानन्दत्वात्। 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य। त्वाष्ट्रमहनमित्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते। तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारादध्यात्मसम्बन्धभूमश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः इन्द्रस्य देवताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदिति॥ अत्रोच्यते। 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते। न च ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावः, न चोत्क्रमणम्। तस्माद्वायुरेव प्राणः। जीवश्च प्रज्ञात्मा सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं यो वै प्राण इत्यादिना। आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च

ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति। तस्माद्यथायोगं त्रय एवा-वोपास्याः। न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति। वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात्। पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात्। तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रैविध्यमिति पूर्वः पक्षः॥ सिद्धान्तस्तु सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमः, न तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि। तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते। यथाहुः।

'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते'

इति। तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्य इत्यादयो न पृथग्विधयः किन्त्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथेहापि मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्युक्त्वाऽन्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहाराद् ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात्। यत् पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येतौ' इति तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम्। अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणाभेदेनोपलक्षयति। "प्राण एव प्रज्ञात्मा" इति।

तस्मादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः।
एकवाक्यत्वतः प्राणजीवलिङ्गोपपादनम्॥

इति संग्रहः॥

"न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति" इति। नैष सन्दर्भो ब्रह्म-

वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किञ्चिदत्र जीव-वाक्यं, किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किञ्चिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । "प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वात्" इति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि. जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रममात्रम् । "उभौ" इति । पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् । "न ब्रह्म" इति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । "दशानां भूतमात्राणाम्" इति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे । "अथवा" इति । पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपाधित्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं, कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमेन यजेतेत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् । भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमात्, वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात् तदनूद्याप्राप्तोपासना भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः । स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया । "प्रथमे पादे" इति । उत्तरत्र हि ब्रह्म-

णो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदिश्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमिति । अत उक्तम् । "समस्तजगत्कारणस्य" इति । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । "अर्थान्तरप्रसिद्धानाञ्च" इति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा आकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते तदभिचारिलिङ्गश्रवणात् तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिषये प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

"इदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म" । कुतः "तज्जलान्" इति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जम् । तस्मिंश्च लीयत इति तल्लम् । तस्मिन्नानिति स्थितिकाले चेष्टत इति वदन् जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद् ब्रह्म । अतः कः कस्मिन् रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद् ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं शारीरः" जीव इति । कुतः । क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितां क्रतुभावनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च सङ्कल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्पर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वग्रह-

निवृत्तौ न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात्। तस्माच्छान्ततागुणविधानात् पूर्वमेव मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः सम्बध्यते। मनोमयादि च क्राथ्यकारणसङ्घातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चाद् ब्रह्मणा सम्बन्धुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात्। न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुत्वेन तदर्थवाद शान्तताविधिपरः, शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवत्। न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तम्। मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात्। सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य पर्यायेण भविष्यति। एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम्। परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः। प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम्। व्याख्यातं च भाष्यकृता। एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथञ्चिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या। एतद्ब्रह्मेति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात्। एवं सत्यसङ्कल्पादयोऽपि परमात्मवर्त्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति, तदव्यतिरेकात्। तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेन विवक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

समासः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते।
तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्त्तकः॥
तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि।
तथा च सत्यसङ्कल्पप्रभृतीनां यथार्थता॥

भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत्। न त्वेतदस्ति। तथाहि। प्राणः शरीरमस्येति

सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य तद-भिधाने पर्य्यवस्येत्। तत्र मनोमयपदं पर्य्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्य्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनः-प्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते। तथा नैव शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः। न चैष जीव एव समवे-तार्थो न ब्रह्मणोति, तस्याप्राणो ह्यमना इत्यादिभिस्तद्विरह-प्रतिपादनादिति युक्तम्। तस्यापि सर्वविकारकारणतया विका-राणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मण स्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः। स्यादेतत्। जीवस्य साक्षा-न्मनोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्ते। तदेतदत्र सम्प्रधार्य्यम्। किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवो-पास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि, जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति। वयं तु पश्यामः।

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूप-वान्। तदा भुजङ्गस्यैवाभावात् किं रूपवत्। भुजङ्गद-शायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः। तदिह समारोपितजी-वरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवदुच्यते, न तु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वाद-भिर्जीवस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात्। तस्माद् ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसम्भवाद् ब्रह्मोपास्यं न जीव

इति सिद्धम्। एतदुपलक्षणाय च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति अस्यासुपन्यस्तमिति। "यद्यप्यपौरुषेयः" इति। शास्त्रयोनित्वे- ऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसन्दर्भाविसंवादवचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम्। परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव। अन्यथोद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात्। तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः। तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्। इच्छानिच्छे च भक्तितः। तदिदमुक्तं, "वेदवाक्यतात्पर्य्यातात्पर्य्याभ्यामवगम्येते" इति। यदर्थं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमविवक्षितमित्यर्थः॥

स्यादेतत्। यथा सत्यसङ्कल्पादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। एवं शरीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शरीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात्। शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३॥

यत्तदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये भवन्ति, न तु विषयधर्माः समारोप्य इति। तस्येत उत्थानम्। अचाह चोदकः। "कः पुनरयं शारीरो नाम" इति। न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदाविकल्प भाविकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम्। तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत्। तत्र पौर्वापर्य्यगाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च, तेनाद्वैतमेव परमार्थः। तथा चानुपपत्तेस्त्वित्याद्यसङ्गतार्थमित्यर्थः। परिहरति। "सत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्य्यते"।

अनाद्यविद्याविच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते। तादृशाश्च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः। न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम्। अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात्। न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्समारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारं प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्रः, इति वाच्यम्। नहि तत्त्वागस्य जीवस्य सम्प्रतितनो बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत, किन्त्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति। न चैतावता ईश्वरस्यानीशता। नह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति। तस्माद्यत् किञ्चिदेतदपीति ॥

विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम्। यथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसम्भोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते। न तु निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ८ ॥

"कठवल्लीषु पठ्यते।

'यस्य च ब्रह्म च क्षत्त्रं चोभे भवत ओदनः।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः।' इति।

अत्र चादनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते"। अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात्। न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति। 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात्। जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात्

'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति। तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः। ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्य्यकारणसङ्घातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम्। अथ तु संहर्तृता अत्तृता ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः। किमत्ताग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति। अत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्त्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता। तथा च जीव एव। 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्मृतिः। संहारकालेऽपि संस्कारभावेन तस्यावस्थानात्। दृष्टान्तत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात्। तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम्। यदि तु संहर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता। 'अग्निरन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। अत्तात्र परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात्। 'उभे यस्यौदनः' इति 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति च श्रूयते। तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्य्यकारणसङ्घात ओदनः, न तर्ह्योदनः। नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनम्, अपि तु भोग्यः। न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम्। न चात्र मृत्युरुपसेचनतया कल्प्यते। न च जीवस्य कार्य्यकारणसङ्घातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित् क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य। तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनप्राप्तं चराचरम्। न चौदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम्। नह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किन्तु लक्षणया। न च लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति

च 'ब्रह्म च क्षत्रं च' इति च श्रुतौ सहोपलम्भतः । न च ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते । मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रयोरन्यासस्योपपत्तेः । अन्यनिवृत्तेरग्राह्यत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव, नान्यः, नापि जीवस्य । तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न ग्रहणं भविष्यति । 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१० ॥

संशयमाह । "तत्र" इति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह । "यदि बुद्धिजीवौ" इति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह । "अथ जीवपरमात्मानौ" इति । औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात् पूर्वसिद्धान्तपक्षाभ्यासमभ्येन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति । "अत्राह" । आक्षेप इति । ऋतं सत्यमवश्यम्भावीति यावत् । समाधत्ते । "अत्रोच्यते" इति । आध्यात्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैकः पाता परिशिष्यत इति स्पष्टीकृपदधानीतिवद्द्विवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहद्वित्तेरतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह । "यद्वा" इति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता । अत एव चाहुः । 'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथञ्चित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि

पचन्तीति। तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति। तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति। "बुद्धिजीवौ" इति।

नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी नहि।

क्लेशात् कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि॥

न च पिबन्ताविति वचनविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्। बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः। अपि च सुकृतस्य लोक इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः। बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ। जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म। तस्यातदायत्तत्वात्। किञ्च छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ। न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः। प्रकाशरूपत्वात्। बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम्। तस्माद् बुद्धिजीवावत्र कथ्येते। तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति।

गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः॥

गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना। तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या। तदेवमृतं पिबन्तावित्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयम्। बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः। तदिदमुक्तं तद्दर्शनादिति। तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य

श्रुतिषु दर्शनादिति। एवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्त्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम्। छायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम्। इममेव न्यायं द्वा सुपर्णेत्यत्राप्युदाहरणे क्त्वाचिन्तया योजयति। "एष एव न्यायः" इति। अत्रापि किं बुद्धिजीवौ उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम्। सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः। तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यत्र मन्त्रे। न खलु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति क्त्वाचिन्तामुद्घाटयति। "अपर आह"। "सत्त्वं" बुद्धिः। श्रुते। "सत्त्वशब्दः" इति। सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे इत्यर्थः। निराकरोति। "तत्र" इति। "येन स्वप्नं पश्यति" इति। येनेति करणमुपदिशति। ततश्च भिन्नं कर्तारं चेतज्ञम्। "यो यं शारीर उपद्रष्टा" इति। अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह। "नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते" इति। एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञं संसारिणि पर्य्यवस्येत्। तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्य्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः। अपि च। "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते" इति। रजोऽविद्या नाध्वंसनं न संश्लेष मेवंविदि करोति। एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य गम्यत इत्याह। "तावता च" इति। चोदयति। कथं पुनः" इति। निराकरोति। "उच्यते। नेयं श्रुतिः" इति। अनश्नन् जीवो ब्रह्माभि-

चाकशीतीत्युक्ते शङ्केत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति। तन्निरासायाह श्रुतिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति। एतदुक्तं भवति। नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चितिच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुङ्क्ते। तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम्। तदनेन कथाचिन्तोद्घाटिता ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

नन्वन्तरस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैवैतद्गतार्थम्। सन्ति खल्वक्ष्यमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्वसम्भविनः। तस्माद्ब्रह्मधर्मोपदेशाद् ब्रह्मैवात्र विवक्षितम्। साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात्। उच्यते।

एष दृश्यत इत्येतत् प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते।
परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥
उपक्रमवशात् पूर्वमितरेषां हि वर्णनम्।
कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥

ऋतं पिबन्तावित्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्रत्यक्षाभिधानात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्या कथञ्चिद् व्याख्येयाः। तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात्, ब्रह्मरूपत्वमक्षरूपामृतत्वादियोगात्। एवं वामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथ-

ष्ठिरेतव्याः। कश्च खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्य्य-वाक्यं नियन्तुमर्हति। आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गत्य-न्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम्। तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः। सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, बाधकाल्लिङ्गोपदर्शनाय चैष दृश्यत इत्यस्यात्राभा-वात्। अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात्। एवं प्राप्त उच्यते। 'यः' 'एषः' इति।

अनिष्पन्नार्थाभिधाने हे सर्वनामपदे सती।

प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधात्रृणी ॥

सन्निहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत् स्वार्थम-भिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुत-स्तदर्थस्यापरोक्षता। पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्त्तेते इति। न च तयो-यत्नापि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थान-रोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासम्भवं व्याख्येयम्। व्याख्यातश्च सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररो-चनार्थम्। विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्ष-वदुपचर्य्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः। अपि च। तदेव चरमं प्रथ-मानुगुणतया नीयते यदि न शक्यम्, अत्यन्त्र। इह त्वमृ-तत्वादयो बहवयाशक्याश्च नेतुम्। नहि स्वमक्षाक्षणात्स्या-नमात्रमसृतत्वं भवति। तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम्। भयाभये अपि चेतनधर्म्मौ नाचेतने सम्भवतः। एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो नेतुमशक्याः। प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपपादितः। तदिदमुक्तम् 'उपपत्तेः' इति। एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेत्युक्ते स्यादा-शङ्का, ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुप-

दिश्यत इति, तत्परिहरति श्रुतिः। "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वो-
दकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" इति। वर्त्मनी पक्ष्म-
स्थाने। एतदुक्तं भवति। निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव
स्थानमनुरूपमिति। तदिदमुक्तं "तथा परमेश्वरानुरूपम्"
इति। "संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्" ब्रह्मणि "कल्पते"
घटते, समवेतार्थत्वात्। प्रतिबिम्बादिषु त्वसमवेतार्थः। वन-
नीयानि सम्भजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि।
संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा।
तत्कारणत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः। तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते।
स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः।
एष एव भामनीः। भामानि भानानि तानि नयति
लोकमिति भामनीः। तदुक्तं श्रुत्या। 'तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च॥ १४॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम्। आशङ्कामाह। कथं पुनरिति।
स्थानिनो हि स्थानं महद् दृष्टम्। यथा यादसामब्धिः।
तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति
शङ्कार्थः। परिहरति। "अत्रोच्यते" इति। स्थानान्यादयो
येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात् सर्वग-
तस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते। न तु नानास्थानत्वं नभस
इव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम्। विश्वपतस्तु ब्रह्मणस्तानि
नान्युपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः॥

अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रति-
बिम्बजीवदेवता इत्याह सूत्रकारः।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च॥ १५॥

एवं खलूपाख्यायते। उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य्यमुवास, तस्याचार्य्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीनुपचचार, स चाचार्य्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्त्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न समावर्त्तयति स्म, जायया च तत्समावर्त्तनायार्थितोऽपि तद्वचनमवधीर्य्याचार्य्यः प्रोषितवान्, ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्नयः करुणापराधीनचेतसः श्रद्दधानयाऽस्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति, किन्तु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि, नहि विषयेन्द्रियसम्पर्कजं सुखमनित्यं लौकिकं खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति, अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः, यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति। एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः, पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इत्यादिना, पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्मविद्या चास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्ययमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्तवाचार्य्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग्नय उपरेमिरे। एवं व्यवस्थिते यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमित्येतद् व्याचष्टे भाष्यकारः। "तत्र खंशब्दः" इति। "प्रतीकाभिप्रायेण" इति। आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः। यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते। इदमेव तद्ब्रह्म यदयं यजामिति। तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात्। न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम्। लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्य

चयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्त्तत इति सामयं सुखम्। तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्तोभयान्वये गुणमाह। "इतरेतरविशेषितौ तु" इति। तदयमर्थो विशेषिताविति शब्दावपि विशेषितावुच्येते। सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्त्तते। तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्व्यावृत्तं निरामयं भवति। तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम्। ब्रह्मशब्दाभ्यामस्य प्रयोजनमाह। "तत्र द्वितीयः" इति। ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम्। अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह। "तदेवं वाक्योपक्रमः" इति। नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, य एषोऽक्षिणीत्याचार्य्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्त्तनीयमिति तु कुत इत्याह। "आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानम्" इति। यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात्। किमुक्तं भवति। तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽस्माभिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किञ्चिदधिकमाधेयं पूरयित्वाचार्य्यो वक्ष्यतीति। तदनेन पूर्वापरवाक्यानामर्थैकत्वं दर्शितम्। अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्य्यः कालेनाजगाम, आगतश्च शिष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य मुखं प्रसन्नं भाति, कोऽनु त्वामनुशशासेति, उपकोसलस्तु क्षीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्याद् भगवन्! प्रोषिते त्वय्यग्नयः पात्रसोपचाराय निबध्यमानो यथावदस्मीनामनुशासनमशंसन्, तदुपश्रुत्य चाचार्य्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोसले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा

पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति, एवमुक्तवत्याचार्य्ये आत्मोपकोशलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्य्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि। एतदुक्तं भवति। आचार्य्येण ये यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणमहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम् अह्नः, आपूर्य्यमाणपक्षम् शुक्लपक्षदेवताम्, ततः षण्मासान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता, ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्य्यामानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत्, स तादृशः पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्य्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपौनःपुन्यमावृत्तिस्तत्कर्त्ताऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं नावर्त्तन्ते। तथा च स्मृतिः।

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' ॥

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

य एषोऽक्षणीति नित्यवत् श्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते। कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह। "न चोपासनाकालः" इति। "तथा विज्ञानात्मनोऽपि" इति। विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः। "भीषा" भिया "अस्मात्" ब्रह्मणः। शेषमति रोहितार्थम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति।
तच्चादिदशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

पूर्वानियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति। नहि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाज्जायते। तदनेन जन्माद्यस्य यत इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम्। तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात् प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽणिमाद्यैश्वर्ययोगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात्। तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वाच्चैव तस्यात्मेति श्रुतेरनुपपत्तेः न प्रधानस्यान्तर्यामिता। यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरित्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतयमनाद् 'यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यम-

यति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्तदनेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तथापि जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी। तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसम्पन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधादस्तस्य देहनाशेऽप्यनाशात्। अन्यथाऽनुभिककर्मोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। य आत्मनि तिष्ठन्निति चाभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदोपचारात् स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीतिवत्। यमात्मा न वेदेति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम्। यस्यात्मा शरीरमित्यादि च सर्वं स्वे महिम्नीतिवद्योजनीयं, यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात्। सर्वलोकभूतनियन्तृत्वञ्च जीवस्यादृष्टद्वारा। तदुपार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति। एकवचनञ्च जात्यभिप्रायम्। तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम्।
तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत्॥

श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्र भवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते। न तत् पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम्। तथा च सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्त्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्य-

करणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम्। न चानवस्था। नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत् कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था। तथा च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः। परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात्। अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संसारानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च। एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, यः सर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानीत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते। अमृतत्वञ्च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र। य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादौ चाभेदेऽपि भेदोपचारक्लेशो न भविष्यति। तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम्। पृथिव्यादिष्वन्तर्यन्तृत्वमधिदैवम्। यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम्। यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम्। यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम्। यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम्। प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम्। संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रं पूर्वः पक्षः॥

"दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्"। कर्त्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः॥ २१॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते"। "यत्तदद्रेश्यं" बुद्धीन्द्रियाविषयः। "अग्राह्यं" कर्मेन्द्रियागोचरः। "अगोत्रं" कारणरहितम्। "अवर्णं" ब्राह्मणत्वादिहीनम्। न केवलमिन्द्रियाणामविषयः, इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह। अच-

सुरयोनिम्" इति । बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । "अपाणि-पादम्" इति । कर्मेन्द्रियाणि । "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं" दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् । नित्यं सत्कि परिणामि नित्यं, नेत्याह । "अव्ययं" कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।
चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥
अड प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।
योनिशब्दो निमित्तं चेत् कुतो जीवनिराक्रिया ॥

परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तत्सरूपाः । तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता धारोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो भवति लूतातन्तुः, तत् कस्य हेतोः, अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चाक्षरात् परात्परस्याख्यानम् । 'अक्षरात् परतः परः' इति श्रुतेः । नहि परमात्मनोऽर्वाग्विकारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृतेऽन्यदक्षरमस्ति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स सर्ववित्, भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत् खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात् । न तु चिदात्मा निर्वाच्यः, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि

निराकृतप्रायं तत् कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह। "अपि च पूर्वका-
दृष्टत्वादि" इति। सति बाधकेऽस्यानाश्रयणमिह तु बाधकं
नास्तीत्यर्थः। तेन तद्देवतेत्यादावुपचर्य्यतां ब्रह्मणो जगद्यो-
नितोऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन। इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्यो-
नित्वसम्भवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये
जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः। अथ योनिशब्दो निमित्त-
कारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनि-
गमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः। अत्रोच्यते।

अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम्।
यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते॥
तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम्।
अक्षरं सर्वविद्ब्रह्मयोनिर्नाचेतनं भवेत्॥
अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता।
अश्नुते यत् स्वकार्य्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम्॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किञ्चित्॥ यत्तु सारूप्याभा-
वान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति। अत्रा

विवर्त्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते॥

न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति
नियमनिमित्तमस्ति। आन्तरादपि कामक्रोधभयोन्मादस्व-
प्नादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दर्श-
नात्। अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते।
अनाद्यविद्यावासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति। तस्मात्
परमात्मविवर्त्ततया प्रपञ्चस्तद्योनिर्भुजङ्ग इव रज्जुविवर्त्ततया
तद्योनिर्न तु तत्परिणामतया। तस्मात्तदर्मत्तर्वविस्त्वाक्रेलि-
ङ्गाद् यत्तदद्रेश्यमित्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते योनित्वेन, न तु प्रधान

जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु परा विद्येति समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह । "अपि च द्वे विद्ये" इति । लिङ्गान्तरमाह । "कस्मिन् नु भगवः" इति । भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यान्तरमाह । "अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्" इति । "प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपा अष्टादश" इति । प्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति प्लवाः । अत एवादृढाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । तत्र षोडशर्त्विजः । ऋत्विग्यजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिषूक्तं कर्म यज्ञः, यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति, प्राप्नुवन्ति । "नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः" इत्युक्ताभिप्रायम् ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥२२॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे । "विशिनष्टि हि" इति । शारीरादित्युपलक्षणं, प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे । "तथा प्रधानादपि" इति । स्यादेतत् । किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानम् । तथा च वस्तुसमञ्जसं स्यादित्यत आह । "नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्" इति ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतेन

व्याचष्टे। "अन्ये पुनर्मन्यन्ते" इति। पुनःशब्दोऽपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति। जायमानवर्गमध्यपतितस्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसम्भवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम्। प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, सन्निधिश्च जायमानानां, सन्निधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत्। न। प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वाविरोधात्। न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात् स्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम्। श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्बलीयस्त्वात्। सिद्धे च प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपातित्वं जायमानग्रहणं कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता। तस्माद्धिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्य्यो निर्दिश्यत इति साम्प्रतम्। तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह। "अस्मिन् पक्षे" इति प्रकरणात्।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥२४॥

प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिला समेत्य मीमांसां चक्रुः। "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति। आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूत्। अत उक्तं किं ब्रह्मेति। ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः। उपसद्य चोचुः। "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि" स्मरसि "तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्य्यवय्वाकाशवारिपृथिवीनाम्" इति। अयमर्थः। वैश्वानरस्य भगवतो द्यौः "मूर्धा सुतेजाः" "चक्षुर्विश्वरूपः" सूर्य्यः, "प्राणः" वायुः, "पृथग्वर्त्मात्मा" पृथक् वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा, सन्देहः

देहस्य मध्यभागः स आकाशो "बहुलः" सर्वगतत्वात् "वस्तिरेव रयिः" आपः, यतोऽन्नोऽवमन्नाद्व रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासाञ्च मूत्रीभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । "पादौ" "पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलान्नेषु मूर्धचक्षुःप्राणसन्देहवस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्द्धपाताचक्षुष्प्राणोत्क्रमणदेहशीर्णतावस्तिभेदपादश्लथीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्याम्नायते । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्' इति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्ति सर्वसम्बन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याग्निहोत्रतासम्पिपादयिषयाऽऽह श्रुतिः । "उर एव वेदिः" वेदिसारूप्यात् । "लोमानि बर्हिः" आस्तीर्णबर्हिःसारूप्यात् । "हृदयं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं "मनोऽन्वाहार्यपचनः" । "आस्यमाहवनीयः" । तत्र हि तदन्नं हूयते । ननु को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथञ्चिन्नेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसनेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तस्तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते । निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्म-

वच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव। न च द्युमूर्द्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि सम्भवति। न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता। न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का। "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेत्" इति। उच्यते। नदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यच्च तु शक्यम्। अशक्यौ च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभिमानः। अपि चान्तः प्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः। न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जठराग्नेर्युज्यते। न च गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी। तस्मात् यथायोगं जाठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः, न तु ब्रह्म। तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ। द्युमूर्द्धत्वादयश्च स्तुतिमात्रम्। अथ वा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युमूर्द्धत्वादय उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभिसन्धिः। अत्रोत्तरम्। "न"। कुतः। "तथा दृष्ट्युपदेशात्"। अद्दा चरममनन्यथा सिद्धं प्रथमापरगतमन्यथयति। त्वत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः प्रतीकोपदेशेन वाचनो ब्रह्मेतिवत् तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिवत् उपपत्तेः। व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नान्यथासिद्धिः। तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराख्ये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते। असम्भवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत" इति। पुरुषमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "यदि केवल एव" इति। न

ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपेरर्थः । अत एव यत् पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे वैश्वानरदृष्टि-रुपदिश्येत । एवं च परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहो-पदिश्यत इति भाष्यं विरुध्येत । श्रुतिविरोधश्च । "स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रति-ष्ठितं वेद" इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् स एषोऽग्निर्वैश्वा-नरो यदिति यदिति यदः पूर्वेण सम्बन्धः पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥

अत एव न देवताभूतञ्च ॥ २७ ॥

अत एवैतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्द्धत्वादिसम्बन्धसर्वलोका-श्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहाद्ब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । 'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमाम्' इति मन्त्रव-र्णोऽपि न केवलोष्णप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाहापि तु ब्रह्मविकारतया तादृप्येणेति भावः ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृ-तीन् पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सम्पाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते, 'पुरुषविधं पुरुषे-ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्रावयवसम्पत्त्या पुरुषविधत्वं कार्य्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्द्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठा-नाच्च पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-वानां समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह । "यथा वृक्षे

शाखाम्" इति। शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः। समाधानान्तरमाह। "अथवा" इति। अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साक्षित्वं लक्षयति। एतदुक्तं भवति। वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति। पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति। "निश्चिते च" इति। विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं नरस्तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य विश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानोऽस्य तादात्म्येनेति॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥

साकल्येनोपलब्धमशक्यत्वादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याह। "अतिमात्रस्यापि" इति। अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्र। "उपासकानां कृते" उपासकार्थमिति यावत्। व्याख्यान्तरमाह। "प्रदेशविशेषेषु वा" इति॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिः॥ ३१॥

मूर्द्धानमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः। तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति। अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः॥

आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ ३२॥

"अविमुक्ते" अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि, स खल्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात्। अत एव हि श्रुतिः। अनेन जीवेनात्मनेति। अविद्याक-

स्थितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः। "वरणाभ्यां" ग्रन्थमतिरोहितार्थम्॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥ १॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते। तत्र

पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः।
द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित्॥

पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम्। हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात्। न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति। न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते। न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात्। न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः। तदिदमुक्तम्। "अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात्" इति। अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणात्, इति योजना। तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम्। सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे। "पारवान्" इति। तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा सांख्यपरिकल्पितं भवेत्। तत् खलु स्वकार्य्योपहितमर्य्यादतया पुरुषं यावद्गच्छद्भवति पारवत्, भवति च द्युभ्वाद्यायतनं तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्माऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत्। भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभावे प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः। यदि त्वस्मिन् प्रमाणा-

भावेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं, तस्मिन् प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः। एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम्। अथ तु साक्षात्कृत्युक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु। 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संहब्धानि भवन्ति' इति श्रुतेः। यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य भोक्तृभोग्यान् द्युप्रभृतीन् प्रत्यायतनत्वात्। यदि पुनरस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम्। तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते। अयमपि वायुना वै गौतम सूत्रेणेति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः। तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः। कुतः। स्वशब्दात्।

धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता।
पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते॥

नहि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाऽव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते। किन्तु पारवत्त्वमात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः। सोऽस्माकं पारवत्त्ववर्जं विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य प्रवर्त्स्यति। जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत एव लक्षयिष्यति। अमृतशब्दश्च भावप्रधानः। यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दार्थौ, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्। तदिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वसाधनत्वात्"

इति। तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतन उपपद्येते। अत्र च स्वशब्दादिति तस्योच्चारितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति। सर्वं ह्येतेऽस्य स्वशब्दाः। स्यादेतत्। आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते। तथा च स एषोऽमृतस्यामृतत्वस्य सेतुरित्यागमश्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह। "तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणात्" इति। विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभिसन्धोऽभिसन्धानं यस्य स तथोक्तः। भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत्। तस्यापवादो दोषः श्रूयते। "मृत्योः" इति। "सर्वं ब्रह्मेति तु" इति। यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म। न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः। "अपर आह" इति। नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पारवत्ता स्यात्, किन्तु जानथेति यज्ज्ञानं कीर्त्तितं, यच्च वाचो विमुञ्चथेति वाग्विमोकः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते। तच्चोभयमपि पारवदेव। न च प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना द्युभ्वाद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति साम्प्रतम्। वाग्विमोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात्। आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात्। विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात्। न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते। क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ २॥

द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना। तेन तद् द्युभ्वाद्या-

यतनविषयमेव। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्। तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते। हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः। मोहश्च विषादः, शोकः, परं हिरण्यगर्भाद्यवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम्। तस्मिन् ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थमिति यावत्। यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति चर्मार्थमिति गम्यते। नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम्। 'कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥३॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतोरुभयत्रापि साम्यात्॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

येनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते। स्वयञ्च भाष्यकृद्धेतुमाह। "न चोपाधिपरिच्छिन्नस्य" इति। "न सम्यक् सम्भवति" नाञ्जसमित्यर्थः। भोग्यत्वं न हि चायतनत्वमतिरिक्तम्। स्यादेतत्। यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्ट[illegible], हन्त कस्मात् पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह। "पृथक्" इति। भेदव्यपदेशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तदेकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किन्तु ब्रह्मण्येवेति।

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, तत-स्तत्प्रकरणानन्तरमन्यो अभिचाकशीतीति परमात्माभिधानमा-कस्मिकं प्रसज्येत। न च हिरण्यगर्भ उदासीनः तस्यापि भोक्तृत्वात्। न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा सति स एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धा-न्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम्। यतोऽन-धिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्मा-धिगमायाप्यनन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभा-षितम्। "यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेन" इति। तत्र ह्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति जीव उपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः। तदर्थमेवा-चेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापारमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम्। तथा चेत्यभूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नस्य जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः। "प्रपञ्चार्थम्" इति। तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्त्यैदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्॥ ८॥

नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मसमाजमसिद्धं महायोगिनं सनत्-कुमारमुपससाद। उपसद्य चोवाच, भगवन्ननात्मज्ञतानलनि-तशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति। तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण नामब्रह्मेत्युपास्त्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोऽस्ति भूय इति। तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं वाग्वाव नाम्नो भूयसी। तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमपक्रम्य मन मङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्न तोय-

वायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्य्यवसिते। कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकः सङ्कल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम्। स्मरः, स्मरणम्। प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्यादीन् कृतिपर्य्यन्तानुक्त्वोपदिदेश, 'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति। तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो विजिज्ञास इत्युक्ते सनत्कुमारो यो वै भूमा तत् सुखमित्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयाम्बभूव, यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना। तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते। तत्र संशयः, किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति। [illegible] सामानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता। तत्र

एतस्मिन् ग्रन्थसन्दर्भे यद्वाक्यङ्गमोऽन्यतः।
उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम्॥

न च प्राणात् किं भूय इति पृष्टं, नापि भूमा ..ऽस्माद्भूयानिति प्रत्युक्तम्। तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति। अपि च भूमेति भावो न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्य्येण बुद्धिसन्निधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्यत्रार्त्तिरिवार्त्तं हविः। यथाहुः। 'भृष्यामहे हविषा विशेषणम्' इति। न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम्। सनत्कुमारस्य नामब्रह्मेत्युपास्वेति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेश-

प्रकरणस्यानुत्थानात्। अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम्। तदेतत् संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम्। न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम्। प्राणोपदेशानन्तरं तस्यापरमात्तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापातनः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयं, नीतं च भाष्यकृता। स्यादेतत्। एष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादिनं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीत्यत आह। "प्राणमेव तु" इति। "प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम्" इति। नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद् व्यवच्छिनत्ति, अपि तु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते। तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति। न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः। अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनुसूयुभिः सह संवाद्य तत्त्व श्रद्धत्ते। श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदर्शी विरक्तस्ततो व्यावृत्तः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः। अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति। तदेतदाचार्या अप्याहुः। 'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्' इति। भावनाप्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति। तस्मा-

प्राण एव भूमेति प्राप्ते ऽभिधीयते। एष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ता भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह। परमार्थश्च परमात्मैव। ततो ह्यन्यद् विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथञ्चित्सत्यमुच्यते। तथा चैष तु वा ऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ब्रह्मणो ऽतिवादित्वं श्रुत्या ऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्या ऽवगमितं कथमिव सन्निधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षाददतिदुर्बलात्कथञ्चित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम्। एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किन्तु तु सत्यस्य परमात्मन एव। एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसन्धिमान् सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूतानमतिदूरगतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास। न च प्रश्नपूर्वताप्रवाहपातितेनान्तेन सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमो ऽस्तीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम्। विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चानुशासने तारतम्येनैव प्रकरणसमापने प्राणस्यान्यायत्ततोच्यते। तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत। तस्मादिदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम्। शङ्कते। "प्रकरणान्ते" इति। प्राणस्य प्रकरणसमाप्तिरित्यर्थः। निराकरोति। "न, स भगवः" इति। सन्दंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत्। तच्चायुक्तमित्युक्तम्॥

न केवलं श्रुतिर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यदपि पूर्वपक्षिणा कथञ्चिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति । "योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायाम्" इति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्गात्मैव । न प्राणः "परमात्मप्रकरणात्" । "अन्यदार्त्तं" विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णस्याकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसम्भिन्नमनुभूयते, गौरयं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्सम्भेदसम्भवः । नहि धूमोपाया वह्निधीर्धूमसम्भिन्नं वह्निमवगाहते, धूमोऽयं वह्निरिति, किन्तु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । भवति तु नामधेयसम्भिन्ना रूपधेयप्रत्ययो डित्थोऽयमिति । अपि च शब्दानुपाये ऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसम्भेदो दृष्टः । तस्मान्नामसम्भिन्नाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विद्धाश्च, नामानि चोङ्कारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृणानि एवमोङ्कारेण सर्वा वागिति श्रुतेः । अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ अक्षरं परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्बरान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किन्तु परमात्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तम् । स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थक्रियाभे-

दाच। तथाहि। शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते। रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसम्भेदः। न च डित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः। न खलु शब्दात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंप्लुतः पिण्डः सोऽयं सन्निहितदेशकाल इत्यर्थः। संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्यासात् पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसम्पातायाता स्मर्यते। यथाहुः।

'यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः॥
संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते।
संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा॥' इति।

न च वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके। न चैष प्रामाणिक इत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यते। निरूपितं चास्माभिस्तत्त्वबिन्दौ। तस्मात् श्रोत्रग्राह्याणां वर्णानामक्षरान्तरेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनाद् अवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम्। ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति, तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम्। अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः अपि तु प्रशासनाधिकरणता। तथा च श्रुतिः। 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति। तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम्। एतावद्वक्तव्यम्। अक्षरं प्रशासनादिति। एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः। तस्माद्वर्णाध-

तानिराक्रियैवास्यार्थः । न च स्थूलादीनां वर्णाप्रासेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तिरेवं गन्धं च नास्तीति वाच्यम् । न ह्यवश्यं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्तस्यापि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेधानुवादः । तस्माद् यत् किञ्चिदेतत् ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा सम्भवति । न च मुख्यायसम्भवे कूलं पिपतिषतीतिवद्गौणत्वमुचितमिति भावः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणाक्षरस्य ब्रह्मणोऽन्यदृशां वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः । तद्वा एतदक्षरं गार्गीत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह । "तथा" इति । नान्यदित्यादिकया हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपाधिभेदभिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह । "अचक्षुष्कम्" इति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्मादुक्तप्रधानाव्याकृतजीवानामसम्भवात् सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

कार्य्यब्रह्म जनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः ।
दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते। तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते। न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावाद् ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषयमेव ध्यानमिति साम्प्रतम्। समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः। परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः। न च तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम्। अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात्। न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम्। मननाद्भेदेन तत्र तत्र दर्शनस्य निर्देशात्। न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम्। यथाहुः। 'तर्कोऽप्रतिष्ठः' इति। तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम्। तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति। एवं प्राप्ते उच्यते।

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्य्यकारणभूतयोः।
अथ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं यथेक्षतेः॥

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम्। साक्षात्कारश्चौत्सर्गिकतस्तत्त्वविषयः। क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपित...चरो भवेत्। न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम्। तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम्। अपि च वाक्यशेषैकवाक्यत्वसम्भवे न वाक्यभेदो युज्यते। सम्भवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभिव्याहाराच्चैकवाक्यता। तदनुरोधेन च परात् पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम्। तस्मात् तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति। तदिदमुक्तम्। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं

जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते। स साममिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः। स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां तत्र सङ्घात इति भवति जीवघनः। तदेवं त्रिमात्रोङ्कारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम्। अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः। अपरं तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमुपास्यमिति मन्तव्यम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं सूक्ष्मं गुहाप्रायं पुण्डरीकमविवेशं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्"। आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो विज्ञानम्। विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः। तदिच्छा विजिज्ञासनम्। अत्र संशयमाह। "तत्र" इति। तत्र प्रथमं तावदेष संशयः। किं दहराकाशादन्यदेव किञ्चिदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति। यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शारीर आत्मा किं वा परमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति। "कुतः" इति। तद्धेतुमाह। "आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्" इति। तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति। "तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्" इति। एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भ-

विरोधमुखः पूर्वपक्षे स्वपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्वपक्षी। "अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं" युक्तमित्यर्थः। तत्र

आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते।
देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः॥

असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति। तद्यथा, क्षिति-जलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माऽप्यङ्कुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति। न तु क्षित्यादिभिः, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात्। तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्। ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनाति-साधारण्यात्। जीवभेदधर्माधर्मोपार्जितं तदित्यसाधारणका-रणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम्। अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन सम्बन्धव्यम्। न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसम्बन्धः कल्पते। जीवस्त्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति। तस्माद् ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः। चैतन्यं च भक्तिः। उपधा-नानुपधाने तु विशेषः। "वाच्यत्व" गम्यत्वम्॥ स्यादे-तत्। जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोच-रता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्मेत्यत आह। "तत्र पुरस्वामिन." इति। अयमर्थः। वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुर-स्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्त-रेण सम्बन्धं कल्पयति। ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगाय-तनमिति को हृदयपुण्डरीकेऽस्य विशेषो यत्तदेवास्य सद्मे-त्यत आह। "मन उपाधिकश्च जीवः" इति। ननु मनोऽपि

चलतया सकलदेहवृत्ति पर्य्यायेण न आह। "मनश्च प्रायेण" इति। आकाशशब्दश्चाकुपलक्षणा(?)मा सामान्येन जीवे भाक्तः। अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह। "न चात्र दहरस्य" आकाशस्य "अन्वेष्यत्वम्" इति। एवं प्राप्ते उच्यते। भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात्। तथाहि।

तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत्।
अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः। न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति। तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः। न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन ज्यायानाकाशादिति श्रुतिविरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते। अपि च सर्वं एवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह। "न च कल्पितभेदः" इति। नापि दहराकाशो जीव इत्याह। "यद्यप्यात्मशब्दः" इति ॥

उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते।
तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यते इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया। तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति। अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात्। ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्म-

लिङ्गानि क्वचिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते। न चैव ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जीवस्य। ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया। अर्भकौकस्त्वं चोक्तम्। तस्मात् सति सम्भवे ब्रह्मणि तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति। श्रवणमननमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः। स्यादेतत्। दहराकाशस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किञ्चिदित्युक्तमित्यनुभाषते। "यदप्येतत्" इति। अनुभाषितं दूषयति। "अत्र ब्रूमः" इति। यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयमाकाशव्युत्पादनं तु क्वोपयुज्यत इत्यर्थः। चोदयति "ननु तदपि" इति। आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्त्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव। अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह। "तं चेदं ब्रूयुः" इति। आचार्य्येण हि दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्। पुण्डरीकमेव तावत् सूक्ष्मतरं तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम्। तस्मिन् सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः। तत् किमन्वेष्टव्यमिति। तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः, उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते इति। तस्मात् पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः। परिहरति। "नैतदेवम्"। "एवं हि" इति। स्यादेतत्। एवमेवैतस्यो ह्यभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह। "तत्र वाक्यशेषे" इति। वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य

फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत् कर्त्तव्यतया चोद्यते, यच्च कर्त्तव्यं तदिच्छतीति, तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमिति दहराकाशविषयमवतिष्ठते। स्यादेतत्। द्यावापृथिव्यावेवा-न्तर्गतौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत्। ततश्चाकाशाधारौ तावेव परावृश्येते इत्यत आह। "अस्मिन् कामाः समाहिताः" प्रतिष्ठिताः "एष आत्मापहतपाप्मा" इति। "अनेन प्रकृतं द्यावापृथिवीसमाधानाधारमाकाश-माकृष्य"। द्यावापृथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति शेषः। ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत् फलं, तदनन्तरं निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह। "समुच्चयार्थेन चशब्देन" इति। अस्मिन् कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न हि द्यावापृथिव्यौ परामृष्टुमर्हतीति दहराकाश एव परामृ-ष्टव्य इति समुदायार्थः। तदनेन क्रमेण तस्मिन्यदन्तरित्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृश-तीत्युक्तं भवति। तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वे-ष्टव्यमित्यर्थः॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥१५॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः। एतमेव दहराकाशं प्रकम्य बताहो कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते। तद्यथा, चिरन्तनानि-रूढनिविडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सञ्चरद्भिरपि पान्थैर्धनायद्भिर्ग्रावखण्डनिवहविभ्र-मेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमतो साकूतमिव सखेद-मिव श्रुतिः प्रवर्त्तते 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति' इति। स्वापकाले हि सर्व एवायं

विद्वानविद्वांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोऽप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्गतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः। तदेतदाह भाष्यकारः। "इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे" इति। तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ 'तथाहि दृष्टम्' इति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "तथाह्यहरहर्जीवानाम्" इति। वेदे च लोके च "दृष्टम्"। यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते। "ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यल्लौकिकेऽपि गीयते" इति। यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना। 'लिङ्गं च' इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति। "ननु कमलासनलोकमपि" इति। परिहरति। "गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोकः" इति। अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप सूत्रकारेण। तथाहि लोकवेदप्रसिद्धाहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः प्रधानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसम्भवाद्व्यावर्त्तमानं षष्ठीसमासाशङ्कां व्यावर्त्तयद्दहराकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते. न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः, किन्तु तद्ब्रह्मेति। ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति। लोक्यत इति लोकः। हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्यते। यत् खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगिनां निर्मल इवोदके चन्द्रमसो बिम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः। धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः। अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नीश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः। निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम्॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्षणा विभुत्वादिगुणयोगाद्वृत्तिः साम्प्रतिकी। यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किन्त्वत्यन्तनिरूढेति सूत्रार्थः। ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैरन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति चानन्यलभ्यः शब्दार्थ इति च मीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः। लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म। न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्तत इति वाच्यम्। लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात्। ननु 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति व्यतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्ता। नहि भवति गङ्गायाः कूले विवक्षिते गङ्गाया गङ्गेति प्रयोगः। तत्किमिदानीं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्ययेत्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः। न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दावाग्नेयादिषु मुख्यौ। यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्यतोऽर्थं निश्चित्य शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति। तदयुक्तम्। उभयस्यापि व्यभिचारात्। सोमेन यजेतेति शब्दादर्थः प्रतीयते। न चात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात्। न च 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ। तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः। सम्प्रसादो जीवस्यावस्थाभेदः, न ब्रह्मणः। तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः। तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गै-र्ब्रह्मावगम्यते दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव सम्प्रसाद-समुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते। तस्मा-न्नास्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः। 'नासम्भवात्'। सम्प्रसादस-मुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किन्तु तदीयता-त्त्विकरूपब्रह्मभावपरः। तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न सम्प्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गम्, अपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्या-दित्यग्रे वक्ष्यते। आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपरास्तेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते। यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् तमात्मानं विवि-षन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं वरिवसितुमाजग्मतुः। आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्प-रिचरणपरौ ब्रह्मचर्य्यमूषतुः। अथैतौ प्रजापतिरुवाच। किं कामाविहस्थौ युवामिति। तावूचतुः। य आत्मा-ऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति। ततः प्रजापतिरु-वाच। य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपा-प्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः। एतदमृत-मभयम्। अथैतच्छ्रुत्वैतावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापु-रुषं जगृहतुः। प्रजापतिश्च पप्रच्छतुः। अथ योऽयं भग-

वोऽप्सु दृश्यते यश्चादर्शे यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसावथ वैक एव सर्वेष्विति। तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूम-स्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोरा-शयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसन्धिमान् प्रत्युवाच। उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तद्ब्रूतमिति। तौ च दृष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम्। अथ प्रजापतिरेतौ विप-रीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवानपप्रच्छ। किमत्रापश्यत-मिति। तौ होचतुः। यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्य्यचरण-समुपजातायतनखलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नख-लोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति। पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रमम-पनिनीषुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्य-मान आत्मलक्षणविरहादात्मैवमेवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशय-वान् प्रजापतिरुवाच। साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानम्, यच्चात्र पश्यथस्तद्ब्रूतमिति। तौ च साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः। पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मन ऊचतुः। तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत्। कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसन्दर्भपौर्वापर्य्यपर्य्यालोचन-याऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच। एष आत्मे-तदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति। तयोर्विरोचनो देहानुपाति-त्वाच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य

तथैवासुरानुपदिदेश। देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किञ्चि-द्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तं तं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय। आगतश्च प्रजा-पतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभावितं जगाद। प्रजा-पतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाव-बोद्धा तत् पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो व्याख्यास्यामीत्यवोचत्। स च तथा चरितब्रह्मचर्य्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद। उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति। अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श। यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादि-विविधबाधानुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वात्रिंशतं वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्म-चर्य्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्यूचे प्रजापतिः। अथ [illegible]-नेवद्वारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच। य एष आत्मा-ऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षणि च स्वप्ने च स एष यो विष-येन्द्रियसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति। अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार। यथा हि जाग्रद्वा स्वप्नगतो वाऽयमहम-स्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किञ्चिदपि वेदयते तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति। तदहि का निर्वृतिरिति। एवं मुक्तवति मघवति वताद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत्। तत् पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमित्यवोचत्प्रजापतिः। तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः

पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सम्बभूवुः । अथास्मै ब्रह्मचर्यसंपदनुमुदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तावनुस्यूत एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितः तमेव मघवन् मर्त्यं वै शरीरमित्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः । यावत् किञ्चित् सुखं दुःखमागमापायि तत् सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । तदा त्वयमपहतपाप्मादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दघने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति । अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते, तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तयम्, एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसन्दर्भात् प्राजापत्यादक्षणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थायेति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु परस्याक्षिस्थानं सम्भवति, नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि शरीरात् समुत्थानम् । तस्माज्जीवस्यैतत् सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म मन्यते । ननु जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो न सम्भवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्भविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । न च मात्रा-

न्तरविरोधः। नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किन्तु वागबुद्धिशरीरारम्भसम्भवोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभाव इति शङ्कार्थः। निराकरोति। "तं प्रतिब्रूयात्। आविर्भूतस्वरूपस्तु"। अयमभिसन्धिः। पौर्वापर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्त्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्य्यमवगम्यते। तथा च जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः। एवं च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ सम्भविनः। आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ सम्भवन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य। एवञ्च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति। स्यादेतत्। स्वरूपाविर्भावे चेद् ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते, जीव आविर्भूतस्वरूप इत्यत आह। "भूतपूर्वगत्या" इति। "उदशरावब्राह्मणेन" इति। यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरीरात्मताया व्युत्थानं बाध इति। चोदयति। "कथं पुनः स्वञ्च रूपम्" इति। द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि, कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः। न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तः, दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः। परिहरति। "प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेः" इति। अयमर्थः। यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति। यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपश्चकोऽस्ति, तथाप्यनिर्वाच्या-

नाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते। तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमदिव भवतीति। उपपादितश्चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते। यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसन्निहिताः, सन्निधानञ्च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति। "वेदनाः" हर्षभयशोकादयः। दार्ष्टान्तिके योजयति। "तथा देहादि" इति। सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्येतद्विभजते। "श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानम्" इति। तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्यासाद्विवेकज्ञानमुक्ता तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात् कतकफलवत् प्रलीयते। तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपमगमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति। तदिदमुक्तं 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति। अत्र चोपसम्पत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवद्द्रष्टव्यः। यदा चविवेकसाक्षात्कारः शरीरात् समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तच्छरीरस्यापि सम्भवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह। "तथा विवेकाविवेकमात्रेण" इति। न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसन्दर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह। "कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्" इति। स्यादेतत्। प्रतिच्छायात्मकञ्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्न-

मध्यमृतामयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात् परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह। "नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षितः" इति। अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैवोपदिश्यते न छायात्मा। तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः। किञ्च द्वितीयादिष्वपि पर्यायेष्वेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात् प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषोऽपि तु ततोऽन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह। "तथा द्वितीयेऽपि" इति। अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति। तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह। "किञ्चाहमद्य स्वप्ने हास्तिनम्" इति। "किञ्च" इति। समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च ग्रहःनिराकरणद्वारेण। छायापुरुषोऽस्थायी स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। "नाहं खल्वयमेव" इति। अयं सुषुप्तः। "सम्प्रति" सुषुप्तावस्थायाम्। अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम्। न जानाति। केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह। "अयमहमस्मीति भूतानि च" इति। "यथा जाग्रति स्वप्ने च" इति। नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वादित्यनेनात्रिनाशित्वं सिद्धवद्धेतूकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्। य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मीति। आचार्यदेशीयमतमाह। "केचित् तु" इति। यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न भवेच्छायापुरुषः। न त्वेतदस्ति। वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शात्, न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः। तदेतद् दूषयति।

"तेजामिदम्" इति। सुबोधम्। मतान्तरमाह। "अपरे तु वादिनः" इति। यदि न जीवः कर्त्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन्। सूत्रकार-वचनं च नासम्भवादिति कुप्येत। तत् खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसम्भवमाह। न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणा-नामसम्भवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः। तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम्। दत्याह। पौर्वापर्यपर्यालोच-नया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधान-कल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते। न च वस्तुमतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु सम्भवन्ति। नो खलु वस्तुसत्या रज्ज्वा धर्माः सैव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे सम्भविनः। न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः। तस्मात्र सूत्र-व्याकोपः। अविद्याकल्पितस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्ध-मुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः श्येनादिविषय इव निषिद्धे-ऽपि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशेऽभिचारेऽति-क्रान्तनिषेध पुरुषमाश्रित्याविद्यावत् पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्ये-त्युक्तम्। तदिदमाह। "तेषां सर्वेषाम्" इति। ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यः, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिष्ठत्वनस्यास्तु जीवः परामृष्टस्तद्भावप्रविलयनं तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्श-यितुमित्यर्थः।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः ।
तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥

बलीयसा हि सौर्य्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसाऽन्येन। येऽपि पिधायकाः प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते। श्रूयते च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। सर्वशब्दः प्रकृतसूर्य्याद्यपेक्षः। न चातुल्यरूपेऽनभानमित्यनुकारः सम्भवति। नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कश्चिद्वराहानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम्। तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' इति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजो धातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः। तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावलम्बन्ते। न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति। नहि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किञ्चिदस्ति। तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोऽन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते। उच्यते।

ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके।
तस्माच्च तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

तमेव भान्तमित्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्य्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किंवा भारूपः सत्यसङ्कल्प इति श्रुत्यन्तरसिद्धेन ब्रह्मणो भानेन सूर्य्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विषये न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कल्पना युक्ता इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह। "प्राज्ञ एवात्मा

भवितुमर्हति"। विरोधमाह। "समत्वाच्च" इति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्य्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते, नह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्य्यादितेज आप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह। "यं भान्तमनुभान्ति" इति। नहि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरापेक्षां व्यासेधामः, किन्तु तद्भानमनुभानम्। न च लोचनभानमनुभान्ति सूर्य्यादयस्तदिदमुक्तम्। "नहि प्रदीपः" इति। पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह। "यदप्युक्तम्" इति। एतदुक्तं भवति। यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः। अथ क्रियासाम्याभावं, सोऽसिद्धः। अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् वह्न्ययःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम्। तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते। "तस्य च" इति। "चतुर्थम्" इति। "ज्योतिषाम्" सूर्य्यादीनाम्। "ब्रह्मज्योतिः" प्रकाशकमित्यर्थः। तेजोऽन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन सूर्य्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम्। सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः। सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके सङ्कुचेत्। ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सङ्कुचतीति। "तत्र शब्दमाहरन्" इति। सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी। 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावपि प्रकृते परस्मिन् प्रत्ययेऽर्थभेदेऽव्याख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्वप्रवृत्तत्वमस्तीति। तेनेति तत्परामर्शाव्यभिचारः। तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति। तेन भवतु नाम प्रकरण-

लिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्बलीयसीति। श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति। अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह। "अनन्तरं च हिरण्मये परे कोशे" इति। अस्मिन् वाक्ये ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते। "न तत्र सूर्य्यः" इति। स्वातन्त्र्येण तूच्यमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति। "ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते" इति। अयमभिप्रायः। न तत्र सूर्य्यो भातीति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्य्यादीनां तस्मिन् सत्यभिभवः प्रतीयेत। अपि तु विषयसप्तमी। तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्य्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्य्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति, तच्च स्वयम्प्रकाशम्। "अगृह्यो नहि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः" इति॥

अपि च स्मर्य्यते ॥२३॥

"न तद्भासयते" इति ब्रह्मणोऽग्राह्यत्वमुक्तं, "यदादित्यगतम्" इत्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४॥

नात्मना मानभेदोऽस्ति परस्मिन् मानवर्जिते।
भूतभव्येशिता जीवे नात्मनो तेन संशयः॥

किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथञ्चिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथञ्चिन्नीयताम्, तत्र त्वरितमुपस्थितानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या। अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः। स्थानभेदनिर्दे-

शात्। नहि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः। न च तथेशाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात्। न च मध्य आत्मनीत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते। आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात्। तत्र स्वभावस्य स्वभाववदधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मध्य इति। न च जीवपरयोरस्ति मध्यमत्रमिति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः। परिमाणभेदश्च परस्मिन्नसम्भवतीति जीवात्मैवाङ्गुष्ठमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः अन्तःकरणञ्च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माऽप्यङ्गुष्ठमात्रो नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरत्निमात्रम्। अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते।

'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्।' इति।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्प्यते। यमो हि जगौ,

'हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इति।

तेनाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपेक्षिकं किञ्चिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम्। एतद्वै तदिति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृशतीति। तस्माज्जीवात्मैवा[illegible] इति प्राप्तेऽभिधीयते।

अस्योक्तत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः।
जीवस्य ब्रह्मरूपत्व[illegible]नन्तरं वचः॥

इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते। प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिना।

तदनन्तरस्य सन्दर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति एतद्ध तदिति ब्रह्माभिधानं युक्तम्। तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किन्त्वङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम्। एवं निरङ्कुशमीशानत्वं न सङ्कोचयितव्यम्। न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनस्त्वम्पदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम्।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

"सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्य" इति जीवाभिप्रायम्। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः। "मनुष्यानेव" इति। त्रैवर्णिकानेवेति। "अर्थित्वात्" इति अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति। "शक्तत्वात्" इति। तिर्यग्देवर्षीणामशक्तानामधिकारं निवर्त्तयति। "उपनयनादिशास्त्राच्च" इति। शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति। "ऽप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च" इति। यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि जीव इहोच्यते। ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः। परिहरति। "तत्प्रत्युच्यते" इति। जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः।

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥२६॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसङ्गतेत्यस्याः प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह। "अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः" इति। स्यादेतत्। देवादीनां विविधवि-

चिदानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावादर्थित्वं ब्रह्मविद्याया-मित्यत आह। "तदर्थित्वं तावन्मोक्षविषयम्" इति। क्षया-तिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः। ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजायाः प्रमाणादिवृत्तेरनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह। "तथा सामर्थ्यमपि तेषाम्" इति। यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते। ननु शूद्रव-दुपनयनासम्भवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्याह। "न चोपनयनशास्त्रेण" इति। न खलु विधिवद् गुरुमुखाद् गृह्य-माणो वेदः क्रतुवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतुः, अपि त्वध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्त-व्याकरणादिविदितपदतदर्थसङ्गतेरधिगतशाब्द-न्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः स च मनुष्याणामिह जन्म-नीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः सम्भवतीत्यर्थः। न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह। "यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्" इति। वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति, नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति। प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वे नेदानीं देवर्षित्वाभा-वादित्यर्थः॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रति-पत्तेर्दर्शनात्॥ २७॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेयः, न तु विरोधे। प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहव-त्त्वादि देवतायाः, तस्माद्यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरि-तार्थो मन्त्रादिर्व्याख्येयः। तथा च विग्रहाद्यभावाच्छन्दो-

पहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वाचैवाद्याः क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः। निराकरोति। "न"। "कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तेः"। सैव कुत इत्यत आह। "दर्शनात्"। श्रुतिषु स्मृतिषु च। तथा चैकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा। तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात्। नहि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति। मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति। मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमात् असति पित्रोः संयोगे कुतः सम्भवः, सम्भवे वाऽनग्नितोऽपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत्। हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं मिषाधयिषसि। तथा चानैकान्तो हेत्वाभासः स्वेदजोद्भिज्जानां शरीराणामतद्धेतुत्वात्। इच्छामात्रनिर्माणत्वं देवादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न। भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः। भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात्। दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्वश्ये क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम्। न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्व्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम्। काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात्। अप्रतिघाश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिवत्कुड्यमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते। न चाञ्जनादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासम्भवोऽनुमीयत इति वाच्यम्। आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात्। धर्मधर्मं चाञ्जनादिना मनुआदीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते,

तेन महिम्नामपि न कतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात् नूनमनेकप्रतिपत्तेरिति । "तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्य" इति । वैश्वदेवशस्त्रस्य हि निविदि कति देवा इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन "त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्र" इति । निविन्नाम शस्यमानदेवता-संख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति, वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयश्च त्री च शतेत्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन कतमे त इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रय-स्त्रिंशद्देवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादि-त्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्य्यकारणसङ्घातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश । एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तद्वृत्तित्वात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परि-वर्त्तमानाः प्राणभृतामायूंषि च कर्मफलोपभोगं चादापय-न्तीत्यादित्याः । अशनिरिन्द्रः सा हि बलं सा हीन्द्रस्य परमा ईशता तया हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयित्नु-रशनिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः । अतएव त्रयस्त्रिंशद्देवाः वस्वामग्निपृ-थिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते ।

षडेव तु देवाः। ते तु षडग्निं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति। त्रय एव च त्रयोऽन्नप्राणयोरन्तर्भवन्तोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः। तावप्यध्यर्द्धो देव एव। कतमोऽध्यर्द्धः। योऽयं वायुः पवते। कथमयमेक एवाध्यर्द्धः, यदस्मिन् सति सर्वमिदमध्यर्द्धाहृद्धिं प्राप्नोतीति। तेनाध्यर्द्ध इति। कतम एक इति, स एवाध्यर्द्धः प्राण एको ब्रह्म। सर्वदेवात्मत्वेन हृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः। स्मृतिश्च निगदव्याख्याता। [illegible] च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां [illegible]गपदनेकनाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्व[illegible]सिद्धानामित्याह। "प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनाम्" [illegible]न। अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं [illegible]त्वं यत्रकामावसायित्वमित्यैश्वर्य्याणि। "अपरा व्याख्या" [illegible]न। अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनात्। तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं तावदाह। "क्वचिदेकः" इति। न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति। एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह। "क्वचित्त्वेकः" इति। यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्धविस्त्यज्यते, तस्याश्च तत्रासन्निहिताया अप्यङ्गभावो भवति। अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम्॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्॥ २८॥

गोत्वादिवत्प्रविभागाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवदाकाशादिशब्दवद् व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह सम्बन्धो नित्यो भवेत्। विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्ध आसीत् स्वार्थस्यैवाभावात्। ततश्चोत्पन्ने वस्वादौ वस्वादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्तादिशब्दसम्बन्धवत् पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात्। पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्कार्थः। उत्तरम्। “न” “अतः प्रभवात्” वस्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम्। तदिदं तत्प्रभवत्वम्। एतदुक्तं भवति। यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात् तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण। न चैतावता शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वं वस्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदाकृत्याऽवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति। इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते। “ननु जन्माद्यस्य यतः” इति। ते निगदव्याख्याते। तत् किमिदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निर्मिता कालिदासादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह। “उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मकः” इति। सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाऽध्ययनम्। एतदुक्तं भवति। स्वयम्भुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण। एतच्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाग्रे भाष्यकारः। अपि चाद्यत्वेऽप्येतद् दृश्यते तद्दर्शनात् प्राचामपि कर्तॄणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह। “अपिच [illegible]की-

र्षितम्” इति। आक्षिपति। “किमात्मकं पुनः” इति। अयमभिसन्धिः। वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात्। तत्र न तावद्गवादीनां वकारादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसङ्गतिग्रहत्वात्, अगृहीतसङ्गतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। अपि चैते प्रत्येकं वा स्वार्थमभिदधीरन् मिलित्वा वा। न तावत् प्रत्येकम्, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गवतां मिथः साहित्यमत्राभावात्। न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति। न च स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामाग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साम्प्रतं, विकल्पासहत्वात्। को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः, किमपूर्वं नामाग्नेयादिजन्यमिव, किंवा भावनापरनामा स्मृतिप्रभववीजम्। न तावत् प्रथमः कल्पः। नहि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञातो वाऽविदितोऽविदितसङ्गतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसङ्गतेः प्रत्यायकत्वात्। तस्माद्विदितो विदितसङ्गतिर्विदितसमस्तसमायनाङ्गश्च शब्दो धूमादिवत् प्रत्यायकोऽभ्युपेयः। तथाचापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः। न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति। अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानो दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति। संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः, ततश्च तदवसाय इति। भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति। नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम्। नहि यैव चक्षुर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः। नापि दहन-

शक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति । तस्मान्न कथञ्चिदपि वर्णा अर्थधीहेतवः, नापि तदतिरिक्तः स्फोटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्य्यात्तदवगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्य्यदेशीय आह । "स्फोटमित्याह" इति । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न मृष्यामः । तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति, तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति

नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम्। नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात्। अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात्। न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकम-व्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाः, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम्। व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञान-नियमात्। स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात्। अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति न समः समाधिः। तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति। तदेतदाचार्य्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति। "वर्णा एव तु न शब्दः" इति। एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽ-भ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद्ध-तिमध्यासीत। द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेन वाक्य-सङ्गतिग्रहत्वाद्वा, अस्मसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा। न ताव-त्प्रथमः कल्पः। वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात्। ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम्। न। प्रत्यभिज्ञानानुभव-विरोधात्। न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमे-तत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम्। सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभि-चारदर्शनाद्वा। तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षाया-मुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः।

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम्।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत्॥ इति।

प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम्। न चेदं प्रत्यभि-ज्ञानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रति-नरं भेदोपलम्भात्। अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उन्नी-यते, सोमशर्माऽधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम्। यतो बहुषु

गकारमुच्चारयन्तु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम्। यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तमनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किंवा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु। तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन।

यथाहुः।

तेन यत्प्रार्थ्यते जातिस्तद्वर्णादेव लभ्यते।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा॥

न च स्वस्तिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति। तथा सति दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात्। न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारमिति। न चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शतकृत्वस्तित्तिरीनुपायुङ्क्त देवदत्त इति। अत्र हि मोरस्ताडं क्रन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः। चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुद्भावयति। "कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयताम्" इति। यद्युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तन्नाना। यथा गवाश्वादिर्द्दिग्धफेकाग्रफकेशरमत्तकम्बलादिमान्। युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णः, तस्मान्नाना भवितुमर्हति। न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम्। व्यञ्जका ह्यस्य वायवः। तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः। इदं तावदत्र वक्तव्यं, नहि

गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राण-रसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युद-काकाशा गोचराः। एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम्। तत्तु धांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति। ते च शब्दासंसर्गा-ग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते। न च शब्दस्य प्रत्य-भिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्पर-विरोधिनोऽपर्य्यायेण सम्भवन्ति। तस्माद्यथा मखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेद-विभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्ध-नानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्गः, इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः। "अथवा ध्वनि-कृतः" इति। अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः। ध्वनीनामपि शब्द-वच्छ्रावणत्वात्। ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्ष-यति। "कः पुनरयम्" इति। न चायमनिर्द्धारितविशेष-वर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्व-निप्रत्यय इति साम्प्रतम्। तस्यानुनासिकत्वादिभिर्गत्वा-गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वा-भावेन सामान्यभावानुपपत्तेः। तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः। उभ-यथापि चास्तु व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासि-कत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः। तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता। नहि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति। येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः। "एवं च

सति साकल्येन" इति। यथैव परस्यापरो धर्मिस्वरूपग्राहि तद्धर्मा न शक्या ग्रहीतुमिति। एवं नानात्वं तथा तुष्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः। तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसङ्गतिग्रहतया यदवाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम्। व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासम्भवेन तु यदा सूचितं तन्निराचिकीर्षुराह। "वर्णेभ्यस्तथार्थप्रतीतेः" इति। कल्पनामनुष्ठमाण एकदेश्याह। "न कल्पयामि" इति। निराकरोति। "न, अस्या अपि बुद्धेः" इति। निरूपयतु तावद्भवानिदमेकं पदमिति धियमायुष्मान्। किमियं पूर्वानुभूतान् गकारादीनेव सामस्त्येनावगाहते, किंवा गकाराद्यतिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम्। यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूषितः प्रत्ययो न स्यात्। नहि वराहधर्मैरूषितं वराहमवगाहते। पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतयाऽन्योन्यविसदृशतत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदम्। एवञ्च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोऽसि। एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते। अथवा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे। नो खलु सेनावनबुद्धि गजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनाञ्च भेदमप-

बाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनो-
पाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः। न चौपाधिकेनैक-
त्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते, नह्यौपचारिकमग्नित्वं
माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि। तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभव-
जनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृति-
ज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया
वैकार्थधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम्। न चैकार्थ-
धीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव इति परस्पराश्र-
यम्। नह्यर्थप्रत्ययात् पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो
न प्रथन्ते। न च तत्प्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नान्नीयते, तद्व्य-
यनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वा-
ध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम्। न चैकस्मृतिसमारोहिणां
क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथा-
कथञ्चित् प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम्।
उक्तं हि

यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥ इति।

ननु पङ्क्तिबुद्धावेकस्यामक्रमाणामपि वास्तवो धवा-
दीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां
नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु
भवेत्, स चैक इति कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत्, न। एक-
स्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात्।
तथाहि। जरा राजेति पदयोः प्रत्ययस्यैकत्वे
ऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति। तथा
च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां
वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम्। यथाहुः,

पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।
क्रमान्यनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दावत्रगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन, सन्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव सङ्गतिग्रहो-ऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह । "यथापि नाम" इति ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत् किं पुनः साध्यत इत्यत आह । "स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे" इति । नह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति तस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदो जग-दुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढी-कृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति "यथापि स्यात्" इति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि सम्बन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चा-पूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयात्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतृसन्तानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुम-र्हन्ति । न च ब्रह्मणस्तद्वासना, तस्य विद्यात्मनः शुद्ध-

स्वभावस्य तदयोगात्। ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणादयस्तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात्। तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति। अभिधाटग्रहणेनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ। शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति। "तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वात्" इति। यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव। तथा च स्मृतिः।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः॥ इति।

ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेहनिलीनान्यङ्गानि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाघनावसेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति। तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाण्युत्पद्यन्ते। एतदुक्तं भवति। यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजन्ति। न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपद्यते, इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति। तदिदमुक्तम् "उपपद्यते, चाप्युपलभ्यते च" आगमत इति। स्यादेतत्। भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह। "अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः" इति। यद्यपि प्राणमात्रावशेषतानतिशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थायोर्विशेषः, तथापि कर्मविक्षेपसंस्कार-

महितलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोर-भेद इति द्रष्टव्यम्। ननु नापर्य्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषाञ्चित्तदा प्रबोधात् तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसम्भवात् प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते। महाप्रलयस्तु पर्य्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्ती प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतू स्तः, इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति। "स्यादेतत् स्वापः" इति। परिहरति। "नैष दोषः। सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनि" इति। अयमभिसन्धिः। न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसन्धानाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः। मनुजजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंवर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्। तस्मादक्लिष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिः, तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यातिशयसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम्। यथा वा श्वा च मनुष्येभ्यः या च क्रमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः। एवमा मनुष्येभ्य एवा च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते। तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुवते। एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसम्बन्धिनिखिलव्यवहारानुसन्धानमिति। सुगममन्यत्। स्यादेतत्। यस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं तेषामस्तां तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाश्रमाः। धर्माच्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्। अनर्थश्चेप्सितो-

ऽर्थवानीश्वितोऽपूर्वत्वात् सर्गस्य। तस्मान्नूतनमेव कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेन, अकिञ्चित्करत्वात्। तथा च पूर्वव्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयातामित्यत आह। "प्राणिनां च सुखप्राप्तये" इति। यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति। नहि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्स्यते। न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति, नहि मृत्पिण्डात् पटः, घटश्च तन्तुभ्यो जायते। तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात् सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतार्तो वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति। तेन कल्पान्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरर्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यसिद्धम्।

एवं च य एव वेदा अस्मिन् कल्पे त एव कल्पान्तरे त एव चैषामर्थास्त एव च वर्णाश्रमाः। दृष्टसाधर्म्यसम्भवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम्।

आगमाश्चेह भूयांसो भाष्यकारेण दर्शिताः।
श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तदन्वेषो[illegible] भवेत्॥

तस्मात् सूक्तं "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधः" इति। 'अग्निर्वा अकामयत' इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवाग्निरुच्यते। नह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किंवा कासुचिदेव केषाञ्चित्। यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्व-

सम्भवः । "कथमसौ वाऽऽदित्यो देवमध्विव्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्" । उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति । न चादित्यान्तरमस्ति । प्राचामादित्यानामस्मिन् कल्पे क्षीणाधिकारत्वात् । "पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्य" इति । अयमर्थः । असौ वा आदित्यो देवमध्विति देवानां मोदनान्मध्विव मधु । भ्रामरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः । 'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः । अन्तरिक्षं मध्वपूपः' । आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशे तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरुत्पन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृग्भ्रमरमधुपैर्नीयन्ते । यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृग्भ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तन्निष्पन्नमकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरश्मिनाडीभिरानयन्ति, तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभिः रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । तथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभिः रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि

पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमादितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति। अश्वमेधे वाचःस्तोमे च पारिप्लवं शंसन्तीति अवगादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः। तदमृतं मरुत उपजीवन्ति। अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः। ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्य ऋगादिसम्बद्धाः क्रमेणोपदिश्यन्त इति योजना। एतदेवामृतं दृष्ट्वोपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्यान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यन्ति। तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु। एतदुक्तं भवति। न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विरुध्यते, अपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति। "तस्याग्निः पादः" इति। अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम्। आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादाः। अग्न्यादयोऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः। यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्ते, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादास्तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति। "वायुर्वाव संवर्गः" तथा स्वरूपेणादित्यं ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति। "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" उपदेशः। अतिरोहितार्थमन्यत्। यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः किन्तु यथासम्भवमिति। तदिदमुपतिष्ठते।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२॥

लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतन्यं, न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः। "स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यः" इति तत्र जगृभ्म ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति च, काशिरिन्द्र इदिति च। काशिर्मुष्टिः। तथा 'अनुविग्रीवो वयोदरः सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति। तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति। अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्येत्यादयः। तथैशानाम्। 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम्। इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति। तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः' इति। यथा वरिवसितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति 'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ति' इति। 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इति च। धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः।

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः। इति।

पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमाचक्षते। लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च। तथाहि। यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम्। कथयन्ति च देवता हविर्भुङ्क्त इति। तथैशनामिमामाहुः। देवग्रामो देवक्षेत्रमिति। तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः। प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः। प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति। तदेतत् पूर्वपक्षी दूषयति। "नेत्युच्यते। नहि

तात्लोको नाम" इति। न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावन्मूलाभावाद्विप्लवते। न चात्र विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम्। न चेतिहासादिमूलं भवितुमर्हति तस्यापि पौरुषेयत्वे न प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात्। प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह। "इतिहासपुराणमपि" इति। ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह। "अर्थवादा अपि" इति। विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापाद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि शाब्दन्यायविदः. प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थोऽपि समर्थ्यते यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम्। तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात्। यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विग्रहादिपञ्चके सोऽयं शब्दादेवावगन्तव्यः। अतत्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति तदवगमायास्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम्। न चैकं वाक्यमुभयपरं भवति, इति, वाक्यं भिद्येत। न च सत्येकत्वे कथाकत्वे वाक्यभेदो युज्यते। तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहादिमत्ताऽन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः। मन्त्राश्च श्रौत्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुयोगिन कथमुपयुज्यन्तां तेषु तेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे सम्भवति नादृष्टकल्पनोचिता। दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्त्यनुष्ठातारः पदार्थान्। औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः। तस्माद्य-

नाविग्रहवत्त्वादिभावग्राहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

"तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति" इत्यादि "भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते" इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । "मन्त्रार्थवादादिव्यवहारात्" इति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते । "यदप्युक्तम्" इति । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति । "अत्र ब्रूमः" इति । तदेतत् पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति । "अत्राह" पूर्वपक्षी । शाब्दी खल्वियं गतिः । यत्तात्पर्य्याधीनवृत्तित्वं नाम नह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि श्वित्रिनिर्णेजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यम्, इतः सारमेयवद्गमनं गमयितुमर्हति । न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्कोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । नहि कुटकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह । "अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः" इति । अयमभिसन्धिः । लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्य्यवस्यन्ति । नहि स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थे तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमितयेऽवान्तरव्या-

पारः कल्पितः पदानाम्। न च यदर्थं यत् तत् तेन विना पर्य्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन पर्य्यवसानं पदानाम् न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्य्यवसानम्। तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात्। यथाहुः।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्य्यवस्यन्ति निष्फले॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥ इति।

सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः। यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण सम्बन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्य्यवसितवृत्तिनः पश्चात् कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते। यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्र। इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्य्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यन्। तत् स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत्। अभिधेयाविनाभावस्य तद्बीजस्याभावात्। अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसम्बद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात्। न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्प्यते। अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथादित्यो वै यूपो यजमानः प्रस्तर इत्येवमादयः। तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधः

यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्ध्यर्थं गुणवादस्त्विति च तस्मि-
न्निति चासूत्रयज्जैमिनिः । तस्मादत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां
प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्रामाण्यमस्यैवेति लक्षित-
लक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादि-
वार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति । द्वयोः परस्परानपेक्षयोः
प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवाद-
कत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमव-
गच्छति न तथाम्नायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमा-
णापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्त-
रविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति यावता शब्दविरोधे माना-
न्तरमेव कस्मान्न बाध्यते । वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षा-
दयः प्रपञ्चगोचराः कस्माद्वार्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न
नीयन्ते । अत्रोच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः
शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्य्यतश्च । यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां
पदार्थो द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्य्यतो विषयः । एवं वाक्य-
द्वयैकवाक्यतायामपि यथेयं देवदत्तीया गौः क्रेतव्येत्येकं
वाक्यमेषा बहुक्षीरेत्यपरं, तदस्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं
द्वारम् । तात्पर्य्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थे । तत्र यद्द्वा-
रतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते । यथा विषं भक्ष-
येति वाक्यं माऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् ।
यत्र तु तात्पर्य्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव
भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया निरस्तसमस्तभे-
दप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्वि-
कप्रमाणभावाः सन्तस्तात्त्विकप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षादीनि
प्रच्याव्य सांव्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न चादित्यो
वै यूप इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु

यूपस्तुतिपरम्। तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारीभूतो विषयो गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति यथा देवताविग्रहादौ तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम्। न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये सम्भवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात्। तथा सत्यनधिगतविग्रहादि प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत्। भिद्यताम्। भिन्नमेवैतद्वाक्यं, तथा सति तात्पर्य्यभेदोऽपीति चेत्। न। द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्य्यान्तरकल्पनाया अयोगात्। न च यत्र यस्य न तात्पर्य्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात्। विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परम्पराश्रयत्वम्। आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः। तस्माद्विशिष्टपरेभ्योऽपि पदेभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वं नानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुं, नहि मुख्यार्थसम्भवे गुणवादो युक्तः। न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे येन मानान्तरासम्भवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम्। स्यादेतत्। तात्पर्य्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः कथं तर्ह्यर्थैकत्वादेकं वाक्यम्। न। तत्र तत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्य्यवसानसम्भवात्। स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद् द्वारभूतः क्वचिद् द्वारीत्येतावान् विशेषः। नन्वेवं सत्योदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः। अन्यो हि संसर्ग ओदनं भुङ्क्तेति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति। न। एकत्र प्रतीतेरपर्य्यवसानात् भुङ्क्तेति हि

समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते। न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्य्यवस्यति। तस्माद्यावति पदसमूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्य्यवस्यन्ति तावदेकं वाक्यम्। अर्थवादवाक्ये चैताः पर्य्यवस्यन्ति, विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः। न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्य्यवसानात् पञ्चषपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः। नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्त्तनायोगात्। प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव। तस्माद्विधिवाक्यादर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पश्चात् कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम्। "अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि" इति। देवतामुद्दिश्य हविरवसृज्य च तद्विषयस्वत्वत्याग इति यागशरीरम्। न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या, न च स्वरूपरहिता चेतसि शक्यते आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरेभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते। रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात्। मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च। यथा हि 'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजेत' इति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य इति सिद्धवद् व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं स्वर्गकामो यजेतेति विधिनापेक्षितमर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि। ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्त्वमपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारोपितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते। सत्यं रूपज्ञान-

मपेक्षते। तस्मान्यतोऽसम्भवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम्। तस्माद्विध्यपेक्षितमन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम्। स्यादेतत्। विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह। "न च शब्दमात्रम्" इति। न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिरपि त्वितिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादिमूलेभ्यो वेत्याह। "इतिहास" इति। "शिष्यते"। युज्यते। निगदव्याख्यानमन्यत्। तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपाद्यमानस्य तदनुपपत्तिः। न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम्। यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनां कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम्। आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्ति स्वर्गसाधनत्वम्। तस्मात् कर्मणोऽपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रमपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिरिति विरुध्यते। तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अवान्तरसङ्गतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्य्यमाह । "यथा मनुष्याधिकार" इति । शङ्काबीजमाह । "तत्र" इति । निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत । नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाधानाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेत्, हन्ताधानाभावे सत्यग्न्यभावादग्निसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः, न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते । न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम् । यतो युक्तं यदाहवनीये जुहोत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसम्बन्धितया विधानात् । तत्साध्योऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थं वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि । क्रत्वर्थं वा, यथा व्रीहीनवहन्तीत्यवघातः । न तावत् क्रत्वर्थं । नहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति कञ्चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य व्रीहीनवहन्तीति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिच-

रितं क्रतुसम्बन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना सम्बध्येताध्ययनं. नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितक्रतु-सम्बद्धमेवं स्वाध्याय इति। तस्मान्नैष क्रत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थे। पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा। तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामा-न्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव। इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव। नह्यनधि-गतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते। तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्ति-तयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता। क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम्। तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः। न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग् विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्येन पुरुषार्थः स्यात्। यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः। तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमात्। तस्मा-च्छ्रवणं साध्यमितिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम्। तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादि-पाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकृतः। मा भूदध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गवि-द्यायां तु भविष्यति। अहहारे त्वा शूद्र इति शूद्रं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः। न चैष शूद्रशब्दः कदाचिदवयवव्युत्पत्त्या-ऽशूद्रे वर्णनीयः। अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपे-क्षतया बलीयस्त्वात्। तस्माद्यथाऽनधीयानस्यैष्टौ निषाद-स्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्र-स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति। अयमभिसन्धिः। यद्यपि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिर्न किञ्चित्फलवत्कर्मा-

रध्याम्नातः, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धपदार्थगतः, नहि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धस्तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत् स्वर्गं वा सुवर्णं भार्य्यमिति वदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्प्यतां, किंवा परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वर्त्तोत्विति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च सम्भवन्त्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता। दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारस्तेन हि पुरुषेण सम्प्राप्यते प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य साक्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्प्यते। यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावान्न शूद्रा ब्रह्मविद्यायामधिक्रियन्त इति सिद्धम्। "यज्ञेऽनवकॢप्तः" इति यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम्। विद्यायामनवकॢप्त इत्यपि द्रष्टव्यम्। सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वान्न्यायस्य चोभयत्र साम्यात्। द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते। "यत् पुनः संवर्गविद्यायाम्" इति। दूषयति। "न तल्लिङ्गम्"। कुतः। "न्यायाभावात्"। न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां

माचाचोद्यते। यथैतया निषादस्थपतिं याजयेदिति निषादस्थपतिः किन्त्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यन्यमीमांसकाः। अस्माकं त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरैणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव। न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः। न च विध्यपेक्षाऽस्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्य्यवसानात्। विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचनबलान्निषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम्। तस्मादर्थवादमात्राच्छूद्राधिकारासिद्धिरिति भावः। अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्प्यतां संवर्गविद्यायां वा। न तावद्विद्यामात्र इत्याह। "कामं चायम्" इति। नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह। "अर्थवादस्थत्वात्" इति। तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं, न चैतद्युक्तं, तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह। "शक्यते चायं शूद्रशब्दः" इति। एवं किलाख्यायिकोपाख्यायते। जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव। स च तेषु तेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान् कारयामास। सर्वत एत्य तेष्वावसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त इति। अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य गुणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबध्याजग्मुस्तेषामग्रेसरं हंसं सम्बोध्य पृष्ठतो व्रजन् कतमो हंसः साद्भुतमभ्युवाच। भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य दिवा निशं द्युलोक आयतं ज्योति-

स्तथा प्रमाद्वीर्मैतत्त्वा धाक्षीदिति। तमेवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच। कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ। अयमर्थः। वर इति सोपहासमवरमाह। अथवा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः। कमित्याक्षेपे, यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किम्भूतमेतत्सन्तं प्राणिमात्रं रैक्वमिव सयुग्वानमात्थ। युग्वा गन्त्री शकटी तया सह वर्तत इति सयुग्वा रैक्वस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ। रैक्वस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य। तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसम्पन्नस्य रैक्वस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुना रैक्वधर्मैकदेशं कस्यचिद्धर्मोऽवगाहत इति। अथैष हंसवचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैक्वस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्नुद्वेलं कथमपि निशीथमतिवाहयाम्बभूव। ततो निशान्तपिशुनमर्मनिभृतवन्दारुवृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजैकपदे यन्तारमाज्ञयादिदेश, रैक्काह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुग्वानमतिविविक्तेषु तेषु तेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति। स च तत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च रैक्वोऽयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत् त्वमसि हे भगवन् सयुग्वा रैक्व इति। तस्य च रैक्वभावानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गाहयित्वेच्छां धमायां चोत्नीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास। राजा तु तं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्वं प्रतिचक्रमे। गत्वा चाभ्यवाद हे रैक्व गवां षट्शता-

नीमानि निष्कस्य हारमयमश्वतरीरथ एतदादत्स्व, अनु शाधि मां भगवन्निति। यथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्नेहं चोवाच रैक्वः। अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिर स्त्विति। अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे। हारेण युक्त इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेत न्मात्रेण मम धर्मनाकम्यवर्त्तिनो गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयो गिनेति भावः। आहर त्वेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसम्बन्ध्यनुपादानेन चाचार्य्यैर्दूषितः। तदस्या माख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुतौ राजन्योऽप्यवयव व्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैक्वः परोचज्ञतां चिख्यापयिषुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं सूचयामास। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति। उच्यते, "तदा द्रवणात्" तदाऽऽ चष्टे "शुचमभिदुद्राव" जानश्रुतिः। शुचं प्राप्तवानित्यर्थः। "शुचा वा" जानश्रुतिः "दुद्रुवे" शुचा प्राप्त इत्यर्थः। अथवा शुचा रैक्वं जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान्। तस्मात्तदा द्रवणादिति तच्छब्देन शुग्वा जानश्रुतिर्वा रैक्वो वा परामृश्यत इत्यर्थः॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्॥३५॥

"इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः। यत्कारणं" प्रकरण निरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते। चैत्र रथेन लिङ्गादिति व्याचष्टाः प्रकरणं निरूपयति। "उत्त रत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे" चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चित क्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहारालि ङ्गात् सन्दिग्धक्षत्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्रियो निश्चीयते। अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते। ब्रह्मचारिभिक्षया

चास्याशूद्रत्वमवगम्यते। नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्राय भिद्यते। याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी। क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात्। तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायतेति वचनात्। चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात्। "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति" छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते। तेन चित्ररथस्य याजकाः कापेयाः। एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्यो भवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्रियः। तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिः क्षत्रियः सम्भाव्यते। इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह "क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च"। क्षत्तृप्रेषणे चार्थसम्भवे च तादृशस्य वदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥३६॥

न केवलमुपनीताध्ययनविधिपरामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः किन्तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति। नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते तान् ह्यनुपनीयैवेति। तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह। "तान् ह्यनुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः" प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निषिध्यते। तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबा-

लामपृच्छत्। अहमाचार्य्यकुले ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि, तद् ब्रवीतु भवती किङ्गोत्रोऽहमिति। साऽब्रवीत्। त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं यद्गोत्रं तवेति। स त्वाचार्य्यं गौतममुपससाद। उपसद्योवाच, हे भगवन् ब्रह्मचर्य्यमुपेयां त्वयीति। स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किङ्गोत्रोऽसीति। अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं, सापि न वेदेति। तदुपश्रुत्याभ्यधाद्गौतमः। नाद्विजन्मन आर्जवं युक्तमीदृशं वचस्तं नास्मिन्न शूद्रत्वमभावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः। तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते। "न सत्यादगाः" इति। न सत्यमतिक्रान्तवानसीति॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥३८॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम्। अतिरोहितार्थमन्यत्॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भङ्क्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः। तथाहि, प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ। अशनिश्च वायुपरिणामः। वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंवलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्त्तते। यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किन्तु सङ्कुचितवृत्तिर्भवति। प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः। तस्मात् स्वार्थत्यागादरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थ-

शेषावस्थानात्। अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीविनयापि तदुपपत्तेः। यथा अमृता देवा इति। तस्मात् प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। 'कम्पनात्' सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित इति मण्डूकप्लुत्यानुषज्यते। ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत् कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्त्तते न तु मर्य्यादामतिवर्त्तते। एतदुक्तं भवति। न श्रुतिसङ्कोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुरपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवलितः श्रुतिसङ्कोचः। तदिदमुक्तं "पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि" इति। तदनेन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता। प्रकरणाच्चेति भाष्येण प्रकरणमुक्तम्। यत् खलु पृष्टं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम्। पृष्टादन्यस्मिंस्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसम्बद्धप्रलापित्वात्। यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति। अपपुनर्मृत्युं जयतीति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तस्य तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना। न केवलमपमृत्युधा तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधायातोऽन्यदार्त्तमिति वाय्वादेरार्त्तत्वाभिधानात्। ब्रह्मार्त्ताभ्यासादनार्त्तो भवतीति भावः॥

ज्योतिर्दर्शनात्॥ ४०॥

अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि जघन्यत्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिसङ्कोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे ब्रह्मश्रुतेः पूर्वकाथायाः

पीडनप्रसङ्गात्। समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः। तथा हि, समुत्थानमुत्क्रमणमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम्। उत्क्रमणञ्च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते। आदित्यश्चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति। तदुपसम्पद्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्य्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते। ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः। न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः। सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना सेयमुपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा। तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्। कस्मात्, दर्शनात्। "तस्य हीह प्रकरणे" "अनुवृत्तिर्दृश्यते"। यत् खलु प्रतिज्ञायते यच्च मध्ये परामृश्यते यच्चोपसंह्रियते स एव प्रधानं प्रकरणार्थः। तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः। न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकृष्टव्या इति हि लौकिकी स्थितिः। अन्वर्थोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्येरन्। तत् किमिदानीं तिस्रः साह्नस्योपसदः कार्य्या द्वादशाहीनस्येति प्रकरणानुरोधात् समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साङ्गं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्ता विधत्ताम्। स हि कृत्स्नविधानाच्च कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम्। नैवम्। अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनाच्च द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम्। नाम-

तोऽपकृष्टः सबहर्गणस्य विधत्ते। परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात्। असम्बद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसन्धानक्लेशात्। तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येति वाक्येन साह्नस्य तिस्र उपसदः कार्य्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते। तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षो ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातस्य। पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात् प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदसत्या। पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वादिह त्वपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकोऽतिविशद एव सम्प्रसाद इति वाक्यस्याविशदैकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात्। न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्ताध्यात्मसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष सम्प्रसाद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम्। स्तुतिलक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात्। द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते। न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्यावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साह्नस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात्। न च सत्यां गतौ विकल्पो न्याय्यः। साह्नाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात्। प्रकरणादेव तदवगतेः। इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्रूढिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते। यत्तूक्तं मुमुक्षोरर्चिरादित्यप्राप्तिरभिहितेति। नासावात्यन्तिको मोक्षः, किन्तु कार्य्यब्रह्मलोक-

प्राप्तिः। न च क्रमसुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनं यद्येतत् प्रकरणोक्तं ब्रह्म तत्त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः। तथा च श्रुतिः। 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते' इति। न च तद्द्वारेण क्रमसुक्तिः। अर्चिरादिमार्गस्य हि कार्य्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभाव. जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्य्यब्रह्मलोकप्राप्त्या। अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः। तस्माच्च ज्योतिरादिश्रमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्पत्तिराम्नायते इति श्रुतेरत्रापि क्लेशः। अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणान्तरमौ व्यावर्त्यपुरुषविषयत्वेनावस्थापनाज्ज्योतिष्पदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम्॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१॥

यद्यप्याकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावान्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च रूढिपरित्यागस्यायोगात्। नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वाहितुरन्तरालत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्हिता। ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत्। न तु निर्वोढैव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वोढृ। तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। परमेवाकाशं ब्रह्म, "कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्"। नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते। भूताकाशञ्च विकारत्वेन नामरूपान्तः-

पाति सत् कथमात्मानमुद्वहेत् । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोढुमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सङ्कोचयितुं सति सम्भवे युज्यते, न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्म लिङ्गं कथञ्चित् क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च तत्स्रष्टृत्वमतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च निर्वहितृत्वान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्वहिताऽन्यश्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेण्य यमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्तथा । तद्ब्रह्म तदमृतमिति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।
तत्परे ग्रन्थसन्दर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥

संसार्य्येव तावदात्माऽहङ्कारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिसन्दर्भ आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति । एवं च संसार्य्यात्मैव कञ्चिदपेक्ष्य महान् संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादत उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः, किन्त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्सम्पिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन

परिष्वक्तो न किञ्चिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम्। यथाहुः 'प्राज्ञः सम्पिण्डितप्रज्ञः' इति। पत्यादयश्च शब्दाः कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जिततया तद्भोग्यतया च योजनीयाः। तस्मात्संसार्येवानूद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशादित्यनुवर्त्तते। अयमभिसन्धिः। किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात् संसार्यात्मपरं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति वाक्यम्, आहोस्विदस्ति संसारिव्यतिरिक्तेन परमात्मनोऽसङ्कीर्त्तनात्संसारिण एवादिमध्यावसानेष्ववमर्शात्संसार्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः। तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा ईक्षतेर्नाशब्दं गतिसामान्यादित्यादिभिः सूत्रसन्दर्भैरुपपादिताः। न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसङ्कीर्त्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्सङ्कीर्त्तनात्। न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन सङ्कीर्त्तने सति सम्भवे राहोः शिर इतिवदौपचारिकं युक्तम्। न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथञ्चिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः। न च प्रज्ञाप्रकर्षोऽमङ्कुवदङ्गनिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र सम्भवति। न चेत्थम्भूतो जीवात्मा, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात् प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशाद्योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूद्य तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते। न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि। अनधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणं, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति। अतएव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतयाऽवमर्श उपपद्यते। एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः सम्भवात्मा-

पेक्षिकं कल्पयिष्यते। यत्तु मध्ये वृत्तान्तावस्थोपन्यासा-
दिति मानेनावस्थावत्त्वं विवक्षते। अपि त्ववस्थानामुपज-
नापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विव-
क्षति। "उपरितनवाक्यसन्दर्भालोचनात्" इति ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

"सर्वस्य वशी" वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्,
व्यूहावस्थानसमर्थ इति। अतएव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन
ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः। अतएव सर्व-
स्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्यामीति यावत्। किञ्च स
एवम्भूतो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना
कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं पर-
मात्मानमेव प्रतिपादयन्ति। तस्माज्जीवात्मानं मानान्तर-
सिद्धमनूद्य तस्य ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो योऽयं विज्ञानमय
इत्यादिर्वाक्यसन्दर्भ इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पाद-
भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

स्यादेतत्। ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं येन
व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किन्तु ब्रह्मण्येवेतीक्षतेर्नाशब्द-

मिति प्रतिपादितम्। गतिसामान्यञ्च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्म-कारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रप-ञ्चितमधस्तनेन सूत्रसन्दर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सन्दर्भ आरभ्यते। न च महतः परमव्यक्तमित्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः। नह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः। अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम्। न च तत्सद्भाव-मात्रेण जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्धीयते। तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्यत आह। "ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय" इति। न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति महतः परमव्यक्तमित्यादयः किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति महतः परमित्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह। तथा च कारणत्वम्, अजामेकामित्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमति-स्फुटम्। एवञ्च लक्षणव्यभिचारात् तदव्यभिचाराय युक्त उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति। पूर्वपक्षयति। "तत्र य एव" इति। सांख्यप्रवादरूढिमाह। "तत्राव्यक्तम्" इति। सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेन केवलं रूढिरवयवप्रसिद्धाप्यव्यमेवाऽऽव्य-गम्यत इत्याह। "न व्यक्तम्" इति। शब्दादिहीनत्वाच्चेति। श्रुतिरुक्ता। स्मृतिश्च सांख्यीया। न्यायश्च।

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य॥

कारणमस्त्यव्यक्तम्'

इति। न च महतः परमव्यक्तमिति प्रकरणपरिशेषाभ्या-मव्यक्तपदं शरीरगोचरम्। शरीरस्य शब्दाद्युपेतस्थूलरूपत्वा-द्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तम्-च्यत इति प्राप्ते, उच्यते। "नैतदेवं नह्यत्र काठकं वाक्यम्" इति। लौकिकी हि प्रसिद्धिः। रूढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं

तदुपायत्वात्। यथाहुः। य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति। न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनमिषीषधादिप्रसिद्धिवत्। तस्माद्रूढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते योगस्त्वन्यत्रापि तुल्यः। तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः। यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यते। तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि। यथाऽश्वोऽध्वानमालम्बा चनन्येरमिन्द्रियरश्या स्वगोचरमालम्बयति। आत्मा भोक्त्याहुर्मनीषिणः। कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति। इन्द्रियार्थमनःसन्निकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां भोक्ता। प्रधानस्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामवतारयति। "तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः" इति। असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणं, परशब्दः श्रेष्ठवचनः। नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदिन्द्रियाणामिव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह। "अर्था ये शब्दादयः" इति। आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिग्रहनयोऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्वा विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति। प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ ग्रहा उक्ताः। गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपशुमिति। न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्य पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शान्नोपहरन्ति। अतएव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहास्तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहत्वोपपत्तेः। तदिदमुक्तम् "इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामति-

ग्रहत्वम्" इति। "श्रुतिप्रसिद्धेः" इति। ग्रहत्वे चेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह। "विषयेभ्यश्च मनसः परत्वम्" इति। कस्मात् पुना रथित्वं नोपक्षिप्तो गृह्यत इत्यत आह। "आत्मशब्दात्" इति। तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। श्रेष्ठत्वे हेतुमाह। "भोक्तुश्च" इति। तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः। अथवा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह। "अथवा" इति। "पूः" इति। भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूस्तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वस्थापनादात्मत्वं च। अत एव बुद्धिमात्रात् पृथक्करणमुपपन्नम्। नन्वेतस्मिन् पक्षे हिरण्यगर्भबुद्ध्यात्मत्वान्न रथिन आत्मनो भोक्तृत्वोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह। "एतस्मिंस्तु पक्षे" इति। यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान्न वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति। अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह। "शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हि" इति। वेदना, सुखाद्यनुभवः। प्रत्यर्थमञ्चतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः। न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं येनात्र नागमोऽपेक्ष्येतेत्याह। "तथाच" इति। वागितिच्छान्दसो द्वितीयालोपः। शेषमतिरोहितार्थम्। पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजनिराकरणपरं सूत्रम्।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उपचर्य्यते। यथा गोभिः श्रीणीतेति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि। अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वे नाव्यक्तशब्दाद्दत्वे प्रमाणमाह। "तथा च श्रुतिः" इति। अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरम्॥ नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवम्भूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति कारणात्मकत्वात्कार्य्यस्य। यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम्। यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः। यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः। तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्॥

तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३॥

प्रधानं हि सांख्यानां स्वतन्त्राणामनीश्वराणां वेश्वरात् तेजसो भ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम्। ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम्। इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम। सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः। अविद्याशक्तेरीश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात्। न च दृश्यमात्रमशक्तं कार्य्यायालमिति शक्तेरर्थवत्त्वं, तदिदमुक्तमर्थवदिति। स्यादेतत्। यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात्, तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह। "मुक्तानाञ्च पुनः" बन्धस्य "अनुत्पत्तिः"। कुतः, "विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्"। अयमभिसन्धिः। न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभेमहि, किन्त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते। तेन यस्यैव जीवस्य

विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्याऽपनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः। प्रधानवादिनां त्वेष दोषः। प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। प्रधानभेदेऽपि चेत्तदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यामदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यामदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः। न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति साम्प्रतम्। अनादित्वाद्बीजाङ्कुरवदुभयसिद्धेः। अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तमिति, चाव्याकृतमिति चेति। नन्वेवमविद्येव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह। "परमेश्वराश्रया" इति। नह्यचेतनानधिष्ठितं कार्य्याय पर्य्याप्तमिति स्वकार्य्यं कर्त्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वं तेन यथाऽहिविभ्रमो रज्ज्वुपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति। अत एवाह "यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः" इति। यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवा जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण इति विक्षेप उक्तः। "अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य" इति। यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्य्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं "सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनाम्" इति। गोबलीवर्दपदवदेतद्द्रष्टव्यम्। आचार्य्यदेशीयमतमाह। "अन्ये तु" इति। एतद्दूषयति। "तैस्तु" इति। प्रकरणपार-

शब्दयोरुभयत्र तुल्यत्वान्नैकपक्षपातनियमहेतुरस्ति। शङ्कते। "आम्नातस्यार्थम्" इति। अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः। निराकरोति। "नैकवाक्यताधीनत्वात्" इति। प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते। न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वमुभयस्य प्रकृतमित्युभयं शाब्दत्वेनेहाकाङ्क्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम्। न च मुख्यया वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति। यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाकाङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वोपहन्तृपरं विज्ञायते। यथाहुः॥

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति॥ इति।

ननु न शरीरद्वयस्यात्राकाङ्क्षा, किन्तु दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौशिकस्य स्थूलस्य, तर्हि दृष्टबीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह। "न चैवं मन्तव्यम्" इति। विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः। अस्तु वा विवादेन भवतु सूक्ष्मशरीरं परिशोध्यं तथापि न सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह। "सर्वथापि तु" इति॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च॥ ४॥

इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः। सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभुत्वै वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं,

न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः । ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादवाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्याम् । वराणामेष वरस्तृतीय इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरं स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह । "इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्" इति । हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमित्यनेन व्यवहितं जीवविषयं यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतमेत्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः किं वान्यो जीवस्य येयं प्रेते मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिः । एकत्वे सूत्रविरोधः "त्रयाणाम्" इति । भेदे तु सौमनस्याग्न्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु प्रकृतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः । परिहरति । "अत्रोच्यते नैवं वयमिह" इति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्पृष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः ।

अतएव प्रतिवचनमप्येकं, सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्र तत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः। तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि। येयं प्रेत इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्य इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन् प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच। "तं दुर्दर्शम्" इति। यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सङ्गच्छेत। अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्युनैव प्रशंसितो नचिकेता यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरं चावदिष्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात् प्रश्नान्तरे त्वमावस्थाने प्रसारिता मन्त्रदृष्टार्था स्यादित्याह। "यत्प्रश्नः" इति। यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्नः। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धैर्वैदिकप्रसिद्धया विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्वेद आदर्तव्येत्युक्तम्। सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति। या या पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अजाशब्दो यद्यपि छागायां रूढस्तथाप्यध्यात्मविद्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति। तस्माद्रूढेरसम्भवाद्योगेन वर्तयितव्यः। तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोवन्नव्याक्रियाकारणमुच्यतां किं

तावत् प्राप्तं प्रधानमेवेति । तथाहि । यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति रजोऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं तमोऽप्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किन्तु तत्कार्य्यस्य तेजोवन्नस्य लोहितत्वादिकारणे उपचरणीयम् । कार्य्यसारूप्येण वा कारणे कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति त्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियायाः । तस्यामेकात्माभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात् स्वतन्त्रं प्रधानं नामरूपमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था अवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । "प्रजास्त्रैगुण्यान्विता" इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि । मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत् कस्य हेतोस्तं प्रति सत्त्वसमुद्भवात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रति रजःसमुद्भवात् । तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः स कस्य हेतोस्तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् अनुशेत इति व्याचष्टे । "तामेवाविद्यया" इति । विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमुपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं

प्रधानविकार: सुखदु:खमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धित्वमिव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान् सुखादीन् आत्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव । तदिदमुक्तं सुखी दु:खी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरत्येक: । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमनुत्पन्नाननिर्मिलवासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिं तदिदमुक्तम् "अन्य: पुन:" इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे । कृतभोगापवर्गाम् । शब्दाद्युपलब्धिर्भोग: । गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्ग: । अपवृज्यते हि तया पुरुष इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावदजा श्लोको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति स चानूदितो भेद:

'एको देव: सर्वभूतेषु गूढ: सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्काल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियाया: प्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्चयाय पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता चमसवदविशेषादिति । उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते । तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमवतारयति । अत्र ब्रूम: ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिर्भूतयमजा प्रतिपत्तव्या । रोहितशुक्लकृष्णामिति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात्

तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः। तथा चप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादजनादिना च रोहिताद्युपचारक्लमति मुख्यार्थसम्भवेऽयोगात् तदिदमुक्तं "रोहितादीनां शब्दानाम्" इति। अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात्। अत्र तु रूपककल्पनया समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात्। अपि चायमपि श्रुतिकल्पनापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह। "तथा ह्यपि" इति। "किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य" इति। ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वात्तस्य। यथाहुः।

पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याशयवतीयं श्रुतिः। पृच्छति। किं कारणं यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत् किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः। ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ताः अपश्यन्निति योजना। "यो योनिं योनिम्" इति। अविद्या शक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नानेत्यतो वीप्सोपपन्ना। शेषमतिरोहितार्थम्। सूत्रमवतारयितुं शङ्कते। "कथं पुनः" इति। अजाकृतिर्जातिस्तेजोबन्नेषु नास्ति। न च तेजोबन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीत्याह। "न च तेजोबन्नानाम्" इति। सूत्रमवतारयति। "अत उत्तरं पठति"।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१०॥

ननु किं छागा लोहितशुक्लकृष्णैवान्यादृशीनामपि छागानामुपलब्धादित्यत आह। "यदृच्छया" इति। बहुबर्करा बहुशावा। शेषं निगदव्याख्यातम्।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादति-रेकाच्च ॥ ११ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "एवं परिहृतेऽपि" इति। पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया सम्बध्यते। न च दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासविधानान्मनुजेषु निरूढोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम्। तथाहि सति पञ्च मनुजा इति स्यात्। एवं चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात्। तस्माद्रूढेरसम्भवात्त्यागेनात्र योग आस्थेयः। जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः। तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्य एव वा केचित्। तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यन्दिनवाक्ययोर्विरोधात्। एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमत्र नेतरत्र। न च षोडशिग्रहणवद्विकल्पसम्भवः, अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु। वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात्। तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति। सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्ते इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि। न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात् स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधादाकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम्। सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः। तथा च सत्याकाशात्मभ्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्। न। मूलप्रकृतित्वमात्रमेकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशति-

तत्त्वोपपत्तेः। स्वरूपभावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधस्तत्त्वाभावाभावात्सती सांख्यस्मृतिरिति प्राप्तम्। मूलप्रकृतिः प्रधानम्। नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तं "मूला" इति। महदहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृतिश्च। तथाहि। महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः। एवमहङ्कारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम्। तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम्। पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तदिदमुक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारः षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव। पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः। यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः। तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। "न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्त्तव्या। कस्मात्। नानाभावात्। नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति"। न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति। नापि पृथिव्यप्तेजोवायुगगनानां, नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचां, नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपलक्षिताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति। पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्थापयति। "यथोक्तं न पञ्चविंशतिसंख्यैवेयम्" इति। यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या हित्वा-

दिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः सम्भवात् पौर्वापर्य-
लक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्य-
स्यत इति। दूषयति। "अयमेवास्मिन् पक्षे दोषः" इति।
न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो
वक्तुमित्याह। "परश्चाय पञ्चशब्दः" इति। ननु भवतु
समासस्तथापि किमित्यत आह। "समस्तत्वाच्च" इति।
अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव सत्त्वानीति
न सांख्यमुनिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह। "न
पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्च" इति। न चैका पञ्चसंख्या
पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम्। पञ्चशब्दस्य संख्यो-
पसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणाना-
संयोगादित्याह। "एकस्याः पञ्चसंख्यायाः" इति। तदेवं
पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति। "नन्वा
पञ्चपञ्चसंख्याका जना एव" इति। अत्र तावद्वृत्तौ सत्यां न
योगः सम्भवतीति वक्ष्यते तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्द-
मभ्युपेत्य दूषयति। "युक्तं यत् पञ्चपूलीशब्दस्य" इति।
पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्कार्यसमवायिनी पञ्चसंख्याव-
च्छेदिकास्ति तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिनत्ति न समुदायं
समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां
पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चेति। पञ्चजना
इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्सम-
दायस्य च पञ्चपूलीवदप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या
सम्बध्यते। स्यादेतत्। संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दा-
न्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भवि-
ष्यति, नहि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह। "भवदपीदं विशेषणम्"
इति। एकोऽत्र दोषः। नह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्च-

शब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह विशेषणमस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे। विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यादसामर्थ्याद्धि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु वृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। "अतिरेकाच्च" इति। अभ्युच्चयमात्रम्। यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः। अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्याख्याने आधारत्वेनात्मनिष्कृष्यतामाधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम्। "कथञ्च संख्या[illegible]श्रवणे सति" इति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायां [illegible] समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदयं क्वचिन्निरूढः। न च [illegible] सप्त-सवयवप्रसिद्ध्यपेक्षं सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वा[illegible] रूढेः। तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव [illegible] तत्त्वोऽर्थ-त्वसौ न वाक्ये सम्बन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरो[illegible]धात्तदा रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम्। यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढोऽपि तत्परित्यागेन निपत्यादानसादृश्यनार्थवादिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽप्यवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते यथा सप्तर्षिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते। न चैष तत्त्वेषु रूढः पञ्चविंशतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्णयितव्यः। रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात् कथं तत्त्वेषु वर्तते। एवञ्च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो यद्वाऽन्यामताः पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विषये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात् प्राणादीनाञ्च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्य-

श्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः। न च काण्वमाध्यन्दिनयोर्विरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति साम्प्रतं, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः। न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपितूपासनानुष्ठानविधिर्मनसैवानुद्रष्टव्यमिति विधिश्रवणात्। "कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः" इति। जनवाचकः शब्दो जनशब्दः पञ्चजनशब्द इति यावत्। तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम्। अन्यथा तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव। रूढिपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति। "जनसम्बन्धाच्च" इति। जनशब्दभाजः, पञ्चजनशब्दभाजः। ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह। "समासबलाच्च" इति। स्यादेतत्। समासबलाच्चेद्रूढिराश्रीयते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु। तथा च लोकप्रसिद्ध्यभावान्न रूढिरित्याशङ्कते। कथं पुनरसतीति। जनेषु तावत् पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसङ्गतमिति स्थवीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते। "शक्योद्भिदादिवत्" इति। आचार्य्यदेशीयनामतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह। "केचित्तु" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः॥ १४॥

अथ समन्वयलक्षणे कथमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह। "प्रतिपादितं ब्रह्मणः" इति। अयमर्थः। नानेकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्य्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः। प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः। तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते। इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सङ्गच्छते। तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तत्र गतिसामान्यं न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थोपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे सङ्गतमिदमधिकरणम्।

वाक्यानां कारणे कार्य्ये परस्परविरोधतः।
समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादीनां कारणविषयाणामसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः, कार्य्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः। तथा कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित् स्वयंकर्तृकाम्। सृष्ट्या च तत्कार्य्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम्। सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः। तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावान्न समन्वयगम्यं ब्रह्म। वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतया चरितार्था अविवक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति

प्राप्तम्। क्रमादीन्यादिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते। एवं प्राप्त उच्यते।

सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते।

सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्य्यतया क्वचित्॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात्। तथाहि। अनेकशिल्पपर्य्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ तदुपकरणः कुम्भं कुम्भोपकरणश्चाहरत्युदकम् उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं पिण्डोपकरणश्च पचति घृतपूर्णं तदस्य देवदत्तस्य सर्वे-तस्मिन् कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि सम्भूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीनि। शक्यञ्च देवदत्तात् कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकाहरणादीत्यादि। तदस्य सम्भवः सर्वत्रास्मिन् कार्य-जाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तृत्वानुस्यूतत्वात्तथेहापि यद्यप्याकाशादिक्रमेण सृष्टिस्तथाप्याकाशानन्तरानिलादौ तत्र तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः सम्भूत इति, शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः सम्भूत इत्यादि। यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधो न चैतदस्ति। तस्मादमूषामविवादः श्रुतीनाम्। 'एवं स इमान् लोकानसृजत' इत्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा। एषा हि स्वव्यापारमभिधानमक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि, ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते। यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जानातीति। तदेवमविगानम्। अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम्। स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति। न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगा-

तमावहतीति वाच्यम्। सत्येव स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा। तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम्। तज्ज्ञानं च फलवत्। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेः। सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते तेन फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम्। तथा च श्रुतिः। 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ' इत्यादिका। शुङ्गेनाग्रेण कार्येणेति यावत्। तस्मान्न सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति। अपि तु गुणत्वान्न्याय्यकल्पनेति तदनुगुणतया व्याख्येया। यत्तु कारणे विगानमसद्वा इदमग्र आसीदिति, तदपि तदप्येव श्रोक्ता भवतीति पूर्वप्रकृतं सद्व्याकृत्यासदेवेदमग्र आसीदित्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसम्बद्धं स्यात्। श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः। तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम्। तदेक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति तु निराकार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विगान इति। सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः। पूर्वपक्षं निवर्तयति। आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न स्रष्टरि विगानम्। कुतः। यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषु, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीति, तथैव क्रमस्यानपबाधनेन तत्तेजोऽसृजतेत्यादिकाया अपि सृष्टेः क्रमेण सृष्टावपि विगानम्। नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वं श्रोतव्यमन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमत आह। "कारणत्वेन" इति। हेतौ तृतीया, सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षा-

त्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् । व्याक्रियत इति च कर्मकर्तरि कर्मणि वा रूपम् । न चेतनमतिरिक्तं कर्त्तारं प्रतिक्षिपति किन्तूपस्थापयति । न हि लूयते केदारः स्वयमेवेति वा लूयते केदार इति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपसंहारे च सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्य्येति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य तदसम्भवात् । आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य वैतत्कर्मेति चाख्यातैतच्छब्देन सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात्कथं जीवमुख्यप्राणाशङ्का । उच्यते । ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशत्रोर्वा वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत् कर्मेति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसन्दर्भपौर्वापर्य्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव ग्राह्यः । तत्र च कर्मशब्दस्तावद् व्यापारे निरूढवृत्तिः कार्य्ये तु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्त्तते । न च रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चाथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च

प्राणस्योपपद्यते हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानां कतम एको देवः प्राण इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिर्बहून् पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु दृप्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोह्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्तादविशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसम्बद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद् ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्र्य शब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति परस्तादपि । तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्तीति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान् भुङ्क्ते यथा वा स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति, एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान् भुङ्क्ते । ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदनुष्ठितहविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद् ब्रह्म च वेदितव्यतयोपदिश्यते । यस्य चैतत् कर्मेति जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य धर्माधर्माश्रयत्वाद्वा-

दित्यादीनां भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम्। उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम्। ये च प्रश्नप्रतिवचने क्वैष एतत् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीति। अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते। जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते।

मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम्।
राजा कथमसम्बद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति॥

यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोरतत्त्वाभिधानमसम्बद्धम्। अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृषाभिधानात्। तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम्। एवमजातशत्रुणा दृप्तबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असम्बद्धमुक्तं स्यात्। तयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात्। तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकिगार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत्। तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यं तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम्। तस्माद् ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्मणोऽपक्रमात्सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेदेति च सति सम्भवे सर्वश्रुतेरसङ्कोचाभिरतिशयेन फलेनोपसंहाराद्ब्रह्मवेदनादन्यत्र तदनुपपत्तेरादित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव सम्भवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात् क्वैष एतद्बालाके इत्यादेर्जीवाधिकरणमननापादान-

प्रश्नस्य यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते। अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नोत्तरे तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति। “एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते” इति। एतदुक्तं भवति। आत्मैव जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति। यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः। एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम्। तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादवाक्यसन्दर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्मेति व्यापाराभिधाने न सङ्गच्छत इति कर्मशब्दः कार्य्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्य्यं, सर्वनाम चेदं सन्निहितपरामर्शि, न च किञ्चिदिह शब्दोक्तमस्ति सन्निहितम्। न चादित्यादिपुरुषाः सन्निहिता अपि परामर्शार्हा बहुत्वात् पुंलिङ्गत्वाच्च। एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानात्तेषां पुरुषाणां कर्त्तेत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च। तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं सम्बन्धार्हं जगदेव परामृष्टव्यम्। एतदुक्तं भवति। अत्यल्पमिदमुच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्त्तेति, किन्तु कृत्स्नमेव जगद्यस्य कार्य्यमिति वाशब्देन सूच्यते। जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि बह्वसमञ्जसं स्यादित्युक्तम्। न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम्। नाप्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम्। न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रय-

विधाने वाक्यत्रयं भवेत्, पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया तु ब्रह्मो-पासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्माच्च जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्म-परत्वमेवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्य्या-स्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्य्यं स्योत्पत्तिस्तो यस्येदं कर्मेति निर्दिश्यते ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह । "नापि पुरुषविषयस्य" इति । कर्त्तृशब्देनैव कर्तारमभि-दधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वाद्वहि कृतिं विना कर्ता भवति नापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा जगत्परामृष्ट ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमत आह । "एतदुक्तं भवति । य एषां पुरुषाणाम्" इति । ननुप्राण एवैकधा भवतीत्यादि-कादपि प्राणाज्जीवानतिरिक्तः कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्या-न्तरं पठति । "एतस्मादात्मनः प्राणाः" इति । अपि च सर्व-वेदान्तसिद्धमेतदित्याह । "सुषुप्तिकाले च" इति । वेदान्त-प्रक्रियायामियोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह । "तस्माद्यत्रास्य" आत्मनो यतो निःसम्बोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात् समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभ-जते । "उपाधिभिः" अन्तःकरणादिभिः "जनितं" यद्विशेष-विज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनः, यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रहितं स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तं विशेषेति । यदा तु लयलक्षणानिद्रोपबृंहितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात् स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद् भ्रंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे

वाजसनेयिनोऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह। "अपि चैवमेके" इति। नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत् कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह। "आकाशशब्दश्च" इति। न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसम्भवः। यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसञ्चारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य। तस्माद्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति। प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितं तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह। "प्राणनिराकरणस्यापि" इति। तौ ह बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्निति। स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ। तं पाणिनापेषं बोधयाञ्चकार। स होत्तस्थौ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूदित्यादि सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यादाश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थविभागकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पप्रच्छ। यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नेति। तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः। यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन। एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युज्येरन्। तदेव तु नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य। कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां

तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः। सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि। अमृतत्वसाधनमिति शेषः। तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो न वा अरे पत्युः कामायेत्यादिवाक्यसन्दर्भमुवाच। आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षात् प्रियाण्येतानि, तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरज्य यत्र साक्षात्प्रेम स एवात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। वाशब्दोऽवधारणे। आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः। एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना। "कस्मात्"। आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः। यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुस्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् स्वरूपेण द्रष्टव्यम्। कुतः। यतो ब्रह्म तं परादाद् ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत्। परादात्, पराकुर्यात्, अमृतत्वपदात्, कं, योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद। एवं क्षत्त्रादिष्वपि द्रष्टव्यम्। आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह। यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा रजतं शुक्तिकाया भुजङ्गो वा रज्जोः दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः, न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि तस्मात्

चिदात्मनो भिद्यन्ते तदिदमुक्तं "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य" इति। दुन्दुभिग्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति। न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः। स यथार्द्रैधोऽग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः इतिहास इत्यादिनाऽष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम्। एतदुक्तं भवति। यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम्। अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति न चैतेभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम्। एवमृग्वेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद् ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते. यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः। न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसम्पर्कात् काठिन्यमुपगतं सैन्धवखिल्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवत्येवं चिदम्भोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति। एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह। "स यथा सर्वासामपाम्" इत्यादि। दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति। "एवं वा अरे इदं महत्" इति। इदंत्वेन ब्रह्मोक्तम्। इदं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतं सत्यम् अनन्तं नित्यम् अपारं सर्वगतं विज्ञानघनो विज्ञानैकरस इति यावत्। एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थि-

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय साम्येनोत्थाय कार्य्यकारणसङ्घातस्य स्वच्छेदाद् खिल्यशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विवेकेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयस्तदिदं साम्येनोत्थानं यदा त्वागमाचार्य्योपदेशपूर्वकमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्य्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्त्तते तदा निर्मृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्य्यकारणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति। ततो न प्रेत्य कार्य्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच, अत्रैव मा भगवानमूमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं हेतं हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः। आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत् केन कं पश्येत् ब्रह्म वा कं न विजानीयात् नहि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात्। एतदुक्तं भवति। न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि किन्तु विशेषसंज्ञेति। तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमात्मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनात् उपसंहारे च महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानाद्द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्त्तनाद् ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम्। उच्यते। भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः। पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते नापि ज्ञानकर्त्तृत्वमकर्त्तुः साक्षान्महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह। अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य

विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यत इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः। भोक्त्रर्थत्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोद्बलनमात्रम्। सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः। तदेवं पौर्वापर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्ता जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते तद्रूपनिरूपणत्वान्नापि ततोऽत्यन्तमभिन्ना वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गात्, नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च। तस्मात् कथञ्चिद्भेदो जीवात्मनामभेदश्च। तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने। आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसम्पर्कात्सर्वदा कलुषस्तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम्। एतदुक्तं भवति। भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः। यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः॥ इति।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति। "श्रुतिश्चैवम्" इति। पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह। "क्वचिच्च जीवाश्रयमपि" इति। नदीनिदर्शनं यथा सोम्येमा नद्य इति। तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥ २२॥

एतद् व्याचष्टे। "अस्यैव परमात्मनः" इति। न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्विकारः किन्त्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः। आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा। ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात्। स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः। अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति। "तथा च" इति। अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्याह। "न च तेजःप्रभृतीनाम्" इति। नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति। आचार्यत्रयमतं विभजते। "काशकृत्स्नस्याचार्यस्य" इति। आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्थेयस्तथा च कथञ्चिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति। मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति। "तत्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतम्" इति। आत्यन्तिके हि

जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमननदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण [illegible]था शक्यः समूलकार्षं कषितुं रज्ज्वामहिविभ्रम इव र[illegible]त्त्वसाक्षात्कारेण राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्तमा[illegible]त्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आप्तो[illegible]न। न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चि[illegible]ानसन्तानेन मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं[illegible]त् कस्य हेतोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात् सोऽयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः। अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च, काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं [illegible]स्तीत्याह। "एवञ्च सति" इति। ननु यदि जीवो न [illegible]कारः किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नात्मरूपाश्रयत्वं[illegible] कथञ्च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति। "अतश्च स्वाश्रयस्य" इति। यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसाराऽमृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजना। द्वितीयपूर्वपक्षबीजमश्मरथ्यैव विमृश्यापाकरोति। "यदप्युक्तम्" इति। शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थञ्च। तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनेत्यवधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात्। ऐकान्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे केन कं पश्येदिति आत्मन एव कर्मत्वं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति शक्यं निषेद्धुम्। भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः। न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शना-

आश्रयणेन भूतानुगत्या विज्ञानात्मत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह। "अपि च यत्र हि" इति। कस्मात् पुनः काशकृत्स्नस्य मतमाश्रीयते नेतरेषामाचार्य्याणामित्यत आह। "दर्शितं तु पुरस्तात्" इति। काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसंहारोपक्रममाह। "अतश्च" इति। क्वचित्पाठ आतश्चेति। तस्यावश्यं चेत्यर्थः। जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां सर्वासां महानज इत्यादिना प्रतिषेधः परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरा एकमेवाद्वितीयमित्यादयो द्वैतदर्शननिन्दापराश्चान्योऽसावन्योऽहमस्मीत्यादयो जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्चैष महानज इत्यादयः श्रुतय उपरुध्येरन्। अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वं नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात्। अथ त्वविशेषप्रमाण-विशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत् सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति। तदेतदाह। "अन्यथा मुमुक्षूणाम्" इति। एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति। ननु यदि जीवपरमात्मनोरभेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ जीवः परमात्मेति, कथञ्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता। अविद्याकृतनामरूपोपाधियोगादिति चेत्, कस्येयमविद्या, न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः। तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्त्वरूपविरुद्ध-

धर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह। "स्थिते च परमात्मन्येवात्मा कल्वे" इति। न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विपश्चितं प्रथमे पादे। द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते। तत्र यथा विम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिविम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात् काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति, इदं विम्बमवदातमिमानि च प्रतिविम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाञ्जि बहूनीति एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात् काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति। अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिविम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते। न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रया विद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजाङ्कुरवदनादित्वात्। अत एव कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायाभारचयत्यनर्थिकामुद्दिश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात् कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः। न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुयुज्येतेति। अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति। स्यादेतत्। यदि न जीवाद् ब्रह्म भिद्यते हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च निहितं गुहायामिति नोपपद्यत इत्यत आह। "नहि सत्यम्" इति। यथा हि विम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या-

गुहा इति। यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम्। अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद् गुह्यमित्यत आह। "न च ब्रह्मणोऽन्यः" इति। ये त्वाश्मरथ्यप्रभृतयः "निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थम्" इति। ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात्। यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह। "न्यायेन" इति। एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामपि न्यायेनासङ्गतिः। नो जातु घटः पटो भवति। ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति। का पुनर्नद्याः समताऽऽयुष्मतः। किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोऽवयवी। तत्र संस्थानभेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रैकता, नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव। ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोंऽशमाचक्षते तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति न श्रुतिविरोधः। निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधि न तु सांशत्वम्। अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं वायोरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत्। न तावन्नभो नभसोंऽशस्तस्य तत्त्वात्। कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति। न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात्। तत्संयोगो नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत्। न। अनुपपत्तेः। नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र

प्रथेत। नह्यस्ति सम्बन्धोऽनवयवमव्याप्य वर्त्तत इति। तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव। न चेद्व्याप्नोति तत्र नास्त्येव। व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसम्बन्ध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यताम्। तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः। न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वक्तुम्। न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम्। तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम्। न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्चांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते न जातु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम्। अज्ञातत्वासिद्धेः। कार्यव्यङ्ग्यत्वादस्य। कार्योत्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत्। न। पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य। अस्तु वानुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात्। अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति। अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः। अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवमाकाशांश इव जीवोऽप्यनिर्वचनीयम्। एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम्॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥

स्यादेतत्। वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशेषमाह। "यथा-

भ्युदय" इति। अत्र च लक्षणस्य सङ्गतिमुक्त्वा लक्षणेनास्या-धिकरणस्य सङ्गतिरुक्ता। एतदुक्तं भवति। सत्यं जगत्-कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्यो-भयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि। तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादान-कारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम्। तथा च जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात्। असम्भवाद्वा। यदि तूत्तरः पक्षस्ततो नातिव्या-प्तिर्नाव्याप्तिर्नाप्यसम्भव इति साधु लक्षणम्। सोऽयमव-शेषः। तत्र

इच्छापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता।
निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित्॥

तदिदमाह। "तत्र निमित्तकारणमेव तावत्" इति। आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्विशेषनि-यमः।आगमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह। "पारिशे-ष्याद्ब्रह्मणोऽन्यत्" इति। ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधे-ऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति। एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् 'उत तमादेशम्' इत्यादिना, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः। यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञाता भवन्ति। एवं प्राप्त उच्यते। प्रकृतिश्च। न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणं, कुतः। प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनु-परोधात्। निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम् तथाहि।

न मुख्ये सम्भवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते।
न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम्॥

सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्य्येण वीक्षिताः।
ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात्। प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्य्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः। निमित्तकारणं तु कार्य्यादत्यन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्य्यज्ञानं भवति। अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः। न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम्। प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव। नहि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति। जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात्। यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्य्यते अपि तु प्रकृतौ जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति। ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः। दुन्दुभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्गतशब्दत्वसामान्योपलक्षणार्थम्

अनागतेच्छासङ्कल्पोऽभिध्या। एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्त्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम्। बहु स्यामिति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम्॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः। साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे। "आकाशादेव" इति श्रुतिरुक्ता जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना॥

आत्मकृतेः परिणामात्॥ २६॥

प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्म्मत्वेना-

पादानत्वात्कर्तृत्वेन च तस्यापि निमित्तत्वात्। "कथं पुनः" इति। सिद्धसाध्ययोरेकत्वासमवायो विरोधादिति। "परिणामादिति क्रमः" इति। पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिन्न इवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः। एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे। "परिणामादिति वा" इति। सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे। सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यप्तेजोलक्षणम्। त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदन्तया वाय्वाकाशलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं, यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति॥

पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति। "यत्पुनः" इति। एतदुक्तं भवति। ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेच्छापूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलालवत्। यद्वेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षधर्मप्रसिद्धविशेषः। यथाहुर्नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते इति। आगमात्तत्सिद्धिरिति चेत्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः। स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयतीति। विशेष्याश्रययागमविरोधाच्चानुमानमुदेतुमर्हतीति, इति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणमित्यर्थः। इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम्। न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः सम्भवति नित्यत्वादनेकदेशत्वादित्युक्तम्। न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते न चाभिन्ना न वा भिन्नाभिन्नाः किन्त्वनिर्वचनीया एव। यथाह श्रुतिः "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिदद्वैतमाहुः, क्वचिद्द्वैतनिषे-

धेन, कचित्तु ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः। एतावतापि तावद्वेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारप्रपञ्चमाश्रेयः। नहि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥

स्यादेतत्। मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपपद्यमानत्वात्तेषामपि हि किञ्चिदुपोद्बलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम्।

प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः।

वैदिकः स न तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम् ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयाविरोधपरिहारलक्षणयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय चैतयोः संक्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह। "प्रथमेऽध्याये" इति। यद्यपि वेदान्तवाक्यतात्पर्यसमिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानरूपाभ्यां लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः। पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरिह च विष-

यीति। तदेवमध्यायमवतार्य्य तदवयवमधिकरणमवतारयति। "तत्र प्रथमं तावत्" इति। तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिः तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता। अन्याश्चासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः। न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात्। तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन्। तस्मात् तदविरोधेन कथञ्चिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः। पूर्वपक्षमाक्षिपति। "कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यः" इति। प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इत्यत्र। यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयाऽनपेक्षणीयत्वं तस्माच्च दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां युक्तमन्यथानयनम्, अपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बलाः स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम्। पूर्वपक्षी समाधत्ते। "भवेदयम्" इति। प्रसाधितोऽप्ययमर्थः श्रद्धाजडान् प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः। आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी। "कपिलप्रभृतीनां चार्षम्" इति। अयमस्याभिसन्धिः। ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं 'शास्त्रयोनित्वात्' इति, तेनैव वेदराशिप्रभवः सदाज्ञाननिद्रानावरणभूतार्थमात्रगोचरतत्त्वपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथितज्ञानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतत्त्वविप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमूषामस्ति कश्चिद्विशेषः। न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम्। तस्मात् तदनुरोधेन कथञ्चिच्छ्रुतय एव नेतव्याः। अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुगृह्णाति, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम्। एवं प्राप्त आह। "तत्र समाधिः" इति। यथा हि

श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्र तत्र दर्शनात्। तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो न तु स्मार्तो विगानादिति। तत्किमिदानीं परस्परविगानात् सर्वा एव स्मृतयोऽश्रद्धेया इत्यत आह। "विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनाम्" इति। "न चातीन्द्रियार्थान्" इति। अर्वाग्दृशमभिप्रायम्। शङ्कते। "शक्यं कपिलादीनाम्" इति। निराकरोति। "न सिद्धेरपि" इति। न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किन्तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मनि सिद्धय एवाजानसिद्धा उच्यन्ते। यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्सिद्धीनां, तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपवादितमप्रामाण्यमेव। अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य। तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं स्मारयति "सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि" इति। अत्राज्ञान् बोधयति। "परतन्त्रप्रज्ञस्यापि" इति। ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह। "या तु श्रुतिः" इति। न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति। न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः। अनुष्ठानसमागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम्। तस्य व्यवस्थानात्। तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति। स्यादेतत्। कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः। ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्ध-

ऽपेक्षेत्यत आह । "भवति चान्या मनोः" इति । तस्याश्चागमान्तरसंवादमाह । "महाभारतेऽपि च" इति । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह । "श्रुतिश्च" इति । उपसंहरति । "अतः" इति । स्यादेतत् । भवतु वेदविरुद्धं कापिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरोधि कापिलं वचो नादरणीयमित्यत आह । "वेदस्य हि निरपेक्षम्" इति । अयमभिसन्धिः । सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव, स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान् । एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्, पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः । तन्नेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया येनास्य कपिलादिवत् स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात् । शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम् । कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणीतकानि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः । तस्मात्तासामर्थप्रत्ययात्प्रामाण्यविनिश्चयाय यावत् स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावयाऽनपेक्षयैव श्रुत्या स्मार्तो विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् क्वचिद्वेदप्रदेशे चाभासानि दृश्यन्ते,

तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति। न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः। तस्मादात्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्रस्मृतेः। न चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम्। तस्मान्न कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते। न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति। यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमश्नुवीरन्। न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि। किन्तु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि। तच्च किञ्चिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम्। अन्यपरादपि चान्यन्निमित्ततः प्रतीयमानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरुध्येत। अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम्। तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः। अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताऽऽह स्म भगवान् वार्षगण्यः।

'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।

यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्' ॥ इति ॥

योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रमिह गुणा उक्ता, न तु भावतः, तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः। अलीकाभिधाना-

मपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोपक्षिप्तानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम्। तदनेनाभिसन्धिनाह। "एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि" प्रधानादिविषयतया "प्रत्याख्याता द्रष्टव्या" इति। अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति। "नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्" इति। समाधत्ते। "अस्त्यत्राभ्यधिका शङ्का"। मा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानसत्ता विज्ञायि। योगशास्त्रात्तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते। बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते। उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगोपेक्षास्ति। न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपहायान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति। तस्मादौपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवादबाहुल्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणम्। ततश्च प्रमाणात् प्रधानादिप्रतीतेर्निरागस्त्वम्। न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणञ्च यमादाविति युक्तम्। तदप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वासात्। यथाहुः।

'प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्वचन मर्कटाः।
नाभिद्रवन्ति ते तावत् पिशाचा वा स्वगोचरम्'॥ इति।

सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति सांख्यं प्रधानमिति शङ्कार्थः। सा "इयमभ्यधिकाशङ्कातिदेशेन निवर्त्यते"। निहन्तुमाह। "अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावपि" इति। यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्, भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम्। तथा च सहैव तेन यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात्। तस्माच्च प्रधानादिपरं तत्, किन्तु तदभिसन्धीकृतस्य योगस्योपादानपर-

मित्युक्तम्। न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति। नहि चक्षूरसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति। तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात् प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः। स्यादेतत्। यथाऽस्याविषयाः सन्ति सहस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतकापालिकादीनां, ता यतिकस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह। "सतीष्वपि" इति तासु खलु बहुलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादृतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्म्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशङ्कैव नास्तीति न निराकृताः, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः। "न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण" इति। प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः। "इतिनो हि ते सांख्या योगाश्च" ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः। संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्त्तन्त इति सांख्याः। एवं योगो ध्यानमुपायोपेययोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगस्तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकताननता। एतच्चोपलक्षणम्। यमोऽपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः। एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षचरणादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना। सुगममन्यत्।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्य" इति। चोदयति। "कुतः पुनः" इति समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत्। न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद् ब्रह्मणोऽपि मानान्तराविषयतयाऽतर्क्यत्वेन तर्कानवगम्यत्वाच्चाम्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः। समाधत्ते। "भवेदयं" इति।

मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः।
धर्मोऽस्तु कार्य्यरूपत्वाद् ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः॥

तस्मात्समानविषयत्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः। नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह। "यथा च श्रुतीनाम्" इति। सावकाशा बह्व्योऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया बह्व्योऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमर्हन्तीत्यर्थः। अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्यां निवर्त्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं तेन प्रधानप्रत्यासत्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह। "दृष्टसाधर्म्येण च" इति। अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्क आदृत इत्याह। "श्रुतिरपि" इति। सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते।

प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम्।
जगद्ब्रह्मसरूपञ्च नेति नो तस्य विक्रिया॥
विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक्।
तेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया॥

तथाहि। एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमोहात्मकतया त्सुख सपत्नीनाञ्च चैत्रस्य च चैत्रस्य तामविन्दतोऽपध्यायतः दुःखविषादावादधत्ते। अनया च सर्वे भावा व्याख्याताः। तस्मात् सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकोच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनञ्च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशयत्वात्। तस्मात् प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगन्न तु ब्रह्मण इति युक्तम्। ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्य-

माहुस्तान् प्रत्याह। "अचेतनं चेदं जगत्" इति। व्यभिचारं चोदयति। "ननु चेतनमपि" इति। परिहरति। "न स्वामिभृत्ययोरपि" इति। ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकार्षीत्, तत्कार्यंकरबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह। "निरतिशया ह्यकर्त्तारश्चेतनाः" इति। उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदभावो निरतिशयत्वम्। अत एव निर्व्यापारत्वादकर्त्तारस्तस्मान्नैषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः। चोदकोऽनुशयबीजमुद्घाटयति। "योऽपि" इति। अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह। "तेनापि कथञ्चित्" इति। परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्ष्यन् तमवतारयति। "न चैतदपि विलक्षणत्वम्" इति। सूत्रावयवाभिसन्धिमाह। "अनवगम्यमानमेव हीदम्" इति। शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोद्बलितं मानान्तरेण साक्षात्क्रियमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत्। मानान्तराभावे त्वार्थोऽयः मुख्यर्थनापबाधनीयः न तु तद्बलेन मुख्यार्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः॥ सूत्रान्तरम् .र-यितुं चोदयति। "ननु चेतनत्वमपि क्वचित्" इति। न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयसीनां श्रुतीनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः। सूत्रमवतारयति। "अत उत्तरं पठति"॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥५॥

विभजते। "तुशब्दः" इति। नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनाञ्च चैतन्यमाहुः, अपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागादीनाञ्च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति। कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत आह। "विशेषानुगतिभ्याम्"। तत्र विशेषं व्याचष्टे। "विशेषो हि" इति। भोक्तृणामुपकार्यत्वाद् भूतेन्द्रियाणां

चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेव 'विज्ञानं चाभवत्' इति श्रुतेश्च विशेषचेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्यते । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनो-च्यत इत्याह । "अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादः" इति । अनुगतिं व्याचष्टे । "अनुगताश्च" इति । सर्वत्र भूतेन्द्रिया-दिष्वनुगता देवता अभिमानिन्योऽग्न्यादिशब्दाः मन्त्रादयः । अपि च 'भूयस्थः श्रुतयोऽग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च स्वव्यक्तिभेदाश्चेतनाः । तस्मादिन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादिश-रीराणामिव स्वव्यक्ताधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां स्वव्यक्ताधिष्ठानेन चैतन्यं द्रढयतीत्याह । "प्राणसंवादवाक्य-शेषे च" इति । "तत्तेज ऐक्षतेत्यपि" इति । यद्यपि प्रथमे-ऽध्याये भाक्तत्वं न वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथञ्चिन्नेतुं शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति । "तस्मात्" इति । सिद्धान्तसूत्रम् ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दूषयति । "अत्यन्तसारूप्ये च" इति । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैल-क्षण्यं विकल्प्य दूषयति । "विलक्षणत्वेन च कारणेन" इति । सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि । तदनु-वर्तने नादात्मत्व प्रकृतिविकारभावाभावात् । मध्यमस्त्व-सिद्धः । तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयाऽऽगमाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनु-

मानस्य प्रमाणोत्पाद्यत इत्यत आह। "आगमविरोधस्तु" इति। न खल्वयमागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्यभिप्रायवानाह। "यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि" इति। यथा हि कार्य्यत्वाविशेषेऽप्यारोग्यकामः पथ्यमश्नीयात् स्वर्गकामः सिकतां भक्षयेदित्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनां, तत्कस्य हेतोः, अस्य कार्य्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। एवं भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्याम्नायैकगोचरस्यातिपतितसमस्तमानान्तरसीमतया श्रुत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः। यदि श्रुत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं, कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह। "यदपि श्रवणव्यतिरेकेण" इति। तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तदितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयोऽसति प्रमाणेऽनुपादानस्याश्रयस्याभावात् शुष्कतया नाद्रियते। यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयविवेचकस्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते। "श्रुत्यनुगृहीत" इति। श्रुत्या श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतः "अनुभवाङ्गत्वेन" इति। मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयाऽनुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम्। "आत्मनोऽनन्वागतत्वम्" इति। स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदासीनत्वमित्यर्थः। अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणमात्रलक्षणेऽपि कार्य्यस्य कथञ्चिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम्। अचेतनप्रधानकारणवादिना तु दुर्योजमेतत्। नह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता सम्भविनी, चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यवस्थास्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथञ्चिदविज्ञा-

नासत्त्वं योजयितुमित्याह । "योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेन" इति । परस्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । "प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्यस्य" इति । वैलक्षण्ये कार्य्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयत इत्यर्थः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

न कारणात्कार्य्यमभिन्नमभेदे कार्य्यत्वानुपपत्तेः । कारणवत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् शुद्धाशुद्धादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । यथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्य्याद्भेदः, तथा चेदं जगत्कार्य्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यतइति सत्कार्य्यवादव्याकोप इत्याह । "यदि चेतनं शुद्धम्" इति । परिहरति । "नैष दोषः" इति । कुतः, "प्रतिषेधमात्रत्वात्" । विभजते । "प्रतिषेधमात्रं हीदम्" इति । प्रतिपादयिष्यति हि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र । यथा कार्य्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्तैव कार्य्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्य्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ।

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असामञ्जस्यं विभजते । "अत्राह" चोदकः, "यदि स्थौल्य" इति । यथा हि यूषादिषु हिङ्गुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं रूषयत्येवं ब्रह्मापि विशुद्धादिधर्माणि जगल्लीयमानमविभागं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण

[illegible] इति भावः। कल्पान्तरेणा-
[illegible]माह। "अपि च समस्तस्य" इति। नहि समस्तस्य
[illegible] वा रचना [illegible]दिविभाग
[illegible] नियतो हेतुः। प्रसूते हि कदाचित् [illegible]
परिणमते कदाचित् कुष्ठादिना, रचना हि कार्यमयं इति
नियमं कर्तुं कल्पितार्थेति। न च कर्मनियमः। सोऽयमव
[illegible]दिविभागनियमः कर्मनियमवाममप्यम इति। कल्पा-
न्तरेणासमञ्जसमाह। "अपि च भोक्तॄणाम्" इति। कल्पा-
न्तरं ग्रहापूर्वमाह। "अथेदम्" इति॥

सिद्धान्तसूत्रम्।

न तु दृष्टान्तभावात्॥ ९॥

नाविभागमात्रं लयेऽपि तु कारणे कार्यस्याविभाग-
स्तत्र च तद्धर्मादूषणे सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः। तत्र तु कारणे
कार्यस्य लये कार्यधर्मदूषणे न दृष्टान्तलेशोऽप्यस्तीत्यर्थः।
स्यादेतत्। यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मा-
दूषणं कारणस्येत्यत आह। "अनन्यत्वेऽपि" इति। यथा
रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ते रजत-
मेवमिदमपीत्यर्थः। अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि
कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती श्रुतिरनतिशङ्कनीया, सैव
च वेदान्तेभिस्तत्र स्थित्युत्पत्त्योः परिहारः स प्रलयेऽपि
समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मादापीति
मात्रमनुयोज्यमित्याह। "यथास्वं वेदमुच्यते" इति। "अस्ति
चायमपरो दृष्टान्तः" "यथा स्वप्नदृगेक" इति। लौकिक
पुरुषः। "एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकः" इति। अवस्थात्रयमुत्प-
त्तिस्थितिप्रलयाः। कल्पान्तरेणासाम्य कल्पान्तरे

दृष्टान्ताभावं परिहरमाह। "यत् पुनरेतदुक्तम्" इति। भोक्त्राद्यात्मनो नियतत्वाद्व्यवस्थाविनियम इत्यर्थः। "यथैव" इति। मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहतत्वादिति॥

स्वपक्षदोषाच्च॥ १०॥

कार्यकारणयोर्विलक्षणत्वं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः, प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्टान्निपातयिष्यामस्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं कर्मशक्तिमाशयादीदमस्येति। सुगममन्यत्॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि॥ ११॥

केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषये। न सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत्। शुष्कतर्को हि न भवत्यप्रतिष्ठानात्। तदुक्तम्।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते॥ इति।

न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति। सूत्रं शङ्कते। "अन्यथानुमेयमिति चेत्"। तद्विभजते। "अन्यथा वयमनुमास्यामहे" इति। नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात्। तस्मात् स्वाभाविकप्रतिबन्धवल्लिङ्गानुसरणनिपुणेनानुमात्रा भवितव्यं, ततश्चाप्रत्यूहं प्रधान सेत्स्यतीति

भाव:। अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह। "नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव" इति। अपि च तर्काप्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः। न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह। "सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च" इति। अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धान्तमनुजानाति। सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः। तदिदमाह। "अयमेव च तर्कस्यालङ्कारः" इति। तामिमामाशङ्कां सूत्रेण परिहरति। "एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः"। न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणयामः, किन्तु जगत्कारणत्वे स्वाभाविकप्रतिबन्धवत् लिङ्गमस्ति। यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषान्न मुच्यत इति। कस्मात्तर्काणामिदमपदार्थमाह। "अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्षः" इति। भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य। वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्केतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितं वेदानपेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावान्न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः॥ १२॥

न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, कारणत्वानुपपत्तेश्च। अभूतप्रादुर्भावनं हि तदर्थः। न चास्य कारणात्मत्वे किञ्चिदभूतमस्ति यदस्मयं पुरुषो

यतेत। अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न। तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वात्, असत्त्वे वाऽभिव्यक्त्यस्यापि तद्वत् प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात्। नहि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते। किं चेदं मणिमन्त्रौषधमिन्द्रजालं कार्य्यं च शिक्षितं यदिदमत्यन्तानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षमुपलम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः। कार्य्यान्तरव्यवधानस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्, न। कार्य्यजातस्य सदातनत्वात्। अथापि स्यात्कार्य्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्णकणप्रभृतीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति। तन्न। तस्य कार्य्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात्। कादाचित्कत्वे वा कार्य्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात्। भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भव इत्युक्तम्। तस्मात् कारणात् कार्य्यमेकान्तत एव भिन्नम्। न च भेदे गवाश्ववत् कार्य्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम्। अभेदेऽपि कारणरूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तकभावस्य दर्शनात्। तस्माद्द्रव्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः। यस्याभूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम्। उपादानत्वं च कारणस्य कार्य्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टं यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम्। चिदात्मनस्तु परममहत उपादानात्स्वस्मादल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति। तस्माद्य-
वेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न चाल्पीयः सम्भवति

तस्य जगतो मूलकारणं परमाणुः। क्षोदीयोऽन्तरानन्त्ये तु मेरुराजसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोः। तस्मात् परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुत्पाद्यं जगत्कार्य्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात् सहस्रसंवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवत् कथञ्चिदन्यथयित्वा व्याख्येयेत्यधिकं शङ्कमानं प्रति सांख्यदूषणमतिदिशति "एतेन" इति सूत्रेण। अस्यार्थः। कारणात् कार्य्यस्य भेदे तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र निषेत्स्यामः। अविद्यासमारोपणेन च कार्य्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वाद्दूषयिष्यामहे। तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुष्कत्वेनाव्यवस्थितेः। सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति। यत्र कथञ्चिद्वेदानुसारिभिर्मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदबाह्यस्य मन्वाद्यपरिगृहीतस्य तु कैव कथेति। "केनचिदंशेन" इति। अणुत्वादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किञ्चिद्भेदमद्धा पूर्वपक्षन्यायोपन्यासे चिन्त्यमप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्त इति केनचिदंशेनेत्युक्तम्। सुगममन्यत्॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्॥ १३॥

स्यादेतत्। अतिगम्भीरे जगत्कारणविषये तर्कस्य नास्ति केवलागमगम्यमेतदित्युक्तं, तत् कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह। "यद्यपि श्रुतिः प्रमाणम्" इति। प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते। प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात् प्रच्याव्य जघन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थवादा इत्यर्थः। अतिरोहितार्थं भाष्यम्। "यथा त्वद्यत्वे" इति।

यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरेव विभागो न भवेत् ततस्तदेवायतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रद्दर्शनं, न त्वेतदस्ति। अबाधितायतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः। इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः "स्याल्लोकवत्" ॥

परिहाररहस्यमाह ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह। "अभ्युपगम्य चेमम्" इति। स्यादेतत्। यदि कारणात् परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रसङ्गावतार इत्यत आह। "व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते" इति। न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेधामः, ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः। किन्त्वभेदं व्यासेधद्भिर्वैशेषिकादिभिरस्मासु साहायकमेवाचरितं भवति। भेदनिषेधकहेतुं व्याचष्टे। "आरम्भणशब्दस्तावत्" इति। एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत्। यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति। सा हि तस्य तत्त्वम्। तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव। अत्रैव वैदिको दृष्टान्तः "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इति। स्यादेतत्। मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति, नहि तन्मृदात्मकमित्युपपादितमधस्तात्। तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं न चान्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्र-

मेतद्, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रम्। यथाहुर्विकल्पविदः। 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति। तथा चावस्तुतयाऽनृतं विकारजातं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। तस्माद्घटशरावोदञ्चनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति। तदिदमुक्तं "न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते" इति। निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्नुपसंहरति। "तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानाम्" इति। ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकारजातं, तस्मादवस्तु सत्। तथा हि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा, नह्यसौ कदाचित् क्वचित् कथञ्चिद्वाऽस्ति, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्येव, न नास्ति। न नास्ति। न चैवं विकारजातं, तस्य कदाचित् कथञ्चित् क्वचिदवस्थानात्। तथा हि सत्स्वभावं चेद्विकारजातं कथं कदाचिदसत्, असत्स्वभावं चेत् कथं कदाचित् सत्, सदसतोरेकत्वविरोधात्। नहि रूपं कदाचित् क्वचित् कथञ्चिद्वा गन्धो भवति। अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ, ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवतः, तर्हि विकारजातं दृश्यमानं सदसदिति न विकारः कस्यचित्। अथासत्त्वसमये तदास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम्। नहि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते। अथास्य न धर्मः किन्त्वर्थान्तरमसत्त्वं, किमायातं भावस्य। नहि घटे जाते पटस्य किञ्चिद्भवति। असत्त्वं भावविरोधीति चेद्, न। अकिञ्चित्करस्य तस्यानुपपत्तेः किञ्चित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगप्रसङ्गात्। अथास्यासत्त्वं नाम किञ्चिन्न जायते किन्तु स एव न भवति। यथाहुः।

'न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम्' । इति ।

अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो निरूप्यतां किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिंस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्विवमस्ति कारणादिकारजातं न वस्तु सत्, अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्बाध्यतया सत्त्वं, मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयाऽनुवदति श्रुतिः । 'यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । नहि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैनयिकबुद्ध्यतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति । "नन्वनेकात्मकम्" इति । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह । "तत्रैकत्वांशेन" इति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तु सद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति । "नैवं स्यात्" इति । इदं तावदत्र वक्तव्यं, मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभे-

दोऽभिमतः, आहो भेदः, उत भेदाभेदाविति। तत्राभेद ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोक्तं द्वयं नियमश्च नोपपद्यते। भेदे चोक्तद्वयनियमानुपपत्तौ, आत्मनेति त्वसमञ्जसम्। नह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति। न चानैकान्तवादः। भेदाभेदात्मत्वे तूक्तद्वयं भवेदपि। नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्य्यकारणयोः सङ्करे तद्धर्मयोरेकत्वनानात्वे न सङ्कीर्य्येते इति सम्भवति। ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत्। सोऽयं नियमः कार्य्यकारणयोरैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्य्यस्य। पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तदास्तां तावत्। तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति। "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। स्यादेतत्। न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किन्तु भाविकः, अंशो हि सः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आपाद्यत इत्यत आह। "स्वयं प्रसिद्धं हि" इति। स्वाभाविकस्याना[illegible]र्त यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह। "बाधिते च" इति। यावद्बाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः। स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्त्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थश्रवणमननध्यानपरिपाकप्रभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्त्तते। स्यादेतत्। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयत इति न ब्रूमः, किन्त्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तौ निवर्त्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपम-

वनप्राप्तौ निवर्तते, न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह । "न चायं व्यवहाराभावः" इति । कुतः, "तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्य" इति । न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति । अपि च सत्यानृताभिधाननाप्येतदेव युक्तमित्याह । "तस्करदृष्टान्तेन च" इति । "न चास्मिन् दर्शने" इति । नहि जातु कटकस्य दण्डकमण्डलुकुण्डलगामिन कुण्डलित्वान दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते, तत् कस्य हेतोः तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात्, तद्वदिहापि भाविकगोचरत्वेनैकात्मज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवदनीयम् । नहि ज्ञानेन वस्त्वपनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति । "नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमः" इति । अबाधितानधिगतासन्दिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपन्ना प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते । एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्यते । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भावनाभाव्यभावककरणेतिकर्तव्यताभेदापेक्षत्वाद्वाध्येत । तथा च नास्तिक्यमेकदेशक्षेपेण च सर्ववेदाक्षेपाद्दान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनिषेधाक्षेपेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वरूपेणाप्यपि भेदापेक्षत्वादित्याह । "मोक्षशास्त्रस्यापि" इति । अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामसत्यत्वात्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न खल्वलीकाद्धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह । "कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण" इति । परिहरति । "अत्रोच्यते" इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्याग-

साध्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यव-
हारिकमबाधनम्। नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रव-
र्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित्। तस्मा-
दबाधनाच्च प्रमाणलक्षणमस्तीति प्रत्यक्षादय इति।
"सत्यत्वोपपत्तेः" इति। सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति। एत-
देवाख्यानमनद्विभजते। "यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिः"
इति। विकारानेव तु शरीरादीनहमित्यात्मत्वेन पुत्र-
पश्वादीन्मम तथात्मीयभावेनेति योजना। "वैदिकम्" इति।
कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना। "स्वप्नव्यवहारस्येव"
इति विभजते। "यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य" इति। कथं चानृ-
तेन मोक्षशास्त्रेणेति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति। "कथं
त्वसत्येन" इति। शक्यमेव वक्तुं श्रवणाद्युपायसाध्यसाक्षा-
त्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिश्चयोऽसत्यः सोऽपि
हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मभाव-
साक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तत्स्वभावत्वात्, तस्मादसत्यमेतत्
'कथमसत्यात्सत्योत्पादः' इति। यत् खलु सत्यं न तदुत्पद्यत
इति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादो यत्रोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव।
सांव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव
श्रवणादीनामप्यस्त्येव, तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भावनमिति मन्त-
व्यम्। यद्यपि सांव्यवहारिकस्य सत्यादेव भयात्सत्य-
मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वाऽसत्यं ततो
भयं सत्यं जायत इत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता। यद्यपि
चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्यमपि न तज्ज्ञानत्वेन भयहे-
तुरपि त्वनिर्वाच्याहिरूपितत्वेन। अन्यथा रज्जुज्ञानादपि
भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात्। तस्मादनिर्वाच्याहिरूपित

ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति। न ब्रूमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनो यतः समारोपित-धूमभावाया धूमसहिष्या वह्निज्ञानं सत्यं स्यात्। नहि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम्। यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित् किञ्चिदेव जायत इत्यं यमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं यथा दीर्घत्वादि-वर्णेषु समारोपितत्वविशेषेऽप्यज्ञानमित्यतो ज्ञानिविरहमव-गच्छन्ति सत्यमज्ञानमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्ञानि-विरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः। न चोभयत्र दीर्घ-समारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदस्तस्मादपपन्नमसत्यादपि सत्य-स्योदय इति। निदर्शनान्तरमाह। "स्वप्नदर्शनावस्थस्य" इति। यथा सांसारिको जायद्भुजङ्गं दृष्ट्वा पलायते ततश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं प्रव-र्तते ततस्तदासाद्य पायस्यायमाप्यायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात् कार्य्यसिद्धिः। शङ्कते। "तत्कार्य्यमप्यनृतमेव" इति। एवमपि नासत्यात् सत्यस्य सिद्धिरुक्ता त्वया। परिहरति। "तत्र ब्रूमः, यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य" इति। लौकिको हि सुप्तोत्थितोऽवगत्यं बाधितं मन्यते न तदवगतिं, तत्र यद्यपि परीक्षका चानि-र्वाच्यरूपितामवगतिमप्यनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकि-काभिप्रायेणैतदुक्तम्। प्रसङ्गान्तरे लौकायतिकानां मतमपा-करोति। "एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन" इति। यदा खल्वयं वस्तारचनी व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुग्रस्थ-वपुमस्तकायचुम्बिताङ्गनामतिरौद्राकृताक्षविशालनेत्रलो-चनां रोमाञ्चसञ्चयोत्फुल्लभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रति-

रिञ्चिनामभ्यमितीणां तत्समाख्याय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषी-मात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेशानुगतमात्मानं प्रतिसन्दधानो देशातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तस्मात्त्वं देहव्यतिसन्धानाभावप्रसङ्गात्। कथं चैतदुपपद्येत यदि स्वप्नदृगोऽवगमस्य बाधिता स्यात्तद्बाधे तु प्रतिसन्धानाभाव इति। समस्तस्य सत्यप्रत्ययस्य श्रुतिसिद्धा-ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धा चेत्याह। "तथाच श्रुतिः" इति। "तथाकारादि" इति। यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासङ्केतमसत्यं, नहि सङ्केतयितारः सङ्केतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्यः अपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार इदृशश्च ककार इति, तथा चासमीचीनात् सङ्केतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम्। यथोक्तमेकत्वांशेन ज्ञानमोक्ष-व्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति तत्राह। "अपि चान्त्यमिदं प्रमाणम्" इति। यदि स्वल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धने व्यवहारावेकस्य पुंसः पर्य्यायेण सम्भवतस्ततस्तदर्थं भयसद्भावः कल्प्येत, न त्वेतदस्ति, नह्येकत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति व्यवहारस्तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात्। तथाहि, तस्यामेकत्वं कात्मावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपबाधमानैवोदीयते, नैतस्याः परस्तात् किञ्चिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति यदपेक्षेत येन चेयं प्रतीक्ष्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवारणाभावात्ः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमिति। न चेयमगतिरुन्मि-षितप्रायेत्याह। "न चेयम्" इति। स्यादेतत्। यद्यस्या चेदियमवगतिनिष्प्रयोजना तर्हि तथा च न प्रेक्षावद्भिरुपादीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्त्या स्यादित्यत आह। "न चेयमवगतिरनर्थिका" कुतः, "अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्"।

नह्ययमुत्पन्नः सन् पश्चादविद्यां निवर्त्तयति येन नाश्यः स्यात्, किन्त्वविद्याविरोधिस्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते। अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्य्यतया फलमपि त्विष्टतयेष्टलक्षणत्वात् फलस्येति। प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्त्तुमाह। "भ्रान्तिर्वा" इति। कुतः, "बाधक" इति। स्यादेतत्। मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्त्वस्ति तदेव हि सकलामुद्वहति लोकयात्रामतस्तन्निर्वाहायानेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह। "प्राक् च" इति। व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धिमुपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम्। सत्यञ्च तदविसंवादादनृतञ्च विचारासहतयाऽनिर्वाच्यत्वात्। अनन्यस्यैकात्मज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मादन्येन प्रमाणेन" इति। स्यादेतत्। न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति। "ननु मृदादि" इति। परिहरति। "नेत्युच्यते" इति। मृदादिदृष्टान्तेन हि कथञ्चित्परिणाम उक्तो यः, न च शक्य उवेतुमपि, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्य्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात्, साक्षात् कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः। अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह। "नह्येकस्य" इति। शङ्कते। "स्थितिगतिवत्" इति। यथैकवाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति। निराकरोति। "न, कूटस्थस्येति विशेषणात्" इति। कूटस्थनित्यता हि

सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विरुध्यते। न च धर्मिणो व्यतिरिच्यन्ते धर्मा येन तदुपजनापायेऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात्। भेदे ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात्। वाचादयस्तु परिणामिनः स्थित्या सत्या च परिणमन्त इति। अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसन्दर्भेण, तत्र फलवद्ब्रह्मदर्शनसमाम्नानसंनिधावफलं जगद्योनित्वं समाम्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयाऽवतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह। "न च यथा ब्रह्मणः" इति। अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः। तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधञ्च चोदयति। "कूटस्थब्रह्मवादिनः" इति। परिहरति। "नाविद्यात्मक" इति। नाम च रूपञ्च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य। एतदुक्तं भवति। तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वञ्च ब्रह्मणः किन्त्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं, तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रं, तेनाविरोधः। सुगममन्यत्॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च। एतदुक्तं भवति। विषयपदं विषयविषयिपरं, विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयो रूपादेरुपलम्भभावादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तथा च प्रभारूपानुविद्धबुद्धिबोध्येन चाक्षुषेण न व्यभिचारः, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति। तत्र यथाक्रमं हेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः। "इतश्च

"कारणादनन्यत्वं" भेदाभावः "कार्यस्य, यत्कारणं" यस्मात् कारणात् "भाव एव कारणस्य" इति। अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह। "न च नियमेन" इति। काकतालीयन्यायेनान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः। हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति। "नन्वन्यभावेऽपि" इति। एकदेशिमतेन परिहरति। "नेत्युच्यते" इति। शङ्क्यैकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह। "अथ" इति। तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम्। पाठान्तरेणैतदेव सूत्रं व्याचष्टे। "न केवलं शब्दादेव" इति। पट इति हि प्रत्ययवृत्त्या तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। एकत्वं तु तन्तूनामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्बहूनामपि। यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशादयो बहवोऽपि वनमिति। अर्थक्रियाश्च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किंचिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा ग्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति। न च समवायाद्भिन्नयोरपि भेदानवभासः अनवभास इति साम्प्रतम्। अन्योन्याश्रयत्वात्, भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः। न च भेदसाधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदानामभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम्। तस्माद्यत्किंचिदेतत्। अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसदवान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽनिर्वाच्या एवेत्याह। "तथा च तन्तुषु" इति॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभजते। "इतश्च" इति। न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति। "यच्च यदात्मना" इति। नहि तैलं सिकता-

त्मना सिकतायामस्ति, यथा घटोऽस्ति मृदि मृदात्मना। प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना। तेन यथा सिकतायां तैलं न जायत एव- मात्मनोऽपि जगन्न जायते, जायते च तस्मादात्मात्मनाऽऽसी- दिति गम्यते। उपपत्त्यन्तरमाह। "यथा च कारणं ब्रह्म" इति। यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न जात्वपि क्वचित् पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचित् कदाचिदनङ्गवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात्। तस्मात् कार्य- स्त्रिष्वपि कालेषु सदेव। सत्त्वं चेत् भिन्नं यथैव भिद्यत आह। "एकत्वं पुनः" इति। सत्त्वं चैकं कार्य- कारणयोः, नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते, तत्त्वाभिधान- ज्ञानत्वादेरपि भिन्नं न भिद्यत इति। न च ताभ्या- मनन्यत्वात् सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम्। तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः। तत्र भेदाभेदयोरन्यतरस- मारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादानाद्भेदकल्पना- स्त्वाहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्पनेति। अत्र तु पश्यामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वाद्भेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहासम्भवादन्योन्यसंश्रयापत्तेरभेदग्रहस्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैका- भावे तदनुपपत्तेः, अभेदग्रहोपादानैव भेदकल्पनेति सर्व- मवदातम्॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्॥ १७॥

व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ। सूत्रमित- रद्व्याख्यातेन भाष्येण च व्याख्यातम्॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

"अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थायाः" इति। अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति। ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सम्भवतीत्यत आह। "शक्तिश्च" इति। नान्या कार्यकारणाभ्यां, नाप्यसती कार्यात्मनेति। योजना। "अपि च कार्यकारणयोः" इति। यद्यपि भावाभावोपलब्धिरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः। अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य समवायिभ्यां सम्बन्धे विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवावयविद्रव्यगुणादीनां मिथः। नन्वसम्बद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ सम्बन्धयेदिति। शङ्कते। "अथ समवायः स्वयम्" इति। यथा हि सत्त्वयोगाद् द्रव्यगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां सम्बन्धं न सम्बन्धान्तरयोगमपेक्षते, स्वयं सम्बन्धरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति। "संयोगोऽपि तर्हि" इति। न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वात् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम्। अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात्। अपि च। सम्बन्ध्यधीननिरूपणः समवायो यथा सम्बन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः को दोषः। अथैतत्प्रसङ्गभिया संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसम्बन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्यभ्युपेयते, तथा सति यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तका-

रणादेव अभिव्यज्यत इति समानम्। "तादात्म्यप्रतीतेश्च" इति। सम्बन्धावगमो हि सम्बन्धव्यवहारबीजं न तादात्म्यावगम-स्तस्य नानात्वैकाश्रयसम्बन्धविरोधादिति। वृत्तिविकल्पेना-वयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति। "कथञ्च कार्य्यम्" इति। "समस्त" इति। मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वात्। अथ समस्तावयवव्यासक्तोऽपि कतिपयावयवस्थानो प्रतीयेत इत्यत आह। "नहि बहुत्वम्" इति। "यथावयवशः" इति। बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्त्तत इत्येक-समस्तसंख्येयापवर्गेऽपि न वर्त्तते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य। अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवत् समस्तकुसुमग्र-हणमपेक्षते कतिपयकुसुमव्यासक्तस्यापि तस्योपलम्भः, एवमवय-व्यपीति भावः। निराकरोति। "तदापि" इति। शङ्कते। "गोत्वादिवत्" इति। निराकरोति। "न" इति। यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च क्वास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्य दृष्टान्तमिति मन्तव्यम्। अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणा-भावे हि कार्य्यमनुत्पन्नं किंनाम भवेत्, अतो निरात्मकत्व-मित्यर्थः। यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजननाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्ताद्-उपचारात् प्रयुज्यते, तथाच सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह। "घटस्य चोत्पत्तिरुच्य-माना" इति। उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः। न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोज्यप्रयो-जकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद् घटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात्। तस्मात् करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयो-

भृत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद् घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेषितव्यः। न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम्। एवञ्च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् तत्रास्य कर्त्तृत्वमुपपद्यते तण्डुलानामिव सतां विक्लित्तौ विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति। शङ्कते। "अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिः" इति। एतदुक्तं भवति। नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद् व्यापारो येनासिद्धस्य कथमत्र कर्त्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति। सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह। "कथमलब्धात्मकम्" इति। अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्य्यस्येति कार्य्याभावस्य भावेन मर्य्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह। "अभावस्य च" इति। स्यादेतत्। अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भून्मर्य्यादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्यं यस्यास्ति मर्य्यादेत्यत आह। "यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारात्" इति। उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति। तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति। असत्कार्य्यवादी चोदयति। "नन्वेवं सति" इति। प्राक् प्रसिद्धमपि कार्य्यं कदाचित् कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान् भवेदित्यत आह। "तदनन्यत्वाच्च" इति। परिहरति। "नैष दोषः" इति। उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेदः, एवं वस्तुतः कार्य्यतत्त्वं न कारणाद्भिद्यते, कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वाच्यं तु कार्य्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत

इति। तदिदमुक्तं "वस्त्वन्यत्वम्" इति। वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, सांव्यवहारिकं तु कथञ्चित्तस्यान्यत्वं भवत एवेत्यर्थः। अनयैव हि दिशैष सन्दर्भो योज्यः। असत्कार्य्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह। "यस्य पुनः" इति। कार्य्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः। "मूलकारणं" ब्रह्म। शब्दान्तराच्चेति। सूत्रावयवमवतार्य्य व्याचष्टे। "एवं युक्तेः कार्य्यस्य" इति। अतिरोहितार्थम्॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रं निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

यद्यपि शारीरात् परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाऽभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्व्यः। न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ, विरोधात्। न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम्। तस्मात् परमात्मनः सर्वज्ञाच्छारीरस्तत्त्वतो भिद्यते। स एव त्वविद्योपधानभेदादहङ्कारकार्य्यकारणसङ्घातेन प्रथते। उपहितं चास्य रूपं शारीरस्तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नाननुभवत्यननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः। तथा चायं जीवान् बध्नन्नात्मानमेव बध्नीयात्। तदिदमुक्तं "नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशति" इत्यादि। तस्मान्न चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् पश्यति पश्यत्येवं न भावत एषां सुख-दुःखादिवेदनामज्ञोऽस्ति. अविद्यावशास्तेषां तद्वदभिमान इति। तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशोऽप्यस्ति क्षतिः काचिदस्मेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति तदाह तस्मादिदमुक्तम् । "अपि च यदा तत् त्वमसि" इति। अपि चेति च: पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥

स्यादेतत् । यदि ब्रह्मविवर्त्तो जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीव-[illegible] इत्यत आह ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥२४॥

ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेयते, तदनुपपन्नम्। न ह्येकरूपात्कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः। क्षीरबीजादिभेदाद्दध्यङ्कुरादिकार्यभेददर्शनात्। न चाक्रमात् कारणात्कार्यक्रमो युज्यते। समर्थस्य क्षेपायोगाद् द्वितीयतया च क्रमवत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः। तदिदमुक्तम् "इह हि लोके" इति। एकैकं मृदादि कारकं, तेषां तु सामग्री साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते। क्षीरवद्धि। इदं तावद्भवान् पृष्टो व्याचष्टां, किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्ष्येदमुच्यते उताविद्यादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तित्वं,

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततो द्वितीयादसहायादुपजायते, नहि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्यमस्ति, तथा च श्रुतिः "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इति। उत्तरस्मिंस्तु कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, तेऽपि हि बाह्यचेतनादिकारणानपेक्षा एव कालपरिणामवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति। अथान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धमनिर्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात्। तथा च श्रुतिः।

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्'। इति। कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः। एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते। यथैकस्मादङ्गुल्यादेरेकस्मात् कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः। यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यमृदाद्यपेक्षाश्चेतनाश्च ब्रह्मापि, तत्रेदमुपतिष्ठते॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन्॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥२६॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कार्त्स्न्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति, नहि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः,

तस्मादवास्तवी परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमित्यत आह। "चेतनमेकम्"। यद्यपि श्रुतिगतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादिदृष्टान्तैर्न पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गे पूर्वपक्षोपपत्त्या मन्दधियां पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्यपवाद्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि इति सूत्राभ्यां विवर्त्तदृष्टान्तकरणेनैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः। "तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म" तत्त्वतः। "ननु शब्देनापि" इति चोद्यमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय। नहि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्त्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात्। तेन प्रकारान्तराभावान्निरवयवत्वसावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्ग्रावप्लवनाद्यर्थवादवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः। परिहारः सुगमः॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अनेन स्फुटितो मायावादः। स्वप्नदृगात्मा हि मनसैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन् सृजति॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति। "ननु नैव" इति। परिहरति। "नैवस्मानीयकेनैव" इति। यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः। नह्यस्ति सम्भवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रजस्तमसी इति। सर्वेषां सम्भूयपरिणामाभ्युपगमात्। प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेदप्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येत। "तथाणुवादिनोऽपि" इति। वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य

द्व्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया। तत्र द्वयोः परमाण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावन्न व्याप्य, यद्व्याप्य वर्त्तेत तत्र न वर्त्तेत। न ह्यस्ति सम्भवः स एव तदानीं तत्र वर्त्तते न वर्त्तते चेति। तथा चोपचयः पार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत। अव्याप्तौ वा षडवयवः परमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः। अशक्यञ्च सावयवत्वमुपेतुं, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः तस्मात् समानो दोषः। आपातमात्रेण सांख्यानां परमार्थिकं परिणामं वा कार्यकारणभावं वक्तॄणामेव दुर्वारो दोषो न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह। "परिहृतस्तु" इति।

विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्युपन्यासपरं सूत्रम्।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कुलालादिभ्यस्तावद्बाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणापेक्षसृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापह्नोतुं शक्यः। यथा तु जाग्रत्सृष्टेर्बाह्यकरणापेक्षायास्तदनपेक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिसृष्टिरशक्यापह्नोतुमेवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया अन्तःकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापह्नवमर्हतीति।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य

सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः। तस्मात् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम्। प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजनाल्पव्यापाराऽपि सम्भवति, किं पुनरपरिमितानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयासा। अतएव लीलापि परास्ता। अल्पायाससाध्या हि सा न चेयमप्यप्रयोजना तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परेषां चोपकार्याणामभावेन तदुपकारायाऽपि प्रवृत्तेरयोगात्। तस्मात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत्तत्प्रतिनिवृत्तौ निवर्तेत, शिंशपात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ न त्वेतदस्ति प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि याहृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्। अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टाम्' इति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत। न चोन्मत्तान् प्रत्येतत् सूत्रमर्थवत्तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः। अपि चादृष्टहेतुकोत्पत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेण दृष्टा न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि सम्प्रसादेऽपि भावादिति युक्तं प्राणस्यापि चैतन्याप्रच्युतेरन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। यथा च स्वार्थपरार्थसम्पदासादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमनसामकामानामपि लीलामात्रादल्प-प्यनभिध्यादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। इदञ्च यदल्पबलवीर्यबुद्धी-

नाशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुकरमीषत्करं वा नहि वानरैर्माकन्दप्रभृतिभिर्नगैर्बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम्। न चैष पार्थेन गिरीशमुखेन बद्धो न चायं न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयैव कलशयोनिना महामुनिना। न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम्। तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा लीलया वा जगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति। अपि च नेयं पारमार्थिकी सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनम्, अपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्य्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति। न च तत्कार्य्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह। "न चेयं परमार्थविषया" इति। अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगतो ब्रह्मात्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह। "ब्रह्मात्मभाव" इति।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः, उत्तरस्तूच्यते। उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृत्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्भेदोपात्तपापपुण्यकर्माशयसहायस्यात्र भवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते। नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति साधु-

क्तवादिनमयुक्तवादिनमीति ब्रुवाणः सभापतिर्वा युक्तवादिन-
मनुगृह्णन्नयुक्तवादिनञ्च निगृह्णन्ननुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु
मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते, तद्वदीश्वरः पुण्य-
कर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणञ्च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नाम-
ध्यस्थः। एवं स्वभावमध्यस्थः स्याद्यदकल्याणकारिणमनुगृह्णी-
यात्कल्याणकारिणञ्च निगृह्णीयान्न त्वेतदस्ति। तस्मान्न वैषम्य-
दोषोऽत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तान् प्राणभृतः। स
हि प्राणभृत्कर्माशयानां वृत्तिनिरोधसमयस्तमिति तत्क्षयवयम
युक्तकारी स्यात्। न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्य स्वातन्त्र्यव्या-
घातः। नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति।
"एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते
एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुते-
रीश्वर एव द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कार-
यित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति। तस्माद्वैषम्यदोषप्रस-
क्तमीश्वरः कारणमिति वाच्यम्। विरोधात्। 'यस्मात् कर्म
कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति' इति श्रुतेरव-
गम्यते। तस्मान्न सृजतीति विरुद्धमभिधीयते। न च वैष-
म्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यं
किमतो यद्येवं, तस्मादीश्वरस्य सवासनक्लेशापरामृष्टमभि-
वदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निनीषतेऽधो निनी-
षत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात् प्राणिन इत्येवं
नेयम्। यथाहुः।

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः।
तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः॥

इत्यभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु
सृष्टिरिति न प्रष्टव्यमत्रापि तथा च मायाकारस्येवाद्-

साकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चित् दोष इति सिद्धे शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं तत्साधनार्थं सूत्रम्।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

अकृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमभ्यागच्छेत् तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम्। न चाविद्या केवलेति त्वयाभिप्रायम्। विक्षेपलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात् स्वोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं स च रागादिभिः सहितः स्वकार्येण शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण सम्भवति। न च रागद्वेषावन्तरेण कर्म, न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ, न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादित्वेन भगवतो चित्तमनाकुलयति। तदेतदाह। "रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्" इति। रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि पुरुषं संसारद्रवमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्त्तितानि कर्माणि तदपेक्षालयलक्षणा विद्या। स्यादेतत्। भविष्यतोऽपि व्यपदेशो

दृष्टो यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत आह। "न च धारयिष्यतीत्यत:" इति। तदेवमनादित्वे सिद्धे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरेतान् प्रसुप्तानप्यपाकरोतीति सर्वमवदातम्॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते। सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शित:। "सर्वशक्ति" इति। सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादितम्। "महामायम्" इति। सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता। तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम्।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरक-
भाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथम: पाद:॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यादेतत्। इह हि पादे स्वतन्त्रा वेदानपेक्षा: प्रधानादिविषया: सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्तमशास्त्राङ्गत्वात्। नहीदं शास्त्रमुच्छृङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्रवृत्तमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुं, तत्र क: प्रसङ्ग: शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्तिनिराकरणस्येत्यत आह। "यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानाम्" इति। नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमाणानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय। यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमा-

नेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते। न चैतदेव चेतनोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चेतुं शक्यं, विरोधात्। न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते। न चागमबाधितविषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम्। सर्वज्ञप्रणीततया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्बाधितस्यानुमानस्य प्रतिकृतिसिद्धतुल्यतयाऽबाधितत्वात्। तस्मान्नाद्वैताधास्त्र ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां सिध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं भवितुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणामप्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रेऽसङ्गतमेवेति। यद्येवं ततः परकीयानुमाननिराम एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत आह। "वेदान्तार्थनिर्णयस्य च" इति। ननु वीतरागकथायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिक्षेपः स हि सरागतामावहतीति चोदयति। "ननु मुमुक्षूणाम्" इति। परिहरति। "बाढमेवं तथापि" इति। तत्त्वनिर्णयावसाना वीतरागकथा न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः। पुनरुक्ततां परिचोद्य समाधत्ते। "नन्वीक्षतेः" इति। "तत्र सांख्याः" इति। यानि हि येन रूपेणाऽन्वीयन्ते तानि तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयः कुचकादयश्चात्मोत्पादा च मोक्षरानन्तसुवर्णान्विता-स्तत्कारणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकञ्च भावजातं सुखदुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्मकसामान्यकारणकं भवितुमर्हति। तत्र जगत्कारणस्य येयं सुखात्मता तत्सत्त्वं, या दुःखात्मता तद्रजः, या च मोहात्मता तत्तम इति त्रैगुण्यकारणमिद्धिस्तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रै-

गुणत्रयवन्तोऽनुभूयन्ते। यथा मैत्रदारेषु पद्मावत्यां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात्, तत्सपत्नीनाञ्च दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात्, चैत्रस्य तु स्त्रैणस्य तामविन्दतो मोहो विषादस्तत् कस्य हेतोस्तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात्, पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याताः। तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहान्वितं जगत्तत्कारणं गम्यते। तच्च त्रिगुणं प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन् प्रलयसमये जगदिति वा प्रधानं, तच्च मृत्सुवर्णवदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं स्वभावत एव प्रवर्त्तते, न तु केनचित्प्रवर्त्यते। तथा ह्याहुः 'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्य्यते करणम्' इति। परिमाणादिभिरित्यादिग्रहणेन 'शक्तितः प्रवृत्तेः कारणकार्य्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य' इत्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते। एतांश्चोपरिष्टाद्व्याख्याय निराकरिष्यत इति। तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति। "तत्र वदामः" इति। यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्त्तते स्वभावत एवेति साध्यते, तदयुक्तं, समन्वयादेर्हेतोश्चेतनानधिष्ठितत्वविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन मृत्सुवर्णादौ दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तेरुपलब्धेर्विरुद्धत्वान्नहि मृत्सुवर्णदार्वादयः कुलालहेमकाररथकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथाद्युपाददते, तस्मात् कृतकत्वमिव नित्यत्वसाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम्। एवं समन्वयादिश्चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम्। यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं त्वचेतनत्वमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम्। यथाहुः

'व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः' इति। तत्राह। "न च मृदादि" इति। स्वभावप्रतिबद्धं हि व्याप्यं व्यापकमवगमयति। स च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितसमारोपितोपाधिनिरासे सति निर्धार्यते। तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायत्तः। तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तथोपादानाचैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽपि परिस्फुटौ तदलमवान्तरङ्गत्वेनेति भावः। एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतरा चेत्याह। "न चैवं सति" इति। चकारेण सुखदुःखादिसमन्वयलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह। "अन्वयाद्यनुपपत्तेश्च" इति। आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहविषादा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते। यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूपत्वाद्धेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात्। नहि चन्दनः कदाचिदचन्दनस्तथा निदाघेऽपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत्। नह्यसौ कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति। एवं कण्टकः क्रमेलकस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात्। नह्यसौ कांश्चित्प्रत्येव कण्टक इति। तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाद्यपेक्षया सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम्। तस्मात् सुखादिरूपसमन्वयो भावानामसिद्ध इति नानेन तद्रूपं कारणमव्यक्तमुन्नीयत इति। तदिदमुक्तं "शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्" इति। भावना वासना संस्कारस्तद्विशेषात् क्रमेलकजन्मसंवर्तकं हि कर्म करभोचितामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्मै कटका एव रोचन्ते। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। परिमाणादिति सांख्यीयं हेतुमुपन्य-

स्यति। "तथा परिमितानां भेदानाम्" इति। संसर्गपूर्वकत्वे हि संसर्गस्य कस्यचिदद्वयेऽसम्भवाज्जानात्वैकार्थसमवेतस्य नानाकारणानि संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वरजस्तमांस्येवेति भावः। तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराद्धान्तालोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति। "सत्त्वरजस्तमसाम्" इति। यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोऽपि नास्तीत्यव्यापको हेतुः परिमाणादिति। अथ न योजनादिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः, किन्त्वव्यापितामव्यापि च नभस्तन्मात्रादेः, नहि कार्य्यं कारणव्यापि, किन्तु कारणं कार्य्यव्यापीति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात्। इत्थं सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति न च तत्त्वान्तरपूर्वकत्वमेतेषामिति व्यभिचारः। नहि यथा तैः कार्य्यजातमाविष्टमेव तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्य्यकारणभावाभावात्। परस्परसंसर्गस्त्वाविशेषचितिशक्तौ नास्ति, नहि चितिशक्तिः कूटस्थनित्या तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका गुणा इति परिमिताः। एवं चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति सापि परिमितेत्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति। तथा कार्य्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विरुद्ध इत्याह। "कार्य्यकारणभावस्तु" इति॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि तु साम्यावस्थायाः प्रच्युतिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलीयस्तदङ्गाभिभूतञ्च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्य्ये प्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण सूत-

पिण्डे प्रधानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसलिलसूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते। तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शङ्कितः प्रवृत्तेश्चेत्ययमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्तोक्त्या। अत्र सांख्यश्चोदयति। "ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः" इति। अयमभिप्रायः। त्वया किलौपनिषदेनास्मद्धेतून् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च समर्थनीयम्। तदयुक्तम्। केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्तधर्मिण्यनुपलब्धेरिति। औपनिषदन्तु चेतनहेतुकां तावदेव सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपगच्छतु पश्चात् स्वपक्षमतएव समाधास्यामीत्यभिसन्धिमानाह। "सत्यमेतत्। न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा" इति। सांख्य आह। "न त्वचेतनसंयुक्तस्य" इति। तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्त्तयति। अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया काचिदपि। तस्माच्च चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः। अथौपनिषदो गूढाभिसन्धिः प्रश्नपूर्वकं विमृशति। "किं पुनरत्र" इति। अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते। "ननु यस्मिन्" इति। न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्तन्निमित्तैव न तु चेतननिमित्ता। सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्याज्जीवद्देहस्य। न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः। मा भूदाकाश उत्पित्सूनां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तदनेन देहातिरिक्ते सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम्। यतश्चास्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति अतएव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनाद्सति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृ-

त्तिरिति सिद्धम्। तस्माच्च रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वमिति जगत इत्यौपनिषदः परिहरति। "तदभिधीयते। न ब्रूमः" इति। न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामसिद्धः शारीरो वा परमात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वं वक्तव्यम्। तत्र मृतशरीरे वा रथादौ वाऽनधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निश्चीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत्। भूतचैतन्निकानामपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यविशेषात् इत्याह। "लोकायतिकानामपि" इति। स्यादेतत्। देहः स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रवर्त्तयतीति युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात् प्रवर्तको युक्त इति चोदयति। "ननु तव" इति। परिहरति। "नायस्कान्तवद्रूपादिवच्च" इति। "यथा च रूपादयः" इति। सांख्यानां हि स्वदेशस्था रूपादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण परिणमत इति स्थितिः। सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रायमाविष्करोति। "एकत्वात्" इति। येषामचेतनं चेतनं चास्ति तेषामेतद्युज्यते वक्तुम् चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तत इति। यथा योगानामीश्वरवादिनाम्। येषां तु चेतनातिरिक्तं नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्यार्थः। परिहरति। "माविद्या" इति। कारणभूतया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्सर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशेनास्य बोधस्यासक्तप्रत्युक्तत्वात्, एतदुक्तं भवति। नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनुयुज्येत।

काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम्। यथाहुः।

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता। इति।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायाविशिनोपादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम्।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः। तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारः, तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सर्वत्रास्य सुलभत्वात्। न चासाध्यम्, तत्रापि चेतनाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात्। न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकारणस्यार्थः। साध्यपक्षत्व्युपलक्षणं सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः प्रतिपाद्यत इति कुतो न विरोध इत्यत आह। "उपसंहारदर्शनात्" इति। स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्य प्रवर्त्तिकाः, किन्तु प्रधानमेव स्वकार्य्यं प्रवर्त्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सत् सुखमयीं सृष्टिं कर्त्तुमुत्सहत इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते। एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते। दुःखमय्यां सृष्टौ स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्त्तते। यथाहुः 'निमित्तमप्रयोजकं

प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्' इति। अतश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मसाधने अपि सन्निहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात् सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते। ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मविपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि तथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात्। एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणंस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः। धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावन्निमित्तान्तरम्। धेनुदेहस्यौदर्य्यस्य वह्न्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवाद् बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः। तदिदमुक्तं "किञ्चित् दैवसम्पाद्यम्" इति।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाभावप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तम्। "एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्ष्यते" इति। अथवा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम्। तदिदमुक्तं "तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यम्" इति। न केवलं तात्त्विको भोगोऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति। अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्त्तितं तदनेन कर्त्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्त्तितमिति तमेव कुर्व्वीत मोक्षं तेनाप्रवर्त्तित-

त्वादित्यर्थः। "अपवर्गश्चेत् प्रागपि" इति। चितेः सदा विशुद्धत्वाच्चैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति। प्रधानन्तु तासामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चितिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति। शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। तदर्थमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य "उभयार्थताभ्युपगमेऽपि" इति। न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्त्तेत। भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वान्न तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्त्तेतेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात्। निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः। कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं करोति। अपवर्गार्थमिति चेत्, हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वान्यताख्यातिप्रतीक्षणेन। न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम्। तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत इति सिद्धोऽर्थाभावः। सुगममितरत्। शङ्कते। "दृक्शक्ति" इति। पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात्। न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। प्रधानस्य सर्गशक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत् प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्शक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कार्थः। निराकरोति। "सर्गशक्त्यनुच्छेदवत्" इति। यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्त्ततेऽनुच्छेदात्। एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात् सर्वदा प्रवर्त्तेतेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरि-

तार्थत्वे न भूयः प्रवर्त्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात् प्रच्युतिरिति शेषः । मा भूत् स्वभावस्य सान्निध्यवत्त्वस्य वा प्रवर्त्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसम्पन्नः पङ्गुरिव प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्त्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्मोक्षमाह । "अभ्युपेतहानं तावत्" इति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्बहुदर्शनालोचनेनेत्याह । "कथं चोदासीन" इति । निष्क्रियत्वे साधनं, "निर्गुणत्वात्" इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाहुः ।

'नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति' इति ।

तदिदमुक्तं "स्वरूपप्रणाशभयात्" इति । अथ परिणामिनित्या । यथाहुः । 'यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यम्' इति । तत्राह । "बाह्यस्य च" इति । यत्साम्यावस्थया सुचिरं परिणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि वैषम्येण कदाचित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

"एवमपि प्रधानस्य" इति । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्त्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्याप्यसाम्यादोषत्वमुच्यत इत्यर्थः । सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति । "वैषम्योपगमयोग्या अपि" इति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

"क्वचित्सप्तेन्द्रियाणि" इति। त्वङ्मात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि। "क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि"। बुद्धिरहङ्कारो मन इति। "क्वचिदेकं" बुद्धिरिति। शेषमतिरोहितार्थम्। अत्राह सांख्यः। "नन्वौपनिषदानामपि" इति। तप्यतापकभावस्तावदेकस्मिन्नोपपद्यते, नहि तपिरस्तिरिव कर्त्तृस्थभावकः, किन्तु पचिरिव कर्मस्थभावकः; परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम्। अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोऽप्यकर्मत्वप्रसङ्गात्, अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः। तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति। दूषणान्तरमाह। "यदि च" इति। नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः। जलधेरिव वीचितरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते, न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह। "प्रसिद्धश्चायम्" इति। तथाहि। अर्थोऽप्युपार्जनरक्षणक्षयरागद्वेषहिंसादोषदर्शनादनर्थः सन्नर्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकश्चार्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदौ, अभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः। तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति। "आत्यन्तिकभावे तु" इति।

दृग्दर्शनशक्त्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या, सा च विवेकख्यात्या विद्यया विरोधित्वाद्विनिवर्त्यते, तन्निवृत्तौ तद्धेतुकः संयोगो निवर्त्तते, तन्निवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्त्तते। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्य्येण। 'तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः' इति। अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किन्तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चितिच्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य। तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हि बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु वर्त्तमानः प्राधान्यात् स्वामिन्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्त्तमानौ कथञ्चित् पुरुषेऽपदिश्येते, स ह्यविभागापत्त्या तत्फलस्य भोक्तेति। तदेतदभिसन्धायाह। "स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिः" इति। अत्रोच्यते। "नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः"। यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते, एकत्वादेव, तस्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः, तापो हि सांव्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम्। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः। सांख्योऽपि हि भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तत्कर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तत्क्रियाजनितफलशालित्वानुपपत्तेः। केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं तापकश्च रजः। दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तं, तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यता-

पकभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरच्यमानः किमिति भवतः परुष इवाभाति। अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः। शङ्कते। "तप्यतापकयोर्नित्यत्वेऽपि" इति। सत्त्वादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति अनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिति। निराकरोति। "नादर्शनस्य तमसः" इति। न तावत् पुरुषस्य तप्तिरित्युक्तम्। केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य तामसविपर्यासादात्मनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्यभिमानः, न तु पुरुषो विपर्यासलेशेनापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकख्यात्या तामसोऽयमविवेकख्यातिर्निवर्तनीया। न च सति तमसि मूले शक्यात्यन्तमुच्छेत्तुम्। तथा विच्छिन्नापि छिन्नबदरीव पुनस्तमसोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोह्य शतशाखाऽविद्याविर्भाव्येतेति वर्तेयमपवर्गकथा तपस्विनो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत। अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह। "औपनिषदस्य तु" इति। यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात् प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते। अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादर्शोपधानान्मलिनता पदं लभते। तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते। यदा तूपाध्यपनयाबिम्बमेव कल्पनावशात् प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति। एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः सम्पर्कात्तप्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः। यदा तु तत्त्वमसीति वाक्यश्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार

उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धस्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निरस्तनिखिलसवासनक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषं कषितत्वात्। सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यसमुच्छेदत्वादिति। तदिदमुक्तम्। "विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणात्" इति। "प्रधानकारणवादः" इति। यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादिभिर्निराकृतः एवं परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्त्तव्यः। एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते। तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयाञ्चक्रुः। चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात्। कारणगुणक्रमेण हि कार्य्ये गुणारम्भो दृष्टः, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लः, न त्वसौ कृष्णो भवति। एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम्। तस्मादचेतनोपादानमेव जगत्तच्चाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्य्यन्तं कारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम्। तत्र च प्रथमं तावददृष्टवदात्मसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते। बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वात्, घटोपगृहीतपरमाणुवत्। यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्करादायुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात्। तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किञ्चिदुपलभ्येत,

तेषामनारब्धत्वात्। तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्। तस्माच्च बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वम्, अपि तु द्वावेव परमाणू द्व्यणुकमारभेते। तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्डल्यादन्यदीश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्याऽऽरभते। न च द्व्यणुकाभ्यां द्रव्यस्यारम्भः, वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेन्न तु महत्। कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः। न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत्। नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव।

न च प्रचयभेदस्तूलपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदाभावात्। तस्मात्तन्नापि तत्कारणद्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्व्यणुकेन तन्निष्पत्तेः कृतं द्व्यणुकाश्रयेण द्व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम्। अस्ति हि तत्र तत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्येश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः। त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया। तदेतयैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्त इति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्॥ ११॥

यथा महद् द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने द्व्यणुकगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्रस्व-

त्वात्। यथा वा तदेव द्व्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्गतं दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात्। वाशब्दार्थेऽनुक्तसमुच्चयार्थः। यथा द्व्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलात् परमाणोरपरिमण्डलं जायते एवमचेतनाद् ब्रह्मणोऽचेतनं जगद्भविष्यतीति सूत्रयोजना। भाष्ये "परमाणुगुणविशेषस्तु" इति। पारिमाण्डल्यग्रहणमुपलक्षणं, न द्व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवृत्ति पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम्। "यदापि द्वे द्वे द्व्यणुके" इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम्। एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते। इतरथा हि द्व्यणुकमेव तदपि स्यात्, न तु महदित्युक्तम्। अथवा द्वे इति द्वित्वे, यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति। अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात्। तदेवं योजनीयम्। द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्गते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः। एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः। यद्यप्यव्यवस्थिता तथापि तद्वस्थो व्यभिचार इत्याह। "यदापि बहवः परमाणवः" इति। नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना। चोदयति। "अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण" स्वकारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति। परिहरति। "मैवं मंस्थाः" इति। कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येतावन्मात्रैर्नियमो न तद्धेत्वनुसरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः। अपि च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नोत्पत्तेः प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाक्रामेत्। न च तत्कारणमाक्रामति।

पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानबलतयोभयकार्य्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह। "न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वम्" इति। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता पारिमाण्डल्यादीनाम्। न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधानमसन्निधानञ्च पारिमाण्डल्यस्येत्याह। "न च परिमाणान्तरारम्भे" इति। व्यभिचारान्तरमाह। "संयोगात् च" इति। शङ्कते। "द्रव्ये प्रकृते" इति। निराकरोति। "न दृष्टान्तेन" इति। न चास्माकमयं नियमो भवतामपीत्याह। "सूत्रकारोऽपि" इति। सूत्रं व्याचष्टे। "यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥ १२॥

परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः, तस्य द्व्यणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः। अथवा यदणुसमवाय्यदृष्टमथवा चेतनसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्तदभावः सर्गाभावः। निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठातृत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अथवा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः, तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः। तदेतत् सूत्रं तात्पर्य्यतो व्याचष्टे। "इदानीं परमाणुकारणवादम्" इति। निराकार्य्यस्वरूपमुपवर्णितम् -
ितमाह। "स च वादः" इति। "स्वानुगतैः" स्वसम्बद्धैः। सम्बन्धश्चाधार्य्याधारभूत इह प्रत्ययहेतुः समवायः। पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात् तानीमानि चत्वारि भूतानीति। तत्र परमाणुकारणवादे इदमभिधीयते सूत्रम्। तत्र प्रथमो

व्याख्यामाह। "कर्मवताम्" इति। अभिघातादीन्यादिग्रहणेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते। नोदनसंस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सदातने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः। द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्कापूर्वमाह। "अथादृष्टं" धर्माधर्मौ, "आद्यस्य कर्मणः" इति। "आत्मनश्च" चेतनस्य "अनुत्पन्नचैतन्यस्य" इति। "अदृष्टवता पुरुषेण" इति। संयुक्तसमवायसम्बन्ध इत्यर्थः। "सम्बन्धस्य सातत्यात्" इति। यद्यपि परमाणुचेतनयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः। सर्वात्मना चेदुपचयाभावः, एकदेशेन हि संयोगे यावपरावेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगिनाव्याप्ता इति प्रथिमोपपद्यते। सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणावेकस्मिन् परमाणवन्तराण्यपि समाप्नोतीति न प्रथिमा स्यादित्यर्थः। शङ्कते। यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात्, कैषा वाचो युक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति। एवैव वाचो युक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयत इति। तामिमां शङ्कां सूत्रकार आह। "परमाणूनां कल्पिताः" इति। नह्यस्ति सम्भवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अविरोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाशमासादयेत्। प्रतीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि कल्प्यते। तदिदमुक्तं 'कल्पिताः प्रदेशाः' इति। तथा च सूत्रमित्यमिति तामुद्धरति। "कल्पितानामवस्तुत्वात्" इति। तृतीयां व्याख्यामाह। "यथा चादिसर्गः" इति। नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्माद्विभागारम्भककर्महेतवो न सम्भवन्त्यत आह। "नहि तत्रापि किञ्चिन्नियतम्" इति। सम्भवन्त्यभिघातादयः कदा-

चित् क्वचित् त्वपर्य्यायेण सर्वस्मिन्निगमहेतोरभावादित्यर्थः। "न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थम्" इति। यद्यपि शरीरादिप्रलयावस्थेऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१३॥

व्याचष्टे "समवायाभ्युपगमाच्च" इति। न तावत् स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्हत्यतिप्रसङ्गात्। तस्मादनेन समवायिसम्बन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवायिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमानेऽनवस्था। यथासौ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थत्वात्। तथाहि नासौ भिन्नोऽपि सम्बन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते। न च तस्मिन् सति सम्बन्धिनावसम्बन्धिनौ भवतस्तस्मात् स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति। "नन्विह प्रत्ययग्राह्यः" इति। परिहरति। "नोच्यते, संयोगोऽप्येवम्" इति। तथाहि संयोगोऽपि सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थः, न च भिन्नोऽपि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते, न च तस्मिन् सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इतितुल्यचर्चः। यदुच्यते गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति तद्दूषयति। "न च गुणत्वात्" इति। यद्यसमवायेऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः काचित् क्षतिस्तदिदमुक्तं "गुणपरिभाषायाश्च" इति। परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयोत्थत्वम्। तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यत एव। न च कार्य्य-

त्वात्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोग: संयोगसमवायीति युक्तम्, अत्रसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् । अपिच समवायस्यापि सम्बन्ध्यधीनसद्भावस्य सम्बन्धिनयैकस्य द्वयोर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्य्यत्वम् । नह्यस्ति सत्यवो गुणो वा गुणगुणिनौ वाऽवयवी वाऽवयवावयविनौ वा न स्तोऽप्यस्ति च तयो: सम्बन्ध इति । तस्मात् कार्य्य: समवाय: । तथा च यथैव निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद:, एवं संयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत् संयोगोऽपि न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत सम्बन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि सम्बन्धिभ्यां तत् किमसावसम्बद्ध एव सम्बन्धिभ्यामिवं चेदत्यन्तभिन्नोऽसम्बद्ध: कथं सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । सम्बन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि सम्बन्धयेत् । तस्मात्संयोग: संयोगिना: समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भाव: ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वेति शेष: । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत् किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान् परमाणुर्नित्य इति भवद्भिरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयेत परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोऽयं प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि प्रसङ्गलक्षणं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं साधनं रूपादिमन्नित्यपरमाणुसिद्धे: प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां

नीयते। तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह। "साव-
यवानां द्रव्याणाम्" इति। परमाणुनित्यत्वसाधनानि च
तेषामुपन्यस्य दूषयति। "यच्च नित्यत्वे कारणम्" इति।
"सत्" इति। प्रागभावाद् व्यवच्छिनत्ति। "अकारणवत्"
इति। घटादेः। "यदपि द्वितीयम्" इति। लब्धरूपं हि
क्वचित् किञ्चिदन्यत्र निषिध्यते। तेनानित्यमिति लौकिकेन
निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव
इति। तन्न। आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः। व्यपदेशस्य च
प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात्। यथेह
वटे यक्ष इति। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्येति।
यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण
कारणाग्रहणमविद्या तया नित्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि
नित्यत्वम्। अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न
द्व्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुप-
पत्तेः। तथाप्यकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतो-
ऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पौनरु-
क्तमित्याह। "तस्य च" इति। अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वा-
दित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविद्येति व्यर्थम्। अथाविद्यापदेन
द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते द्विविधो हि द्रव्य-
नाशहेतुरवयवविनाशोऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं पर-
माणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः। न च सुखादिभि-
व्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह। "तथापि" इति। निरा-
करोति। "नावश्यम्" इति। यदि हि संयोगसचिवानि
बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरन्निति प्रक्रिया सिध्येत् सिध्येद्
द्रव्यद्वयमेव तद्विनाशकारणमिति। न त्वेतदस्ति। द्रव्य-
स्वरूपापरिज्ञानात्। न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः

पटो नामास्ति यः संयोगसचिवैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्युक्तमध-स्तात्। षट्पदार्थांश्च दूषयत्रग्रे वक्ष्यति। किन्तु कारणमेव विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्य्यं तच्च सामान्यात्मकम्। तथाहि मृद्वा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्य-मनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरि-च्यन्त इत्युक्तं, अग्रे च वक्ष्यामः। तस्मान्मृत्सुवर्णं एव तेन तेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपाल-शर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते। तत्र तत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात्। न तु घटा-दयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचका-दयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञा-यन्ते यत्र कार्य्यकारणभावो भवेत्। न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणोऽनुपादान एवोत्पाद्यते तत्किमु-पादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यं, एतस्या अपि वैनाशिकप्र-क्रियाया उपदिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात्। तस्मादुप-जनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामा-न्यात्मा तूपादानमेवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्याव-स्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः सत्रापि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवत्विति तदभावेन द्रव-त्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात् काठिन्य-मपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणो-र्व्यतिरिच्येते। एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामप-हाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामाप-द्यते। न त्ववयवविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टमस्ति घटरुचकादयः। न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगो वाऽसमवायिकारणमपि तु समान्यमुपादानं तच्च नित्यं न

च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वेनैकस्मिन्नभावात्। तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतोऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजङ्गादय इव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति सम्मतम्। प्रकृतमुपसंहरति। "तस्मात्" इति॥

उभयथा च दोषात्॥ १६॥

अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः। पुराणेऽपि स्मर्यते।

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत्।
द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत्॥
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ।
त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत्॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसमात्रं समाविशत्।
तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसश्चेद्गन्धमाविशत्।
संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम्॥
तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते।
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः॥
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम्।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुपचयस्तथातथा संहतस्य स्थौल्यं यथायथाऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यं तदेवमनुभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह। "गन्ध" इति। अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वे-

मानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमविरुद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति । "महत्" । स्थूलपृथिव्यादिवत् । "परमाणवोऽपि" इति । "उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात्" उपचितसङ्घन्यमानानां सङ्घातोपचयात् "अपरमाणुत्वप्रसङ्गः" स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसङ्घातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च गन्धादीनां तदाश्रयाणामुपचयेऽपि द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह । "न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं" द्रव्यस्वरूपापचयमित्यर्थः । कुतः । "कार्य्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्" । न तावत् परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किन्तु कार्य्यद्वारा कार्य्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदाधारतया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं दूषयति । "अकल्प्यमाने तूपचितगुणत्वे" इति । "अथ सर्वे चतुर्गुणाः" इति । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फुटतयोपेक्ष्य दूषयति । "ततोऽप्स्वपि" इति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । सम्प्रत्युक्तं भाष्यकृद्वैशेषिकतन्त्रं दूषयति । "अपि च वैशेषिकाः" इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, न हि, यथा गवाश्वमहिषमातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वज्राद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वज्राद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्रव्या-

ष्यनधीननिरूपणाः, अपि तु यदा यदा निरूप्यन्ते तदा तदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति स्वातन्त्र्यं, तस्मात्तदतिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथा तथा प्रथत इत्यर्थः। द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मत्वा नञ्चोदयति। "नन्वग्नेरन्यस्यापि" इति। परिहरति। "भेदप्रतीतेरस्तु" इति। न तदधीनोत्पादत्वं तदधीनत्वमाचक्ष्महे किन्तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः। शङ्कते। "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत"। यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ सम्बद्धासम्बद्धौ वा वैयधिकरण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्व इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोऽन्यत्वं नाकारितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तया च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः। तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति। "तत् पुनरयुतसिद्धत्वम्" इति। तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन विरुध्यत इत्याह। "अपृथग्देशत्वम्" इति। यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः सम्बन्धिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तदन्याऽयुतसिद्धिः नित्ययोऽस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्तदन्याऽयुतसिद्धिस्तया चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति। गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति। नहि तत्र शौक्ल्यपटाभ्यां सम्बन्धिभ्यामन्यदेशौ शौक्ल्यपटौ। सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे शौक्ल्यस्य सम्बन्धिपटदेशत्वात्। तन्न। नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात्। नहि तयोः पृथगा-

यथाश्रितत्वमनाश्रितत्वात्, नापि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति-मत्त्वममूर्त्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात्। न चाजसंयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्धत्वात्। तथाह्याकाशमात्मसंयोगि, मूर्त्तद्रव्यसङ्गित्वात्, घटादिवदित्यनुमानम्। पृथगाश्रयाश्रयित्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयुतसिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपेतविरोधमावहति तथापि न सामानाधिकरण्यप्रत्ययमुपपादयितुमर्हति। एवंलक्षणेऽपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्यमाने सम्बद्ध इति प्रत्ययः स्यान्न तदात्मप्रत्ययः। अस्य चोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवद्भिः। स चेदास्थितोऽपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया। न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात्। तद्गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति। न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं प्रतीति साम्प्रतम्। नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम्। नह्यग्निमाणवक इत्युपचरिताग्निभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते। न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम्। गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्यक्षानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात्। तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासम्भवात्। तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्" इति। अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्मते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्तेः, तस्मान्मिथ्यावादोऽयमित्याह। "युतसिद्धयोः" इति। अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणाभावात्, इत्याशङ्क्यान्यथा दूषयति। "एवमपि" इति। सम्बन्धिद्वयाधीनसत्त्वो हि

सम्बन्धो नामैकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि भवितुमर्हति। न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोद्यमवसरात्। न च कारणसमवायादन्यथा कार्यस्योत्पत्तिरिति यत्नं युक्तम्। एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः। उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन। सिद्धयोस्तु सम्बन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः। न चान्याऽयुतसिद्धिः सम्भवतीत्युक्तं, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात्। एतेनाप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम्। मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्राप्यसंयोगत्वायान्या युतसिद्धिर्वक्तव्या। तथा च सैवास्तां किमनया परस्पराश्रयदोषवत्या। न चान्या सम्भवतीत्युक्तम्। यत्पुनरन्यतराप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा संयोगः, यथा स्थाणुश्येनयोर्मेषयोर्वा। न च तन्तुपटयोः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसम्बन्धात्। तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह। "यथा चोत्पन्नमात्रस्य" इति। संयोगजोऽपि हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः। न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोगः, आत्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात्। कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्य कस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरह इति। अपि च सम्बन्धिरूपातिरिक्ते सम्बन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रीयेत स एव तु सम्बन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि परस्मादतिरिक्तः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धोऽसम्बद्धो न सम्बन्धिनौ घटयितुमीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवस्थितिः। तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वम्, अपितु कार-

यस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति। तस्मात् कार्यस्य कारणादनतिरेकात् किं केन सम्बद्धम्। संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह। "नापि संयोगस्य" इति। विचारासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभावयता शङ्कते। "सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण" इति। निराकरोति। "नैकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षया" इति। तत्तदभिवचनोपनिबन्धनावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति। यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणो वदान्यः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। निदर्शनान्तरमाह। "यथा चैकापि सती रेखा" इति। दार्ष्टान्तिके योजयति। "तथा सम्बन्धिनः" इति। अङ्गुल्योर्निरन्तरत्वं संयोगः, दधिकुण्डयोरुत्तराधरत्वं संयोगः। कार्यकारणयोस्तु तादात्म्यादनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा सम्बन्धिनोरित्युक्तम्। "नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः" इत्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम्। अपि चादृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात् परमाणुमनसोराद्यं कर्म वर्णयिष्यति। "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं, वायोस्तिर्यक् पवनम्, अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानीति वचनात्। न चाणुमनसोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवति। सम्भवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनानणुत्वप्रसङ्गात्। न च प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादतिप्रसङ्गादित्याह। "तथाऽण्वात्ममनसाम्" इति। किञ्चान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः। संश्लेषः सम्पर्को यत एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्ध्यन्तराकर्षो

भवति तस्यानुपपत्तिरिति। अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत्। निराकरोति। "न" कुतः। "इतरेतराश्रयत्वात्"। तद्विभजते। "कार्यकारणयोर्हि" इति। "अन्यत् परमाणूनाम्" इति। ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवा, यथा घटादयः। तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः स्युः। अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत् परमाणुत्वव्याघात। प्रकृते। "यास्त्वम्" इति। निराकरोति। "न स्थूला" इति। किं सूक्ष्मत्वात् परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्प इदमुक्तम्। "वस्तुभूतापि" इति। अवश्यं उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति। "विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेन" इति। "यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि" इति। यथा हि पिष्टपिण्डोऽविनष्टदवयवसंयोग एव प्रयत्नेन प्रथमानश्चाश्वत्थपत्राकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशश्चोत्पद्यते, न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रयत्नेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते। तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशमन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णं द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इति सर्वमवदातम्॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "वैशेषिकराद्धान्तः" इति। वैशे-

षिकाः अर्धवैनाशिकास्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्मनसां सामान्यविशेषसमवायानां गुणानां च केषाञ्चिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तेऽर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति। अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येनापि क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दुर्घट इत्युपपादयिष्यामः। तेन सत्वरमित्युक्तम्। तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यस्तम् तत्प्रकारभेदानाह। "स च बहुप्रकारः" इति। वादिवैचित्र्यात् खलु केचित्सर्वास्तित्वमेव बाह्यान्तः प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्सर्वशून्यताम्, अथ त्वत्रभवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न सम्भवति तत्त्वस्यैकरूप्यादिति तदपरितोषेणाह। "विनेयभेदाद्वा"। हीनमध्यमोत्कृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति। तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते। ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते। यथोक्तं बोधिचित्तविवरणे।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः।
भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।
भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा॥ इति।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः। तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति। पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेहस्वभावाः, अग्निरुष्णस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः। ईरणं प्रेर-

णम्। भूतभौतिकानुक्का चित्तचैत्तिकानाह। "तथा-रूपा" इति। रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। यद्यपि रूप्यमाणाः पृथि-व्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसम्बन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः, विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिवि-षय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः। वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः। संज्ञास्कन्धः सविकल्प-प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवञ्जातीयकः। संस्कारस्कन्धो रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति। तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी। "तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि" इति। बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रूप-विज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता। कुतः, "समुदायिनाम-चेतनत्वात्"। चेतनो हि कुलालादिः सर्वं मृद्दण्डाद्युप-संहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः। न त्वसति मृद्द-ण्डादिव्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृद्दण्डादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति। न चासति कुविन्दे तन्तु-वेमादयः पटं वयन्ति। तस्मात् कार्योत्पादस्तदनुगुणकार-णसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति। कार्योत्पादानुगु-णञ्च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमर्हतीति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्याव-र्त्तमाना चेतनाधिष्ठितत्व एवावतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः। यद्यचेतनस्य चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्त

चेतनं तदीन्द्रियादिविषयम्यग्रं सत्यभिज्ञनात् तत्कारणचक्रं यथा यथा कार्य्याय पर्य्याप्तं तथा तथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयतीति तत्राह। "चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्"। न खलु बाह्याभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति। न च प्राग्भवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति। घटनसमये तस्याश्चिरातीतत्वेन सामर्थ्यविरहात्। अस्मद्राद्धान्तवदन्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सङ्घातकर्त्तुरनभ्युपगमात्। कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्त्ता भवति। न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति। न च स क्षणिकोऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावुत्सहते। अत उक्तं "स्थिरस्य" इति। यद्युच्येत असमवहितान्येव कारणानि कार्य्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा चेतनेनेत्यत आह। "निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च" इति। यद्युच्येत अन्यालयविज्ञानसन्तानाम्पदं पूर्वापरानुसन्धाद तदेव कारणानां प्रतिसन्धाद भविष्यतीति, तत्राह। "आशयस्यापि" इति। यत् खल्वेकं यदि स्थिरमाश्रीयेत ततो नामान्तरेणात्मैव। अथ क्षणिकं, तत उक्तदोषापत्तिः। न च तत्सन्तानस्तत्त्वान्यत्वे नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः। आशेरतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य। अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते। व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात् पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम्। अन्यथा कारणत्वाश्रय-

त्वयोरयोगात्। न च ममममययोरस्ति कार्य्यकारणभावो नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः। तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह। "क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च" इति॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्॥ १९॥

यद्यपीति। अयमर्थः। संक्षेपतो हि प्रतीत्य समुत्पादलक्षणमुक्तं बुद्धेन 'इदं प्रत्ययफलम्' इति। उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मानियामकता प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति। अथ पुनरयं प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च। स पुनर्द्विविधः। बाह्य आध्यात्मिकश्च। तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः। यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति असति बीजेऽङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति। सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति, यावत् पुष्पे सति फलमिति। तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामीति। अङ्कुरस्यापि नैवं भवति, ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्त्तित इति। एवं यावत् पुष्पस्य नैव भवति, अहं फलं निर्वर्त्तयामीति। एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाभिनिर्वर्त्तितमिति। तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्य्यकारणभावनियमो दृश्यते। उक्तो हेतूपनिबन्धः। प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्य समुत्पादस्योच्यते। प्रत्ययो हेतूनां समवायः। हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत्। यथा षण्णां धातूनां

समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते तत्र च पृथिवीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः कठिनो भवति । अब्धातुर्बीजं स्नेहयति, तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति, वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति, यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति । आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुरपि बीजस्य परिणामं करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । तथाध्यात्मिकः प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्कारा अजनिष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिश्चेन्नाभविष्यन्नैव जरामरणादय उदपत्स्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्त्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्त्तिता इति । एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्वर्त्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिनिर्वर्त्तिता इति । अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । सोऽयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य

पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्त्तयति। अब्धातुः स्नेहयति कायं, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति। वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति। आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति। यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्त्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवञ्च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः। यदा आध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः। तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्त्तयाम इति। कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्त्तित इति। अथ च पृथिव्यादिधातुभ्योऽचेतनेभ्यश्च तेनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वाद्बाह्यवद्वेदितव्यः। तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा सेयमविद्या संसारानर्थसम्भारस्य मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्त्तन्ते। वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तानुपादाय रूपमभिनिर्वर्त्तते। तदैकध्यमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते। शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः, स्पर्शाद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्त्तव्यमितत्सुखं पुनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति। तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति। ततो भवः, भवत्यस्मादिति भवो धर्माधर्मौ। तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म। जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः। जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा।

स्कन्धानां नाशो मरणम्। म्रियमाणस्य मूढस्य साभिषङ्गस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं प्रलपनं हा मातः! हा तात! हा च मे पुत्रकलत्रादीति परिदेवना। पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसञ्च दुःखं दौर्मनस्यम्। एवं जातीयकाश्चोपायाः 'त उपक्लेशाः' गृह्यन्ते। तेऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्यादयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति। तदेतद् दूषयति। "तन्न" कुतः, "उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्" इति। अयमभिसन्धिः। यत् खलु हेतूपनिबद्धं कार्य्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः, अपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः सन्निधापयितास्ति कारणानामित्युक्तम्। बीजाद्यङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनिक्षिप्तत्वात्। पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। स्यादेतत्। अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्कुरमारभन्ते। तेषां तूपसर्पणप्रत्ययवशात् परस्परसमवधानम्। न चैकस्मादेव कारणात्कार्य्यसिद्धेः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम्। कारणचक्रानन्तरं कार्य्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति। न चैकोऽपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्य उदासत इति युक्तम्। नहि ते प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोऽपि कार्य्ये इति कृतं नः सन्निधिनेति। किन्तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसन्निधानोत्पादा नानुत्पन्नं नाप्यसन्निधानुमीशते। तांश्च सर्वाननपेक्षान् प्रतीत्य कार्य्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति। न च स्वमहिम्ना सर्वे

कार्य्यमुत्पादयन्तोऽपि नानाकार्य्याणामीशते तथैव तेषां सामर्थ्यात्। न च कारणभेदात् कार्य्यभेदः, सामग्र्या एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्य्यनानात्वहेतुत्वान्यथा दर्शनात्। तत्र। यद्यन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्य्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वे एवानपेक्षास्तत्तत्स्वकार्य्योपजनन इति। कुसूलस्थत्वाविशेषेऽपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्य्यक्षणपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्य्योपजनने। एवं सर्व एव तदनन्तरानन्तरवर्त्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीज एव स्यात् कृती कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्म्मणा। येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परयाऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति। तस्मात्परम्परापेक्षा एवान्त्या वा मध्या वा पूर्व्वे वा क्षणाः कार्य्योपजनन इति वक्तव्यम्। यथाहुः।

'न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भवः' इति।

तत्रेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिसन्धिं चावगतपूर्व्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्धि सिध्यतीति। तदिदमुक्तम्। "भवेदयमत्र सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्यते" इति। "इतरेतरप्रत्ययत्वेऽपि" इति। इतरेतरहेतुत्वेऽपीत्यर्थः। उक्तमभिसन्धिमविद्वान् परिचोदयति। "नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते" इति। परिहरति। "उच्यते, यदि तावत्" इति। किमाक्षेप उत्पादनम्, आहो ज्ञापनम्। तत्र न तावत् कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्य्यमुत्पादयति, किन्तु स्वसामर्थ्येन। तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम्। तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यम्, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च भोक्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न

सम्भवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेषु। भोक्तृभोगिनामपि कदाचिदाश्रियेत सङ्घातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति। "भोक्तृरहितेषु" इति। अपि च सहैव उपकार्य्योपकारकभावेन स्थिताः कार्य्यं जनयन्ति। न च क्षणिकपक्ष उपकार्य्योपकारकभावोऽस्ति, भावस्योपकाराना-स्पदत्वात्। क्षणस्याभिन्नत्वादनुपकृतोपकृतत्वासम्भवात्। कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात्तदिदमाह। "आश्रयाश्रयिशून्येषु च" इति। "अथायमभिप्रायः" इति। यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतूपनिबन्धनः। तथाच ज्ञतमधिष्ठाता हेतुः स्वभावत एव कार्य्यसङ्घातं करिष्यति केवल इति भावः। अस्तु तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्य्यं नोपजायत इति, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गोऽस्मिन् पक्ष इत्याशयवानाह। "कथं तेनैव" इति। सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमास्थाय चोदयति। "अथ सन्त्येव सङ्घाता एव" इति। अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च। न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित् पुञ्जीक्रियन्ते यथा च ज्ञतमत्र संहन्ता चेतनेनेति भावः। "अनादौ" इति परम्पराश्रयं निवर्त्तयति। तदेतद्विकल्प्य दूषयति। "तदापि सङ्घातात्" इति। स खलु सङ्घातसन्ततिवर्त्ती धर्माधर्माशयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कञ्चनानामाद्य स्वत एव जनयेत् आमाद्य वा। अनामाद्यजननं सदैव सुखदुःखे जनयेत्। असमर्थस्यानपेक्षस्य चेपायोगात्। आमाद्य जननं तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः। तथाच न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादः। तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य सङ्घातकस्यैव

सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः। तथाच भाष्योक्तं दूषणमिति। "यदि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात्" इति। अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्तुकामस्तत्साधने प्रवर्त्तत इति प्रत्यात्मसिद्धम्। सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतत्साधनसमर्थस्यापि न कल्पते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन्। नहि भोगो भोगाय कल्पते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य। एवं मोक्षेऽपि द्रष्टव्यम्। तत्र बुभुक्षुमुमुक्षू चेत् स्थिरावभ्युपेयेयातां तदाऽभ्युपेतहानमवश्यं वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। "न तु सङ्घातः सिध्येत् भोक्त्रभावात्" इति। भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः। ततः कर्माभावात् सङ्घातासिद्धिरित्यर्थः॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ २०॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमाह। "उक्तमेतत्" इति। हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो दूषितः। सम्प्रति हेतूपनिबन्धनमपि स दूषयतीत्यर्थः। दूषणमाह। "इदमिदानीम्" इति। "निरुध्यमानस्य" इति। न तावद्विरोधिकर्तृविरोधकारणसान्निध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिः। तस्यानिष्टत्वात्। तस्माद्विनाशग्रस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम्। निरुद्धत्वञ्च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः। शङ्कते। "अथ भावभूतः" इति। कारणस्य हि कार्योत्पादात् प्राक्कालसत्ताधर्मो न कार्यकाला तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धार्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः। तदेतत्प्राकृदृष्ट्या दूषयति। "भावभूतस्य" इति। भूत्वा

व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते । "यस्य भाव एव" इति । यथाहुः । "भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते" इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह । "तथापि नैवोपपद्यते" क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्य्यसमये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादृश्यं कार्य्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्यचिद्रूपस्यानुगमे सादृश्यस्याप्यनुपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्य्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः । सर्वथा वलक्षण्ये तु तन्तुफलभावस्तन्तुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह । "विलेव वा" इति । न च तद्भावभावो नियामकस्तस्यैकान्ततः क्षणेऽग्रक्यग्रहत्वात् सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानिरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गश्चेति भावः । आदिमतापादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह । "अपि चोत्पादनिरोधौ नाम" इति । पर्य्यायत्वापादनेऽपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेऽप्यसता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारतासमनन्तरप्रत्ययात् पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्सहकारिप्र-

न्वयाहेतोः स्पष्टार्थता। एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चत्वार्य्येव नान्यानि कारणानि। सेयं प्रतिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इत्यभावकारणत्व उपरुध्येत। "अर्थान्तरकल्पनात्पर्याप्तं यावदवनिकृतं" इति। उत्पत्तिनिकृतपक्षेऽनाद्यवाद्यभिसन्धा, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः प्रतिसंख्यानिरोधः। सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम्। एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि व्याख्यातः। सन्तानगोचरो वा निरोधः, सन्तानिगोचरो वा। न तावत्सन्तानस्य निरोधः सम्भवति। हेतुफलभावेन हि व्यवस्थिताः सन्तानिन एवोदयव्ययधर्माणः सन्तानः। तत्र योऽसावन्त्यः सन्तानी यन्निरोधात् सन्तानोच्छेदेन भवितव्यं स किं फलं किञ्चिदारभते न वा। आरभते चेत्, नान्त्यः। तथा च न सन्तानोच्छेदः। अनारम्भे तु भवेदन्त्यः सः, किन्तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारितायाः सत्त्वलक्षणस्य विरहात्। तदसत्त्वे तज्जनकस्याप्यजनकत्वेनासत्त्वमिति क्रमेणासन्तः सर्व एव सन्तानिन इति तत्सन्तानो नितरामसम्भवीति कस्य प्रतिसंख्यया निरोधः। न च सभागानां सन्तानिनां हेतुफलभावः सन्तानस्तस्य विसभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च चरमः सन्तानस्यान्त्यः। तथा सति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ सन्तानोच्छेदप्रसङ्गः। कथंचिद्वा सादृश्ये वा विसभागोऽप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न

सन्तानोच्छेदः। सदृशसन्ततिसन्तानात्।
न च सन्तानिनामविच्छेदेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेद-स्यासम्भवात्” इति। नापि भावगोचरौ सम्भवतः प्रतिसंख्या-प्रतिसंख्यानिरोधौ। अत्र तावदनपक्रमावाप्रवृत्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः सम्भवति तस्य पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्य-स्यैव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते। “नहि भावानाम्” इति। यतो निरन्वयो विनाशो न सम्भ-वत्यतो निरुपाख्योऽपि न सम्भवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात्। निरन्वयविनाशाभावे हेतु-माह। “सर्वास्वप्यवस्थासु” इति। यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमा-र्थसद्भावः। अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वमन्वयिन-स्तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विनाश इत्यवस्थावतोऽविनाशादवस्थानां निरन्वयो विनाश इति। तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वथाविच्छेदात्। स्यादे-तत्। मृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्त्वप्रत्यभि-ज्ञानाद्भवत्वेवम्। तप्तोपलतलपतितनष्टस्य तूदबिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो नाशः स्यादित्यत आह। “अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपि” इति। अत्रापि तत्तोयं तेजसा मारुतमण्डलमभ्युदत्वाय नीयत इत्यनुमेयं मृदादीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात्। शक्यं तत्र वक्तुम्।

उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते।
विनष्टोऽपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधौ॥
तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम्॥

उभयथा च दोषात्॥२३॥

परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः श्रवणमननादिश्च। मार्गः क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः। अतिरोहितमन्यत्॥

आकाशे चाविशेषात्॥ २४॥

एतद्व्याचष्टे। "यच्च तेषाम्" इति। वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम्। तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शत्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमितम्। चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात्। अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात्। न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः। तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रियग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति। "अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत" इति। निषेध्यनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषेधो न ... त्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम्। तस्मावर...भावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति। अतिरोहितार्थमन्यत्॥

अनुस्मृतेश्च॥ २५॥

विभजते। "अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन" इति। यस्तु मन्यते निमित्तनैमित्तिकभावावस्थयोरन्यत्वेऽपि समानायां सन्ततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरुपपत्स्यत इति मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाख्यातप्रत्यक्षविरोधमाह। "अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्त्तरि" इति। ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयात्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तूत्तरः। "आ जन्मनः" "आ चोत्तमादुच्छासात्" आमरणादित्यर्थः। न च सादृश्यनिब-

स्थिरं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः। शङ्कते। "तेनेदं सदृशम्" इति। अयमर्थो विकल्पप्रत्ययोऽयम्। विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यवस्यति, न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति। तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गः, इति निराकरोति "न तेनेदम्" इति। "भिन्नपदार्थोपादानात्" इति। नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थाभासस्तावदयं विकल्पः प्रथते। तत्रैते नानापदार्था न प्रथन्त इति ब्रुवाणः स्वसंवेदनं बाधते। न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं सम्भवति, एकत्वविरोधात्। न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम्। तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवार्ताज्ञानाभावात् नानात्वेन न स्यात्। तस्मात् पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यं, न चैतत् पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः। यदुच्यते। अस्त्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगो न त्विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ, तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम्। अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्प्यत इति। तत्राह। "यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः" इति। एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो विवादः। तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति। न चैतत् सत्यसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति। ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावात् ज्ञानानाञ्च धर्मिणां भेदाच्च विरोधः। न ह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वञ्च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते। न चालौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षितवताऽनित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते। तस्मादनेन

स्वपक्षं प्रतितिष्ठापयिषता परपक्षसाधनञ्च निराचिकीर्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या । यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । तत्र स्वाकारो ग्राह्योऽध्यवसेयस्तु बाह्यः । तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वञ्चोपपद्यत इत्याह । "एवमप्येषोऽर्थः" इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् । अयमभिसन्धिः । कथमध्यवसेयता बाह्यस्य यदि ग्राह्यता न द्वैविध्यम् । अथान्या साऽस्ति, ननूक्ता तेन स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य कोऽयमध्यवसायः । किं करणमाहो योजनमुतारोप इति । न तावत् करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते । न चाकारं बाह्येन योजयितुम् । अपि च तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्यात्, न चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उताऽगृह्यमाणे । यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समयजेनाविकल्पकेन । न तावद्विकल्पोऽभिलापसंसर्गयोग्यगोचरोऽशक्याभिलापसंसर्गं स्वलक्षणं देशकालाननुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहुः ।

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक् ।
तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी ॥ इति ।

न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृह्णाति तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति । तथा च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्त-

स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाह्यमारोपयत्यथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्त्तिनौ ग्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चैतद्युज्यते स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं ततोऽन्यदेव स्यान्न तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदाग्रहमात्रेण समारोपाभिमानः । वैशद्यावैशद्यकल्पनया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे भेदे कस्मात् स्वलक्षणाद् दाहादिना तदभिमुखो प्रवर्त्तेत, हन्त तर्हि त्रैलोक्येन पद्यानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्वचन प्रवर्त्ततामविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्य चालीकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्सूक्तं ततोऽन्यदेव सन्तं बहुप्रलापित्वमात्मनः ख्यापयेदिति । अपि च सादृश्यनिबन्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमिति न समाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेन्न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याह । "न चायं सादृश्यात् संव्यवहारः" इति । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादभ-त्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापवितार्पणाह । "भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि" इति । तथाहि विविधजनसङ्कीर्णगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायामात्मनं चिह्नं विदधतमुपहसन्ति पार्श्वस्थाः पृथग्जना इति ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

"इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः" इति । अस्थिरात् कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । उक्तमेतदधस्तात् । निरपेक्षात् कार्योत्पत्तौ

पुरुषकर्मवैयर्थ्यं न सापेक्षतायाश्च क्षणस्याभेद्यत्वे नोपकृतत्वानु-
पकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः।
सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीय-
कत्वेन प्रकारान्तराभावाद्वास्थिराद्भावाद्भावोत्पत्तिरिति क्षणिक-
पक्षेऽर्थादभावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः। न
केवलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च। “नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्”
इति। एतद्विभजते। “विनष्टाद्धि किल” इति। किलका-
रोऽनिच्छायाम्। कूटस्थाच्च कारणात् कार्यमुत्पद्यतापि सर्व
सर्वत उत्पद्येत। अयमभिसन्धिः। कूटस्थो हि कार्यज-
ननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा, स चेत्कार्यजननस्वभा-
वस्ततो यावदनेन कार्यं कर्त्तव्यं तावत् सकृदेव कुर्यात्।
समर्थस्य क्षेपायोगात्। अतत्स्वभावत्वे तु न कदाचिदपि
कुर्यात्। यद्युच्येत समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसचिवः क्रमेण
कार्याणि करोतीति। तदयुक्तम्। विकल्पासहत्वात्।
किमस्य सहकारिणः कञ्चिदुपकारमादधति न वा। अना-
धानेऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षेत। आधानेऽपि
भिन्नमभिन्नं वोपकारमादध्युः। अभेदे तदेवाहितमिति
कौटस्थ्यं व्याहन्येत। भेदे तूपकारस्य तस्मिन् सति कार्यस्य
भावादसति चाभावात्सत्यपि कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थ-
क्रियाकारी भावः। तदुक्तम्।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।
चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः॥ इति।

तथा चाकस्मिकत्वादपि चेत् कूटस्थात् कार्यं जायेत सर्वं
सर्वस्माज्जायेतेति सूक्तम्। उपसंहरति। “तस्मादभाव-
ग्रस्तेभ्यः” इति। “तदिदमुच्यते”। “नासतोऽदृष्टत्वात्” इति।

भावात् कार्योत्पत्तिः, कस्मात्, अदृष्टत्वात् । नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्तदाऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः । नह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाख्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह । "नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः" इति । अपि च यद्यदनन्वितं न तत्तस्य विकारः, यथा घटशरावोदञ्चनादयो हेमानन्विता न हेमविकाराः, अनन्विताश्चैते विकारा अभावेन । तस्मान्नाभावविकाराः, भावविकारास्तु ते, भावस्य तैरन्वितत्वादित्याह । "अभावाच्च भावोत्पत्तौ" इति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति । "यत्तु क्रम" इति । स्थिरोऽपि भावः क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किन्त्वनिर्वाच्य एवानिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात् कार्यस्य रज्जूपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । अपि च येऽपि मन्यन्ते क्षणिकानि स्वलक्षणानि वस्तुसत्यान्यपि तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्योऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि । नहि बीजाद्बीजान्तरस्य वा क्रमेलकस्य वात्यन्तवैलक्षण्ये कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वं सामान्यं परमार्थसतो येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्काल्पनिकादेव स्वलक्षणोपादानाद्बीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः । अन्यथा कार्यहेतुकानु-

मानोच्छेदप्रसङ्गः। दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्तरभयात्।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम्॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह। "एवम्" इति। बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह। "केषाञ्चित् किल" इति। अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिराबाह्यान्तरमाभावेऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात्। तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता इतरा विधा एषितव्यास्तथाच न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं नह्यस्ति सम्भवो 'बाह्यानमात्रं चतस्रो विधा' इत्यत आह। "तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेण" इति। यद्यप्यनुभवात्मनोऽनुभाव्योऽनुभवितानुभवनं तथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिपरिकल्पितेनास्यैव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमात्रव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः। एवञ्च न सिद्धसाधनम्। नहि बाह्यवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किन्त्वनिर्वचनीयं नीलादीति। तथाहि। स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम्। प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम्। बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः काल्पनिक एव प्रमाणफलव्यवहारोऽभिमत इत्याह। "सत्यपि बाह्येऽर्थे" इति। भिन्नाधिकरणत्वे हि

प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात्। नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति। तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम्। कथञ्च तद्भवति यदि ज्ञानस्यैव प्रमाणफले भवतः। न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुसद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम्। अफलव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मनाऽप्रकाशनांशेन प्रमाणम्। प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव। एवं सौत्रान्तिकसमयेऽपि। ज्ञानस्यायमारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात्। अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितञ्च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात्। तथा चाहुः। नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात्। तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेत्। प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभाव उपपत्तिमाह। "कथं पुनरवगम्यते" इति। न हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योऽर्थः परमाणुस्तावत् सम्भवति। एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम्। न चान्याभासमन्यगोचरं भवितुमर्हति। अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्। न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम्। विकल्पासहत्वात्। किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मः, उत प्रतिभासमानकालेऽर्थस्य धर्मः। यदि पूर्वः कल्पोऽस्तु तथा सति हि, स्थौल्यानुरञ्जनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति। एवं च कः प्रतिकूलो भवान् अनुकूलमाचरति। द्वितीय इति चेत्। तथा हि रूपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं न चात्र कस्यचिद् भ्रान्तता। नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः। तेन मा भून्नीलत्वादिवत् परमाणुधर्मः, प्रत्येकं

परमाण्वभावात्। प्रतिभासमानानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत् संवृतं स्थौल्यम्। यथाहुः।

यस्यैकस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं हि गृह्यते।

संवृतं प्रतिभासस्य तदेकात्मतया स्थितम्॥

न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानात्वस्यानुपश्यतः।

संवृतं ग्रहणं नानात्वं च वस्तुनो भवेत् इति।

तन्न। नैरन्तर्यावभासस्य भ्रान्तत्वात्। गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः। तस्मादारात् सान्तरेषु वनेष्विव घनतावभासवत् स्थूलप्रत्ययः परमाणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः। तस्मात् कल्पनापोढत्वेऽपि भ्रान्तत्वाद्ग्राह्यस्य प्रत्यक्षस्य योगिनां च दृष्टानवयवप्रत्यक्षता परमाणूनां चरत्वाभ्युपगमे। तदिदमुक्तं, न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति। नापि तत्समूहास्तम्भादयोऽवयविनः। तेषामसत्त्वे परमाणुभ्यः परमाणव एव। तत्र चोक्तं दूषणम्। भेदे तु गवाश्ववदत्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम्। समवायश्च निराकृत इति। एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत, तस्मात्सदसत्प्रतिभासनं तस्य सर्वस्य विचारासहत्वात् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावात् बाह्यानालम्बनाः प्रत्यया इति। अपि च न तावद्विज्ञानमिन्द्रियवत्स्वसत्तामात्रेण प्रत्याययितुमर्हति। नहि यथेन्द्रियमसद्विषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति। तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात्। न चार्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमर्हति। अतीतानागतेषु तदसम्भवात्। नह्यस्ति सम्भवोऽप्रत्यक्षस्य धर्मो धर्मिणोऽस्य प्रत्यक्षत्वम् इति। तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षताऽभ्युपेया। तथा चाकारं सह ज्ञाना-

ततो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति। तद्भेदव्यवस्थापनायाकारभेदोऽभ्युपेतव्यः। तदुक्तं न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेदिति। एकश्चायमाकारोऽनुभूयते स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किञ्चन प्रमाणमस्तीत्याह। "अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य" इति। "अपि च सहोपलम्भनियमात्" इति। यद्येन सह नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः। नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावभासिनो नावश्यं सहोपलभ्येते। कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति। तदुक्तम्।

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये॥ इति।

"स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्"। यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः। बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षत्व इव शिंशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः। अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चोदयति। "कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे" नीलमिदं पीतमिदमित्यादि। "प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत" न हि सति ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथाऽविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययाश्चेतनसन्तानान्तरसापेक्षास्तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्ति-

प्रत्यया इति स्वभावहेतुः। यस्त्वासावालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति। वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत्। नन्वेकसन्ताननिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्य्योपजननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसन्तानवर्त्ती पूर्वक्षणः सन्तानान्तरस्यानभ्युपगमात्। तथा च सर्वेऽप्यालयसन्तानपातिनः परिपाकहेतवो भवेयुः। न वा कश्चिदपि, आलयसन्तानपातित्वाविशेषात्। क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्य्यकादाचित्कत्वमिति चेत्। नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्य तन्न स्यात्। सत्त्वं वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसन्तानवर्त्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्य्यनियमानुपपत्तेः। स्वसन्तानमात्राधीनत्वे निरपेक्षस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तद्व्यापकस्य कादाचित्कत्वं निवर्त्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धसिद्धिः। न च सन्तानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्यचिदेव विशिष्टागमवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य। अपि च सन्तानान्तरसन्तानानिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात्। नहि सन्तानान्तरसन्तानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसम्भवः। विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्त्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात् संसारस्यादिमत्त्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षसम्भवः। तस्मादस्ति बाह्योऽर्थः प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्त्या अनुमानिको बाह्योऽर्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तान्निराकरोति।

"वासनावैचित्र्यादित्याह" विज्ञानवादी। इदमत्राकूतम् स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैकान्तिकः। तथाहि। वाह्यनिमित्तत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसंवेदनं कदाचित् पीतसंवेदनम्, आलम्बनीलपीतसन्निधानासन्निधानाभ्यामिति चेत्। अथ पीतसन्निधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति, तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत्। कुतः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः। हेतुभेदादिति चेत्। एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति। सन्तानिनो हि क्षणाः कार्य्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्य्यं भिद्यन्ते च। सन्तानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां यदभेदात् क्षणा न भिद्येरन्। ननु न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः। अन्यथैक एव क्षणं नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन्। तदसमर्थस्यातीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात्। तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, सन्तानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति तत्र। यदि भिन्नानां सन्तानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसन्तानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नीलसन्तानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत। तस्मात् सन्तानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजननानां केषाञ्चिदेव सामर्थ्यभेदः केषाञ्चिन्नेति वक्तव्यम्। तथा चैकालयज्ञानसन्तानपतितः कश्चिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययग्रामादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम्। कश्चित्तु स तादृशो यतः पीता-

कारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव ज्ञानप्रत्यया-सादिताज्ज्ञानवैचित्र्यमिदं न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किञ्च-नास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । आलयविज्ञानसन्तानपतित-मेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्याच्चीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादितानयो-र्विज्ञानवासनयोस्तस्मान्न परस्पराश्रयदोषसम्भवो बीजाङ्कुर-सन्तानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्य-स्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह । "अपि चान्व-यव्यतिरेकाभ्याम्" इति । "एवं प्राप्ते, ब्रूमः" । "नाभाव उपलब्धेः" इति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । स ह्युपलब्ध्यभावाद्वाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा सत्यपि बाह्यविषयत्वे बाह्यार्थबाधकप्रमा-णसद्भावाद्वा । न तावत् सर्वथोपलब्ध्यभाव इति प्रश्नपूर्वक-माह । "कस्मादुपलब्धेः" इति । नहि स्फुटतरं सर्वजनीन उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्ष-मवलम्बते । "ननु नाहमेवं ब्रवीमि" इति । निराकरोति । "बाढमेवं ब्रवीषि" । उपलब्धिग्राहिणा हि साक्षिणोपलब्धि-गृह्णता बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः । "अतश्च" इति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमाल-म्बते । "ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवात्" इति । निराकरोति । "नायं साधुरध्यवसायः" इति । इदमत्राकूतम् । घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तदेवं नानादिग्देशव्या-पित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वे नावरणानावरणल-क्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनावृतत्वादेव तथापि तद्देशत्वातद्देशत्वकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वलक्षणैर्विरुद्ध-धर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न

शक्यं शक्रेणापि वारयितुम्। व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम्। तस्माद् बाह्यार्थस्य ज्ञानेऽपि स्थौल्यमसम्भवः। न च तावत् परमाण्वाभासमेकं ज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः। आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात्। न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव ज्ञानानि तावतां ज्ञानानां मिथो वार्त्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात्। न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसङ्कलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भत इति साम्प्रतम्। तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात्। यथाह धर्मकीर्त्तिः।

तस्मान्नार्थे न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि न सम्भवः॥ इति।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवावास्थेयौ। तथा चेदन्तास्पदमशक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपह्नोतुमिति। यत्तु ज्ञानस्य प्रत्यर्थं व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपह्नोतुं शक्यः। अनर्थं तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थापकत्वानुपपत्तेरित्याह। "न च ज्ञानस्य विषयसारूप्यात्" इति। यच्च सहोपलम्भनियम उक्तः सोऽपि विकल्पं न सहते। यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुरभेदं साधयितुमर्हति। साहित्यस्य सहितद्वयभेदव्याप्तत्वात्। अभेदे तदनुपपत्तेः। अथैकोपलम्भनियमः। न। एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः। अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः। न तावदेकत्वेनोपलम्भ इत्याह। "बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य"। अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह। "अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभाव-

हेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्"। यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपानुविद्धं बुद्धिबोध्यं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभात्मकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्वान्नियम एवमिहाप्यात्ममात्रिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति। अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्म्येऽवकल्पत इत्याह। "अपि च घटज्ञानं पटज्ञानम्" इति। तथार्थाभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनाच्च विज्ञानादन्यत्वमर्थस्येत्याह। "तथा घटदर्शनं घटस्मरणम्" इति। अपि च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्त्तानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्तौ हि न गृहीतौ इति भेदोऽपि तद्गतो न गृहीत इति। एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोऽप्यनेकप्रतिज्ञाः हेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्याः। एवं स्वसमाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यद्व्यावर्त्तते यतश्च व्यावर्त्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वाऽनेकज्ञानगम्यम्। एवं वाच्यवाचकभावोऽनेकज्ञानसाध्यः। एवमविद्योपप्लववशेन यत् सद्भिमतं यथा नीलमिति सदसत्, नरविषाणमीश्वर इत्यसदसत्, अमूर्त्तमिति सदसदसत्। शक्यं हि शशविषाणममूर्त्तं वक्तुम्, शक्यञ्च विज्ञानममूर्त्तं वक्तुम्। यथोक्तम्।

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः।
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः॥ इति।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या। एवं विप्रतिपन्नं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञति यश्च प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यच्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्यमसत्यां कालिकानेकार्थज्ञानप्रतिसन्धातरि नोपपद्यते। तत्रैवं विज्ञानस्य क्षणिका-

लम्बनेऽनुपपन्नमित्याह । "अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरका-लयोः" इति । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किन्तु दारु, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः । पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भूमिरचनापूर्वकमाह । किञ्चान्यद् विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतीति । चोदयति । "ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे" इति । अयमर्थः । स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तद-प्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि चक्षुरिव तद्विलीन-मर्थं कञ्चनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत् प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः । 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति" इति । तच्चेत् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति । एवं तत्त-दित्यनवस्था । तस्मादनवस्थाया बिभ्यता वरं स्वात्मनि वृत्ति-रास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदे-तत् परिहरति । "तदुभयमप्यसद्विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञा-नसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः" । अय-मर्थः । सत्यमप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तूप-लब्धारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायोपलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षादन्तःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुरर्थश्चोपलम्भश्च प्रत्यक्षौ भवतः । अर्थो हि निलीन-स्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वायान्तःकरणविकारभेदमनु-भवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छतया चैतन्यबिम्बोद्ग्रह-णाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत् । न ह्यस्ति सच्छ-

वोऽनुभव उत्पद्यते न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः । तस्माद्यथा छेत्ता छिदया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदां छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री, किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः । यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाकं पाकान्तरेण । नापि पाक एव पक्ता किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः । एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमैव प्रमात्री, किन्तु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । न च प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासम्भवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमान्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात् सूक्तं विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादिति । यदुक्तं, समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेरिति । तत्राह । "साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धृउपलभ्यभावोपपत्तेः" । मा भूद् ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यग्राहकभावो ज्ञातृज्ञानयोस्तु वैषम्यादुपपद्यत एव । साक्षित्वञ्च ज्ञातस्य न प्राकट्यक्रियाकृतफलशालितया यथा ज्ञातं यस्य फलं फलान्तरानुप[illegible]। यथाहुः । न संविदर्यते फलत्वादिति । अपि तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया साक्ष्यप्यर्थः प्रमातारं प्रति तस्या संविदि प्रकटः संविदपि प्रकटा । यथाहुस्तस्याः कर्मभावो विद्यत इति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थौ तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह । "स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्" । तथाहि । यस्य साक्षिणः सदाऽसन्दिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते । तथाहि । प्रमाता सन्दिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुपेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्वरूपस्यानुभविता प्राणभृन्मा-

त्वस्य, न चैतदन्याधीनसंवेदनत्वे घटते। अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः। तस्मात् स्वयंसिद्धतामस्यानिच्छताप्यप्रत्याख्येयाप्रमाणमार्गायत्तत्वादिति। किञ्चोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। अवगन्तुश्चेत् कस्यचिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयप्रकाशिनेति। विज्ञानमेवावगन्त्विति मन्वानः शङ्कते। "बाढमेवमनुभवरूपत्वात्" इति। न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमपेक्षणीयम्, तथा च न सिद्धमाधर्मिति। परिहरति। "न, अन्यस्यावगन्तुः" इति। ननु साक्षिस्थाने,न्वन्मदनमनमेव विज्ञानं तथा च नाम्नैव विप्रतिपत्तिर्नार्थे इति शङ्कते। "साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामपक्षिपता" अभिप्रयता "स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव" इति। निराकरोति। "न" इति। भवति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम्। कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात्, किन्तु प्रदीपादितुल्यमित्यर्थः॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययस्त्वबाधितः। त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते। जाग्रत्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत्। नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति। तथा च न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति।

तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसातुम्। "निद्राग्लानम्" इति। करणदोषाभिधानं, मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह। "अपि च स्मृतिरेव" इति। संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं स्मृतिः। प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्प्रयोगलिङ्गशब्दसादृश्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवन्तु ज्ञानमुपलब्धिः, तदिह निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहात् संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात् स्मृतिः, सापि च निद्रादोषाद्विपरीताऽवर्त्तमानमपि पित्रादि वर्त्तमानतया भासयति। तेन स्मृतिरेव तावदुपलब्धिविशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्विपरीत्यमिति अतो महदन्तरमित्यर्थः। अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जाग्रत्प्रत्ययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादादबाधितविषयत्वस्यानुमानोत्पादसामग्र्या, न च कारणाभावे कार्य्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह। "अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात्" इति॥

न भावोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

यथा लोकदर्शनप्राप्तान्वयव्यतिरेकावनुविधीयमानावर्थोपलब्धिर्भवतो नार्थानपेक्षायां वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्याधीनत्वदर्शनादित्यर्थः। अपि चाश्रयाभावादपि न लौकिकी वासनोपपद्यते। न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति। द्वयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्यदक्षिणशृङ्गवदाधाराधेयभावाभावात्। प्रागुत्पन्नस्य चाधेयानुत्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह। "अपि च वासना नाम" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

क्षणिकत्वाच्च॥ ३१॥

स्यादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यश्चार्थः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासम्भवी । हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन । विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन । एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तूनाम् । यथाहुः ।

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥ इति ।

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह । "शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध" इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते" । लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्वगोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधादियं व्यवस्थोपपद्यते । अथोच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांव्यवहारिकम् । तथा च मिथ्याविषयत्वाच्च सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह । न ह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकस्य व्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरं प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्थं च प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकश्चातात्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्वदिहापि सदसत्ता-

गोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुम्। विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्बाधकमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत् केवलं विचारं न सहते। अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहत इति विप्रतिषिद्धम्। न सहते चेत् सदादीनामन्यतमदन्यतमच्चेत् कथं न विचारं सहते अथ निस्तत्त्वं चेत् कथमन्यतमत्तत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम्। न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वाभावः स्यात् सोऽपि च विचारं न सहत इत्युक्तं भवद्भिः। अपि चारोपितं निषेधनीयम् आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतादेः। न चेत् किञ्चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्वारोपः। तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्ब्रह्मानिदं प्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन व्यावहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते। "किं बहुनोक्तेन यथायथं" अस्यतोऽर्थस्यायं "वैनाशिकसमय" इति। अस्यतस्तावत्पश्यतां तद्धर्माभिधर्मापथाद्यसाधुपदप्रयोगः। अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नन्तरमात्मानमभ्युपैति। एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्योत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितितेति नित्यतामुपैतीत्यादिकमुन्नेतव्यमिति॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयः, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते। तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्। "सप्त चैषां पदार्थाः सम्मताः" इति। तत्र संक्षेपमाह। "संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ" इति। बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचष्टे। तमाह। "पञ्चास्तिकाया नाम" इति। "सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्" इति। जीवास्तिकायस्त्रिधा। बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति। पुद्गलास्तिकायः षोढा। पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमञ्चेति। धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। आकाशास्तिकायो द्वेधा। लोकाकाशोऽलोकाकाशश्च। तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः। तत्र हि न लोकाः सन्ति। तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ। आस्रवसंवरनिर्जराख्याः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते। द्विधा प्रवृत्तिः सम्यङ्मिथ्या च। तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः। सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ। आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विति इन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति। अन्ये तु कर्माण्यास्रवमाहुः, तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्त्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ च सम्यक्प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते। निर्जरस्त्वनादिकाल-प्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिला-

रोहणादिः। स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः। बन्धोऽष्टविधं कर्म। तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्। तद्यथा। ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति। तथा चत्वार्यघातिकर्माणि। तद्यथा, वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति। तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। नहि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिपत्तिषु तीर्थकरैः प्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म। मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म। तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते। अघातीनि कर्माणि तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्लपुद्गलविपाककर्तृ, तद्धि बन्धोऽपि न निःश्रेयसप्रतिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात्। शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिकमारभते। गोत्रिकमव्याकृतम्। ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थानम्। आयुष्कं त्वायुः कारयति कथयत् तदाद्यमहत्यायुष्कम्। तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि। तदेतत् कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः। विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके। अन्ये तु ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षादूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति। त एते सप्त पदार्था जीवादयः सप्तावान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः। तत्र "सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्नाम न्यायमवतारयन्ति। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति

त्यस्ति चावक्तव्यश्च" इति। स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योती। यथाहुः।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः॥ इति।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति। अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम्। तथा च।

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः।

सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत्॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्वेकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते। तथाहि। यदि वस्त्वस्त्येवेत्येकान्तस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्त्येवेति, न तदीप्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् कश्चित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा। प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयस्यानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु क्वचित् कदाचित् कस्यचित् कथञ्चित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति तमेतं सप्तभङ्गीनयं दूषयति। "नैकस्मिन्नसम्भवात्" विभजते। "नह्येकस्मिन् धर्मिणि" परमार्थसति परमार्थसतां "युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां" परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः सम्भवति। एतदुक्तं भवति। सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा। यत्तु क्वचित् कथञ्चित् कदाचित् केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्व्यवहारतो न तु परमार्थत-

स्तस्य विचारासहत्वात् । न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामबाधेन तु तद्व्यवस्थायां देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । परीक्षकरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनेकान्तस्य तुल्यमिति । अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति । तस्मात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सप्तत्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरत्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानेकान्तवाद इत्याह । "य एते सप्त पदार्थाः" इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

"एवं च" इति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्मेति । तदेतदाह । "यथैकस्मिन् धर्मिणि" इति । इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूचितमित्याह । "शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वात्" इति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्नुं महत्यल्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकार्त्स्न्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेतेत्यकार्त्स्न्यमात्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति । "स्यादेतत्" । "अन-

न्तावयवः" इति। यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्ती सङ्कोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः। तदेतद्विकल्प्य दूषयति। "तेषां पुनरनन्तानाम्" इति। न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात्। विसारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तदवयवाश्चाभ्युपेतव्याः। तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति। यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह। "अपि च शरीरमात्र" इति। शङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति। "अथ पर्यायेण" इति। तत्राप्युच्यते।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः॥ ३५॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि। किं चात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽनिरूपणेन चात्मज्ञानाभावान्नापवर्ग इति भावः। "अत एवमादिदोषप्रसङ्गात्" इति। आदिपदसूचितं दोषं ब्रूमः। किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समूढा वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामैकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्धदिक्क्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत। समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे छिन्नावयवशेषो जीवो न चेतयेत्। विगलितबहुसमूहितया समूहस्याभावात्। "पुत्तिकाशरीर" इति। "अथवा" इति। पूर्वसूत्रप्रसञ्जितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्सन्ताननित्यतामाशङ्क्येदं सूत्रम्। 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः'। न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि सन्तानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः। कुतः। परिणामादिभ्यो

दोषेभ्यः। सत्तायाश्च वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चमेवदनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अवस्तुत्वे चादिपदसूचिता नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति। विसिचो विवसनाः॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ ३६॥

एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत्। यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्घटादीनाम्। कथञ्चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत्। न च परिमाणान्तरावरोधेऽपूर्वं भवितुमर्हति। तस्मादन्त्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः। तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति। अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति योजना। एकशरीरपरिमाणतैवेति च योज्यम्। द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना। एकशरीरपरिमाणता न योज्या, किन्त्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्महान् वेति विवेकः॥

पत्युरसामञ्जस्यात्॥ ३७॥

अविशेषेणेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत इति भ्रमनिरासायमाह। "केवला" इति। सांख्ययोगव्यपाश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः। प्रधानमुक्तं दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्यः। स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः। माहेश्वराश्चत्वारः शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति। चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः। कारणमीश्वरः। कार्यं प्राधानिकं महदादि। योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादिः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गूढचर्यावसानो दुःखान्तो मोक्षः। पशव आत्मानो जीवाः पाशो बन्धनं

तद्विमोक्षो दुःखान्तः। एष तेषामभिसन्धिः। चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्यं निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि। तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। पत्युरसामञ्जस्यादिति। इदमत्राकूतम्। ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमाद्वाऽवगम्येत प्रमाणान्तराद्वा, प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा। न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितम्। तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम्। तत्रानुमानं तावन्न सम्भवति। तद्धि दृष्टानुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम्। तदाह। "हीनमध्यम" इति। एतदुक्तं भवति। आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किञ्चिदस्ति दृष्टम्। नह्यागमो दृष्टमपेक्ष्य प्रवर्तते। तेन श्रुतसिद्धार्थसदृशानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सुबहून्यपि कल्प्यमानानि न लौकिकगम्यतामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात्। यस्तु तत्र कथञ्चिद् दृष्टानुसारः क्रियते स सुहृद्भावमात्रेणागमानपेक्षेण अनुमानन्तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि बिभेतितरामिति। प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेत्। न। कुतः, कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात्। अयमर्थः। यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तेषामुत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण च प्राणिनां दुःखानुत्पादात्। नहीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति। तदनधिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते। तस्मात् स्वतन्त्रोऽपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम्।

तथा चायमपरो गण्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्त्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति। शङ्कते। "अनादित्वादिति चेत्" पूर्वकर्मणेश्वरः सम्प्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण सम्प्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति। निराकरोति। "न, वर्त्तमानकालवत्" इति। यथा पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्त्तितमीश्वरप्रवर्त्तनलक्षणं कार्यं करोति। तत्रापि प्रवर्त्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्त्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः। चक्षुष्मता ह्यन्धो नीयते नान्धान्तरेण। तथापि द्वावपि प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्त्तयेदित्यर्थः। अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह। "अपि च" इति। अस्माकन्तु नायं समय इति भावः। ननु कारुण्यादपि प्रवर्त्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह। "स्वार्थप्रयुक्त एव च" इति। कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्त्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्त्तन्त इति। ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्त्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह। "अर्थवत्त्वादीश्वरस्य" इति। अर्थित्वादित्यर्थः। पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमाच्च वास्तवी प्रवृत्तिरिति। अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानाञ्च संयोगः। अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः, न सर्वगतानां सम्भवत्यप्राप्तेरभावान्निरवयवत्वाच्च। अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम्। तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तद्व्या-

प्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः। नापि समवायलक्षणः। स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सम्बन्ध इत्यभ्युपेयते न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्याधाराधेयभाव इत्यर्थः। नापि योग्यतालक्षणः कार्य्यगम्य-सम्बन्ध इत्याह। "नान्यः" इति। नहि प्रधानस्य महदहङ्कारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शङ्कते। "ब्रह्मवादिनः" इति। निराकरोति। "न" कुतस्तस्य मतेऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः। "अपि च" इति। आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षते इत्यदृष्टपूर्वे नाहकेऽ च प्रवर्त्तितुं समर्थः। अनुमानन्तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्त्तितुमर्हतीति, शङ्कते। "परस्यापि" इति। परिहरति। "न" इति। अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनित्वेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ३९॥

यथादर्शनमनुमानं प्रवर्त्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रवर्त्तत्यम्। सुगममन्यत्॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ४०॥

"रूपादिहीनम्" इति। अनुद्भूतरूपमित्यर्थः। रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र। नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते। तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः। कल्पान्तरमाह। "अन्यथा" इति। पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानीन्तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम्। तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्व-

मापादितम्। सम्प्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसञ्जनादनी-श्वरत्वमुक्तमिति विशेषः॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥

अपि च सर्वत्रानुमानं प्रमाणयतः प्रधानपुरुषेश्वराणामपि सङ्ख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च दृष्टत्वात्। सङ्ख्यान्यत्वमपि प्रसज्येताद्यानुमानस्य ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा। अस्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतया नानुमानं प्रवर्तत इति भावः। स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृगमणुमहत् परममहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति। "अथ मा भूदेष दोषः" इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत्। यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नामसर्वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः। परिहरति। "ततः" इति। आगमानपेक्षस्यानुमानमयामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम्।

उत्पत्त्यसम्भवात्॥ ४२॥

अन्यत्र वेदैर्विसंवादाद्यत्रापि विसंवादः स निरस्यते तमंशमाह। "यत्पुनरिदमुच्यते"। "वासुदेवात्सङ्कर्षणो जीवः" इति जीवस्य कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्वम्, अनित्यत्वे परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः। ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावाप्रत्तेनाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः। अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह। "प्रतिषेधिष्यते च" इति॥

न च कर्तुः करणम्॥ ४३॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति। यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण मनसा ज्ञानकारणमुपादायार्थं विजानाति तथापि सङ्कर्ष-

णोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धेरिति भावः ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवैते सङ्कर्षणादयः "निर्दोषाः" अविद्यादिदोषरहिताः । "निरधिष्ठानाः" निरुपादानाः अत एव "निरवद्याः" अनित्यत्वादिदोषरहिताः, तस्मादुत्पत्त्यसम्भवोऽनुगुणत्वान्न दोष इत्यर्थः । अथोच्यते । "एवमपि" इति । मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह । "कथं यदि तावत्" इति । न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति । व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् । अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेशनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । सम्भूय चेशनायां परिशुद्धो न कश्चिदीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात् कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चोत्पत्त्यसम्भवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसम्भवेनापाकरोति । "अथायमभिप्रायः" इति । सुगममन्यत् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः सङ्कर्षणादिभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते । "आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवाः" इति । आदिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोऽहङ्कारलक्षणतयात्मनो भेद-

मभिधायामान एवैत इति तद्विकल्पाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम्। वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्य-
विभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

न वियदश्रुतेः॥ १॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते। तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह। "वेदान्तेषु तत्र तत्र" इति। श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत् स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति। "तदर्थनिमन्नत्वम्" पर्याभासविनिवृत्त्याथत-त्प्रतिपादनम्। तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः। इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः। तत्र कि[illegible]-कदेशिना वचनं "न वियदश्रुतेः" इति। तस्याभिसन्धिः। यद्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद् बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम्। तथाच वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गः, तथाच न विरोधः श्रुतीनामिति। तदिदमुक्तम्। "प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्ति" इति। यदि नास्ति, न श्रुतिविरोधाशङ्का। अथास्ति, ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। "अस्ति तु" तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्य [illegible] सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः। न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनाश्रयस्याधिगत-

स्यापि ससहायताकल्पनं युक्तं, सहायत्वावगमविरोधात्। श्रुतसिद्ध्यर्थं ह्यश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विघाताय विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन ससहायत्वेन। न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियववत् विकल्पोऽनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु। नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते। न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते। साम्प्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात्। न खल्विह सर्गे क्षीराद्दधि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति। तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसम्भवात्। गौणी चाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः। प्रमाणान्तरविरोधमाह। "नह्याकाशस्य" इति। समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे। तस्मात्तदकारणमाकाशं नित्यमिति। अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम्। न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह। "उत्पत्तिमताम्" इति। "प्रकाशनम्" प्रकाशो घटपटादिगोचरः। "पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च" इति। चादिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति सूचितम्। "आरण्यानाकाशेषु" इति। वेदेऽप्येकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वं तदेवं

प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा मुख्यान्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह॥

शब्दाच्च ॥ ३ ॥

सुगमम्॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

पदस्यानुषङ्गो न पदार्थस्य तस्य क्वचिन्मुख्यं क्वचिदौपचारिकं मुख्यतामुख्यताभ्यामित्यविरोधः। चोद्यद्वयं करोति। "कथम्" इति। प्रथमं चोद्यं परिहरति। "एकमेवेति तावत्" इति। "कुलं" गृहम्। "अमत्राणि पात्राणि घटशरावादीनि। आपेक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः। उपपत्त्यन्तरमाह। "न च नभसापि" इति। अपि-रभ्युपगमे। यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः। "न च प्रागुत्पत्तेः"। जगत इति शेषः। द्वितीयं चोद्यमपाकरोति। "अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन" इति। तद्ब्रह्मणाऽस्वाभाविनाकाशस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वादिति। अपि चाविभक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तदभिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भपरिमितनिमग्नपयोबिन्दुवद् ब्रह्मणि तत्कार्ये च विज्ञाते नभो विदितं भवतीत्याह। "अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानम्" इति। एवं सिद्धान्तैकदेशिमतं प्राप्त इदमाह॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणोऽभेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते नहि जगत्तत्त्वं ब्रह्मणोऽन्यत्। तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्-कृज्ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा। अविकारत्वे तु ततस्त

स्यादन्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति। भिन्नयोस्तु लक्षणान्यत्वभावेऽपि देशकालाभेदेऽपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति। नहि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पाथोबिन्दुषु पाथस्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं तस्मान्न ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रत्ययानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामेनाप्यभ्युपेयेति। तदेवं सिद्धान्तैकदेशिना दूषिते पूर्वपक्षे स्वपक्षे विशेषमाह। "सत्यं दर्शितम्" अतएव "विरुद्धं तु तत्" इति। सिद्धान्तसारमाह। "नैष दोषस्तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके" इति। श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः। छान्दोग्यश्रुतिस्त्वन्यथोपपद्यमाना दुर्बला। नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायत्वेन विरुध्यते इत्यत आह। "नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना" इति। सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः। स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, अवन्ध्यत्वात्। न च तेजः प्रमुखसर्गसंसर्गवदसहायत्वमप्यस्य श्रौतं, किन्तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधनं श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः। तदिदमुक्तं। तेजोजनिप्रधानेति। स्यादेतत्। यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वयासम्भवात्, हन्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमित्यत आह। "स्रष्टा त्वेकोऽपि" इति। वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकत्रार्थे व्यापारो दृष्टः। दृष्टस्तु क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः। न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह। "न वाक्याभिः" इति। सुगमम्। चोदयति। "ननु शमविधा-

नार्थम्" इति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैष सृष्टिपरोऽपि तु ब्रह्मपर इत्यर्थः। परिहरति। "न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन" इति। गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तस्यायोगोऽयुक्त इत्यर्थः। सिद्धान्त्यैकमत्येन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह। "अपि च छान्दोग्ये" इति। यत् पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं तद्दूषयति। "यच्चोक्तम्" इति। दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः। अपि च भ्रान्तिमनु चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति नापि लोकबुद्धिवत्। औपचारिकं वा सिंहो माणवक इतिवत्। तत्र न तावद्भ्रान्तिमित्याह। "लौकिकन्यायेन" इति। भ्रान्तिविज्ञानस्याप्रमाणस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसम्भव इत्यर्थः। नाप्यौपचारिकमित्याह। "सावधारणा चेयम्" इति। काममुपचारादस्त्वेकत्वमवधारणाऽद्वितीयपदं नोपपद्यते। नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्योऽस्ति मनाग् माणवक इति वदन्ति लौकिकाः। तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं जगतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वौपचारिकम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति न त्वल्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः। "न च स्वकार्यापेक्षया" इति। निःशेषवचनः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः। आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमित्याह॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

सोऽयं प्रयोग आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकार-

सामान्यत्वे सति विभक्तत्वाद् घटशरावोदञ्चनादिवदिति। "सर्वं कार्यं निरात्मकम्" इति। निरुपादानं स्यादित्यर्थः। शून्यवादश्च निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति। उपपादितश्च तन्निराकरणमधस्तादिति। आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः। एतदुक्तं भवति। सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वं न पुनरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति। स्यादेतत्। अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य तूपादानान्तरमन्वेष्यमाणमप्यन्यद्भविष्यतीत्यत आह। "न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचिदुपादानान्तरस्योपादेयः" कुतः "स्वयं सिद्धत्वात्" सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धो तत्प्रकाशाभिकायाः सिद्धस्तावदनागन्तुकत्वमाह। "न ह्यात्मात्मनः" इति। उपपादितमेतदधः संशयविपर्य्यासगोचरानास्पदत्वात्। कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयोऽत एव श्रुतिः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति। "न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति" इति। निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः। सत्ताया अनागन्तुकत्वमप्याह। "तथा हमेवेदानीं जानामि" इति। प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्त्तमानातीतानागतत्वेऽपि प्रमातुः सदा वर्त्तमानत्वानुभवादप्रच्युतस्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम्। त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं स्यात् तत्प्रमातुः सदा वर्त्तमानाद्वर्त्तमानमागन्तुकत्वं स्वस्याप्यसमादाय निवर्त्तत इति। "अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये" इति। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः। ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह। "तथा भस्मीभवत्यपि" इति। यत्

खलु सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम्। बाधकञ्च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्त्यात्मनो न तस्य तत् कल्पनं युक्तमबाधितानुभवसिद्धस्य सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पना प्रमाणाभावात्। तदिदमुक्तं "न सम्भावयितुं शक्यम्" इति। तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वानैकान्तिकत्वेनापि दूषयति। "यत्तूक्तं समानजातीयम्" इति। नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्युपगन्तव्यं किन्तु गात्रमेव क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते। यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ ८॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वं दृश्यत उपचरितत्वं हन्त भोः पवनस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। वायुश्चान्तरिक्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य विशेषणाच्च। "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः" इति। तस्मादभ्यासापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि तु चौत्पत्तिकमेवेति प्राप्ते, तदिदमुक्तं भाष्यकृता। "अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वश्रवणाच्च" इति। चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः। एवं प्राप्ते, उच्यते। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां तेषामपि चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेना-

सृतत्वानन्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमदृष्ट्वा पूर्वः पक्ष इति युक्तम्, अधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकारादादर्शनानुपपत्तेरत आह । "वियत्पवनयोः" इति । यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानन्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकत्वेन नीते । एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधात् प्रमाणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या । न चात्मनः कारणवत्त्वेऽनवस्था लोहगन्धिनामिव हेत्वनादित्वात् कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । "तथा विकारेभ्यः" इति प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते । सदेकस्वभावस्यात्मनोऽसम्भवः । कुतः । "अनुपपत्तेः" । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उत्पत्तिमन्तो हि विकाराः सत्त्वेनानुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्त इत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्यावच्छेदादिति । न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्त्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेस्तदिदमाह । "सन्मात्रं हि ब्रह्म" इति । एतदुक्तं भवति । यत्स्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः । यथा रज्जूपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोरनिर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावः, यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति । न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह । "नाप्यसतः" इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परानादित्वात् ।

"भूतप्रकृतित्वमभ्युपगतेऽनवस्थापसङ्गात्" इति । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादितानवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रसक्तव्यम् । तथाचाप्रदर्शितानविभ्रमसमर्थनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिरौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या । शेषमतिरोहितार्थम् । ये तु गुणादिकानामुत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयाञ्चक्रुस्तैः इतोऽनुपपत्तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या । श्रद्धादिशब्दकानादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् । तदास्तां तावत् ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निरित्यत्र पञ्चमी कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसीति नियमादानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिराश्रयिता । ततश्चानन्तर्यदर्शनपरं वायोरग्निरिति श्रुतिः । न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसम्भवे तदन्यजत्वेन तज्जत्वं परम्परयाश्रयितुं युक्तम् । वाजपेयस्य यूपवदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वान्न साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धे क्लेशेन परम्पराश्रयणम् । इह तु ,वायोरग्निविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोऽनन्यत्वाद्वायूपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वानुरोधेनोभयथोपपद्यमानाः श्रुतयः काम्यमौलिन्यायेन नियम्यन्त इति युक्तमिति राद्धान्तः । "पारम्पर्यजत्वेऽपि" इति । भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह । "वायुभावापन्नं ब्रह्म" इति । "यथा तस्याः शृतम्" इति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम् ॥

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम्॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अन्नशब्दोऽयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्ध्या च व्रीहियवादौ तद्विकारे चौदने प्रवर्तते। श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्बलिता यत्र क्वचन वर्षतीत्यनेन, तस्मादभ्यवहार्यं व्रीहियवाद्येवान्नाद्यं जायत इति विवक्षितम्। कार्ष्ण्यमपि हि सम्भवति कस्याश्चिदवनीयस्य, नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात्। ततश्च श्रुत्यन्तरेणाद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः। श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या। तत्र किमद्भ्यः पृथिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमसृजतेत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति विषये महाभूताधिकारानुरोधात् 'पार्थिवकृष्णरूपानुरोधाच्च तदपां शर आसीत्' इति च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्तः इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्राः पूर्वोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति। तत्राकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयोनित्व-

व्याघात इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। आकाशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां कार्याणामुपादानभावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम्। न च चेतनानां स्वकार्य्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेः भृत्यान्तेवास्यादिवत्। तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामर्थ्यात् स ईश्वर एव तेन तेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतस्तं तं विकारं वाय्वादिकं सृजतीति युक्तम्। इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ बाधितौ स्यातामिति। "परमेश्वरावेशवशात्" इति। परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्य्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाकाशादिभावमापन्नः। आकाशादिभावमापन्नस्तूपादानमिति सिद्धम्॥

विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च॥ १५॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्ययेऽप्ययमात्रस्य श्रुतत्वात्। तत्र नियमे सम्भवति नानियमो व्यवस्थारहितो हि सः। न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते। तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूतेऽप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विषये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात्। न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात्। तस्माच्छ्रौतेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्ते, उच्यते। अप्ययस्य क्रमापेक्षायां सत्युत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्याप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन श्रुत्यनुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात्। तथा हि

सत्युपादानोपरमेऽप्युपादेयमस्तीति व्याप्तं चैतदस्ति। तस्मात् तदिदं दृष्टक्रमावरोधादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमान्तरं प्रत्ययोग्यत्वात् तस्य तदिदमुक्तं सूत्रकृता 'उपपद्यते च' इति। भाष्यकारोऽप्याह। "न चाभावयोग्यत्वादप्यर्थेनाकाङ्क्ष्यते" इति। तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्यं तन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनोपयोगिनो भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य बुद्धीन्द्रियमनसां क्रमं विचारयति। अत्र च विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च ब्रूते। तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मनश्च भूतानि चान्तरा समाम्नानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते। तस्मात् पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्गप्रसङ्गः। यत आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीयते, तस्मादात्मन आकाश इति भज्यते। अन्नमयमिति च मयडानन्दमय इतिवत् न विकारार्थ इति प्राप्तेऽभिधीयते। विभक्तत्वात्तावदन्नप्रभृतीनां कारणापेक्षायामन्नमयं मन इत्यादिलिङ्गश्रवणादपेक्षितार्थकथनाय विकारार्थत्वमेव मयटो युक्तम्, इतरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत्। न च तदपि घटते। न ह्यन्नमयो यज्ञ इतिवदन्नप्राचुर्यं मनसः सम्भवति। एवं चक्षुरादिविकारा मनआदयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति युक्तम्। प्रौढवादितयाऽभ्युपेत्याह। "अथ त्वभौतिकानि" इति। भवत्वात्मन एव करणानामुत्पत्तिः, न त्वेतावता भूतैरात्मनो नोत्पत्तव्यम्। तथा च नोक्तक्रमभङ्गप्रसङ्गः। विशिष्यते भिद्यते भज्यत इति यावत् ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तस्मै शरीराय श्राद्धादिकरणानुपपत्तेः। तन्मृतो देवदत्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वः पक्षः, मुख्यत्वे शास्त्राणामामुष्मिकस्वर्गादिफलसम्बन्धानुपपत्तेः शास्त्रविरोधात् लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः। भक्तिश्च शरीरोत्पादविनाशौ तत्सम्प्रयोग इति जातकर्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रशमनार्थं, न तु जीवजन्मपापप्रशमनार्थम्। अतएव स्मरन्ति।

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति।

तस्माच्च शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम्। एतच्च लौकिकव्यपदेशस्य भ्रान्तिमूलत्वमुपेत्याधिकरणम्। उक्तं त्वध्यासभाष्य एव भ्रान्तिमूलत्वम्। मा भूतामस्य शरीरोदयव्ययाभ्यां स्थूलावुत्पत्तिविनाशौ। आकाशादिवत्तु महासर्गादौ तदन्ते चोत्पत्तिविनाशौ जीवस्य भविष्यत इति शङ्कापनयनायेदमारभ्यते।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह। "श्रुतिविप्रतिपत्तेः" इति। तामेव दर्शयति। "कासुचिद्धि श्रुतिषु" इति। पूर्वपक्षं गृह्णाति। "तत्र प्राप्तम्" इति। परमात्मनस्तावद्विरुद्धधर्मसंसर्गादपहतानपहत-पाप्मत्वादि-लक्षणाज्जीवानामन्यत्वम्। ते चेद्विकारास्ततस्तस्मादन्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधः। ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च। तस्माच्छ्रुतिभिरनुज्ञायते विकारत्वं प्रमाणान्तरं चार्थात्, "विभक्तत्वादा-

काशादिवत्" इति। यथा 'अग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति। यथा सुदीप्तात् पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिञ्च तत्राप्ययञ्च साक्षाद्दर्शयति। नन्वक्षराद्भावानामुत्पत्तिप्रलयाववगम्येते न जीवानामित्यत आह। "जीवात्मनाम्" इति। स्यादेतत्। सृष्टिश्रुतिष्वाकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माज्जीवोत्पत्तिर्नाम्नायते। तस्मादाम्नानयोग्यस्यानाम्नानात् तस्योत्पत्त्यभावं प्रतीम इत्यत आह। "न च क्वचिदश्रवणम्" इति। एवं हि कस्याञ्चिच्छाखायामाम्नातस्य कतिपयाङ्गसहितस्य कर्मणः शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत्। तस्माद्बहुतरश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया। तस्मादाकाशवज्जीवात्मान उत्पद्यन्त इति प्राप्त उच्यते। भवेदेवं यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन्, न त्वेतदस्ति, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति जीवेनात्मनेत्यविभागश्रुतेरेकत्वाच्च भेदस्य भेदकस्याकाशस्याकाशवदविकृतधर्मसमग्रस्योपपत्तेः। उपाधीनां च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाजत्वादिगोचराणां श्रुतीनां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनाप्यनन्यत्वं ति च प्रश्नोत्तराभ्यामनेकधोपपादनाच्च युक्त्या "अविभागस्य चैको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुत्यैवात्मत्वाभिव्यक्त्या जीवात्मानो न विकारा न चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम्। मैत्रेयीब्राह्मणं चाधस्ताद्व्याख्यातमिति नेह व्याख्यानम्॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

कर्मणा हि ज्ञानात्मनो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थासु च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः। तथा च नात्मस्वभावचैतन्यं तद-

सुषुप्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः। तस्मादिन्द्रियादिभावाभावानुविधानाद् ज्ञानभावाभावयोरिन्द्रियादिसन्निकर्षाधीनमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो न स्वाभाविकः। अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वमितरथा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत्। नित्यचैतन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः। अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निजा जीवानां, न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिसन्निकर्षेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति। तस्माज्जडा एव जीवा इति प्राप्ते, अभिधीयते। यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदाचित् प्रमाणं कदाचित् सन्दिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि, न चैवमात्मा। तथाह्यनुमिमानोऽप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यनुभविता सन्दिहानोऽप्यसन्दिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः सर्वस्यात्मा तथाच तत्स्वभावः। न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्याभावः तस्य नित्यत्वात्। तस्माद् वृत्तयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः कर्माभावे सुषुप्त्यादौ निवर्त्तन्ते। न चैतन्यमात्मस्वभाव इति सिद्धम्। तथाच नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कथञ्चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति। गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चेन्द्रियाणामर्थवत्त्वमिति सर्वमवदातम्॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्॥ १९॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेः साक्षादणुपरिमाणश्रवणस्य चाविरोधायेदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधानाभ्यामाह। "ननु च" इति। पूर्वपक्षं गृह्णाति। "तत्र प्राप्तं तावत्" इति। विभागसंयोगोत्पादौ हि उत्क्रान्त्यादीनां फलं, न च सर्वगतस्य तौ स्तः। सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा सर्वात्मकस्य वा तदसम्भवादिति।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निरूढम्। तच्चाचलतोऽपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्याप्युपपद्यते न तु गत्यागती। तयोश्चलनं निरूढयोः कर्तृस्थभावयोर्व्यापिन्यसम्भवादिति मध्यमं परिमाणं महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चार्हतपरीक्षायां प्रत्युक्तम्। गत्यागती च परममहति न सम्भवतोऽतः पारिशेष्यादणुत्वसिद्धिः। गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपसर्पणमेव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह। "स्वात्मना च गत्यागत्योः" इति। इतश्च देहादपसर्पणमेव जीवस्य मरणमित्याह। "देहप्रदेशानाम्" इति। तस्माद्गत्यागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानाणुत्वसाधनमित्यर्थः। न केवलमपादानश्रुतिस्तच्छरीरप्रदेशगमनश्रुत्यत्वश्रुते-रप्येवमित्याह। "स एतास्तेजोमात्राः" इति॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः। तथा च महत्त्वाम्नायादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविरोध इत्यर्थः। यदि जीवा अणवस्ततो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति कथं शारीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति। "ननु" इति। परिहरति। "शास्त्रदृष्ट्या" पारमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत्। यथा हि गर्भस्थ एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे। एवं विकाराणां प्रकृतेर्वास्तवादभेदात्तत्परिमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वशब्दं विभजते। "साक्षादेव" इति। उन्मानं विभजते।

"तथोन्मानमपि" इति। उद्धृत्य मानमुन्मानं, वालाग्रादुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादपि शततमादुद्धृतः शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम्। वालाग्रादुद्धृतं मानमाराग्रमात्रमिति सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति। "नन्वणुत्वे सति" इति। अणुरात्मा न शरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्योपलब्धिः स्यादित्यर्थः॥

अविरोधश्चन्दनवत्॥ २३॥

त्वक्संयुक्तो हि जीवस्त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति त्वग्व्याप्त्यात्मसम्बन्धः सकलशरीरोपलब्धौ समर्थ इत्यर्थः॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि॥ २४॥

चन्दनबिन्दोः प्रत्यक्षतोऽल्पीयस्त्वं बुद्ध्वा युक्ता कल्पना भवति, यस्य तु सन्दिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमपहाय नेयं कल्पनावकाशं लभत इति शङ्कार्थः। न च हरिचन्दनबिन्दुदृष्टान्तमात्रादणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तसम्भवेनानैकान्तिकत्वादित्याह। "न चात्रानुमानम्" इति। शङ्कामिमामपाकरोति। "अत्रोच्यते" इति। यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्छ्रुत्यन्तरमुपन्यस्तम्॥

गुणाद्वा लोकवत्॥ २५॥

ये तु सावयवत्वाच्चन्दनबिन्दोरणुसञ्चारेण देहव्याप्तिरुपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसञ्चारः सम्भवी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते, "गुणाद्वा लोकवत्" इति। तद्विभजते। "चैतन्य" इति। यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुण-

चैतन्यं सकलदेहव्यापि। यथा प्रदीपस्याल्पत्वेऽपि तद्गुणः प्रभा सकलमन्दिरोदरव्यापिनीति। एतदपि शङ्काद्वारेण दूषयित्वा दृष्टान्तान्तरमाह॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

"प्रतीयमाणमपि तत्" इति। अवयवानां सूक्ष्मतयाऽनुपलभ्यमानत्वमिति। शङ्कते। "स्यादेतत्" इति। विश्लिष्टानामल्पत्वादिल्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणूनामनुप्रवेशादिष्वपि दृष्टम्। विश्लेषानुप्रवेशाभ्यां च सत्यपि विश्लेषः सूक्ष्मत्वान्नोपलक्ष्यते इति। निराकरोति। "न" इति। "अतीन्द्रियत्वात्" इति। परमाणूनां परमसूक्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद्गन्धोऽपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्येत न स्थूल इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम्॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

"कण्टकतोदनेऽपि" इति। सकृदल्पयोः संयोगोऽल्पमवक्राशं न सकलान्, न जातु घटकरकादिसंयोगा नभसो नभो व्याप्नुवन्त्यपि त्वल्पानेव घटकरकादीन् इतरथा यत्र नभस्तत्र सर्वत्र घटकरकाद्युपलब्धि इति तेऽपि नभःपरिमाणाः प्रसज्येरन्निति। न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते। यद्यप्यन्तःकरणमणु तथापि तस्य त्वचा सम्बद्धत्वात्त्वचश्च समस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेऽप्यधिष्ठिता त्वगधिष्ठितैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं शैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रियेण गङ्गायाम्, अणुस्तु जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे

तदनुभवेन सर्वाङ्गीणम्, तस्य सर्वाङ्गीणत्वात्। कण्टकतोदनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैषम्यम्। "गुणत्वमेव हि" इति। इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्द्रव्यदेशत्वमत एव हि हिमस्य शिशिरावयवाप्यद्रव्यगतेऽतिमान्द्ये शीतस्पर्शेऽनुभूयमानेऽप्यनुद्भूतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदादीनां गन्धवाहविप्रकीर्णसूक्ष्मावयवानामतिमान्द्ये गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्पर्शौ नानुभूयेते, तत्कस्य हेतोरनुद्भूतत्वात्तयोर्गन्धस्य चोद्भूतत्वादिति। न च द्रव्यस्य प्रलयप्रसङ्गः द्रव्यान्तरावयवपूरणात्। अत एव कालपरिणामवशादस्य हतगन्धतोपलभ्यते। अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः, किन्तु स्वभावः। न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्स्वरूपच्युतेरित्याह। "यदि च चैतन्यम्" इति। तदेवं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे जीवस्याविकारितया परमात्मत्वे तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह। "तद्गुणसारत्वात्" इति। तद्व्याचष्टे। "तस्या बुद्धेः" इति। आत्मनः स्वसम्बन्धिन्या बुद्धरूपव्यापितत्वात् तदा परामर्शः। नहि शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिभिरनुभूयते। अपि तु योऽयं मिथ्याज्ञानदर्शनाद्युपपन्नः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः। न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य सत इत्याह चानुपपन्नश्च इति। बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्गतत्वाध्यास उदशरावाध्यस्तस्येव चन्द्रमसो बिम्बस्य तोयकम्पे कम्पवत्त्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये। तथा च बुद्ध्याद्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुर्व्यपदेशभाग्भवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम्। तथा चोत्क्रान्त्यादीनामुपपत्तिरिति। निगदव्याख्यातमितरत्।

प्रायणेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥

यावदात्मभावित्वात्तु न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्संसार्य्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्ध्या समानः तद्गुणसारत्वादिति । "अपि च मिथ्या ज्ञान" इति । न केवलं यावत्संसार्य्यात्मभावित्वमागमेन उपपादितमेवेत्यर्थः । "आदित्यवर्णम्" इति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । "तमसः" इति । अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमविद्यामत्येतीति योजना । अनुशयबीजं पूर्वपक्षी प्रकटयति । "ननु सुषुप्तप्रलययोः" इति । "सता" परमात्मना । अनुशयबीजपरिहारः । स्पष्टोऽर्थः ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यादेतत् । अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसन्निधानात् कस्मान्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी न प्रसज्येते । अथादृष्टविपाककादाचित्कत्वात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य नायं प्रसङ्गः । तावसत्येवान्तःकरणे आत्मनो वेन्द्रियाणां वास्तां, तत्किमन्तर्गड़ुनान्तःकरणेनेति चोदयति । "अथवान्यतरस्यात्मनः" इति । अथवेति सिद्धान्तं निवर्त्तयति । सिद्धान्तो ब्रूते । "न चात्मनः" इति । अवधानं खल्वनुबुभूषा शुश्रूषा वा । न चैते आत्मनो धर्मौ, तस्याविक्रियत्वात् । न चेन्द्रियाणामिकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्यन्धादीनां दर्शनात् । न च ते

भ्यन्तरत्वेनानुभूयमाने बाह्ये सम्भवतः। तस्मादस्ति तदाभ्यन्तरं किमपि यस्य चैते तदन्तःकरणम्। तदिदमुक्तं "यस्याभावन" इति। अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति। "तथा च" इति।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणसारत्वादित्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लब्धमेवेति तदुपपादनमनर्थकमित्यत आह। "तद्गुणसारत्वाधिकारेण" इति। तस्यैव प्रपञ्चो ये पश्यन्त्यात्मा भोक्तैव न कर्तेति तन्निराकरणार्थः। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादित्याह स्म भगवान् जैमिनिः। प्रयोक्त्यनुष्ठातरि कर्तरीति यावत्। शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः, प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधेः, कर्तव्यतोपायता हि विधिः, बुद्धिरेव कर्त्री भोक्ता चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन सङ्गतमिति शास्त्रस्यानर्थकत्वमविद्यमानाभिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्वं स्यात्। यथा च तद्गुणसारतयास्य वस्तु सदपि भोक्तृत्वं सांव्यवहारिकमेव कर्तृत्वमपि सांव्यवहारिकं न तु भाविकम्। अविद्यावद्विषयत्वञ्च शास्त्रस्योपपादितमध्यासभाष्य इति सर्वमवदातम् ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः सञ्चारः, क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति, तस्मादपि कर्त्ता जीवः ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतेषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानं ग्रहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भवति ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्य्ययः ॥३६॥

अभ्युच्चयमात्रमेतत्र सम्यगुपपत्तिः। विज्ञानं कर्तृ यत्र तत्रोक्तं सर्वत्र हि बुद्धिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्त्तृत्वेन इह तु कर्त्तृत्वेन तस्या व्यपदेशे विपर्य्ययः स्यात्तस्मादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः। तेन कर्त्तेति। सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति। अत्राह। "यदि" इति। प्रज्ञावान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः सम्पादयेत्।।नष्टमानिष्टमप्यानिरप्यस्योपलभ्यते, तस्माच्च स्वतन्त्रस्तथा च न कर्त्ता तल्लक्षणत्वात्तत्प्रत्ययः। अस्योत्तरम् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्त्ता प्रयुङ्क्ते न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यत इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्य्यक्रियायां न कारकान्तराण्यपेक्षत इति। ईदृशं हि स्वातन्त्र्यं नेश्वरस्याप्यत्रभवतोऽस्तीत्यसमर्थः कथं कर्त्ता स्यात्। तथा चायमदृष्टपरिपाकगणादिष्टमभिप्रेप्सुस्तत्साधनविभ्रमणादनिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्त्तृत्वचेति न विरोधः विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति। नित्यचैतन्यस्वभावस्य खल्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चाख्यायते तत्र चास्यास्ति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः॥

शक्तिविपर्य्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्य्यय उक्तः सम्प्रति कारकशक्तिविपर्य्यय इत्यपुनरुक्तम्। अविपर्य्ययाय तु करणान्तरकल्पनायां नास्ति विसंवाद इति॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति। धारणाध्यानसमाधयो हि संयमपदवेदनीयाः। यथाहुः। त्रयमेकत्र संयम इति। तत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः। निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः। द्रष्टव्य इति समाध्युपदेशः। यथाहुः, तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति सोऽयमिह कर्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवेतीति सूत्रार्थः॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "एवं तावत्" इति। विभजति। "तत् पुनः" इति। पूर्वपक्षं गृह्णाति। "तत्र" इति। शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति। न च स्वाभाविके कर्तृत्वे सम्भवति असत्यपवादे तदौपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्। न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेऽपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृस्वभावोऽपि क्रियावेशाभावेऽपि नाकर्ता। तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्ते, अभिधीयते। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते तदस्य बद्धत्वमसत्यपि बाधके युक्तं वह्नेरिवासत्यपि दाह्ये दग्धृत्वं, तच्चौपनिषदस्य तस्यावगमात्। कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेशादवगन्तव्यम्। न च नित्योदासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यासङ्गस्य तस्य सम्भवति, तस्य च कदाचिदपि असंसर्गे कथं तत्क्रियायोगो निर्विषयायाः शक्तेरसम्भवात्। तथा च यदि तन्निवृत्त्यर्थं तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथा सति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भावनाशप्रसङ्गो न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति। क्रियाया

दुःखत्वात् । न विगलितसकलदुःखपरमानन्दावस्था मोक्षः स्यादित्याशयवानाह । "न स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमात्मन" इति । अभिप्रायमबुद्धा चोदयति । "ननु स्थितायामपि" इति । परिहरति । "न निमित्तानामपि" इति । शक्त-शक्याश्रया शक्तिः स्वसत्तयाऽवश्यं शक्यमाक्षिपति । तथा च तयाऽऽक्षिप्तं शक्यं सदैव स्यादिति भावः । चोदयति । "ननु मोक्षसाधनविधानात्" इति । परिहरति । "न साध-नायत्तस्य" इति । अस्माकन्तु न मोक्षः साध्यः, अपितु ब्रह्म-स्वरूपं तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्रायमाविष्करोति । "अपि च नित्यशुद्ध" इति । चोदयति । "पर एव तर्हि संसारी" इति । अयमर्थः । परश्चेत्संसारी तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ सर्वं मुच्येताविशेषात् । ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । पर-स्मादन्यश्चेत्स बुद्ध्यादिसङ्घात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारौ नात्मन इति । परिहरति । "नाविद्या प्रत्युपस्थापितत्वात्" इति । न परमात्मनो मुक्तिसंसारौ तस्य नित्यमुक्तत्वान्नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य, तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्योपस्थापितानां बुद्ध्यादिसङ्घातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसङ्घातभेदोपधान आत्मै-कोऽपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्यविशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसङ्घाता-पगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बद्ध इव यथा मणिकृपाणाद्युपधान-भेदादेकमेव मुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदात-मिवाऽन्यतमोपधानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिवेति नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, तस्मान्न परमात्मनो मोक्षसंसारौ नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावमापन्नस्येति परमार्थः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकौ श्रुति-भिरादर्शयति । "तथा च" इति । इतरोपाधिकं यदुपाध्य-भिमर्शकृताभ्यामस्याभिमर्शाद्वौ दर्शयति श्रुतिरित्याह । "तथा

स्वप्नजागरितयोः" इति। एतमेवार्थं सूत्रं व्याचष्टे। "तदेतदाह" इति। सम्प्रसादः सुषुप्तिः। स्यादेतत्। तक्ष्णः वास्यादयः सन्ति तेनायं वास्यादीन् व्यापारयन् भवतु दुःखी, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैधर्म्यं तक्ष्णो दृष्टान्तेनेत्यत आह। "तक्षदृष्टान्तश्च" इति। यथा स्वशरीरेणोदासीनस्तक्षा सुखी वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा स्वात्मनोदासीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखीत्येतावताऽस्य साम्यं न तु सर्वथा। यथाऽऽत्मा च जीवोऽनवयवोऽन्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तिः। पूर्वपक्षहेतुमनुभाष्य दूषयति। "यत्तूक्तम्" इति। यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थः। कर्त्रपेक्षितोपायभावनापरं तत् न कर्तृस्वरूपपरम्। तेन यथा लौकिकमेव कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्त्तमानं न पुंसः स्वाभाविकं कर्तृत्वमवगमयितुमुत्सहते, तस्मात्तत्त्वमस्याद्युपदेशविरोधाद्व्याकृतं तद्दर्शितमेव। चोदयति। "ननु सन्ध्ये स्थाने" इति। औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्यपगमेऽनुवर्तेतेति स्वाभाविकमेव युज्यत इत्यर्थः। अपि च यत्रापि करणमस्ति तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वश्रवणात् स्वाभाविकमेव युक्तमित्याह। "तथोपादानेऽपि" इति। तदेतत् परिहरति। "न तावदस्य" इति। उपाध्यपगमोऽसिद्धोऽन्तःकरणस्योपाधेः सन्ध्येऽप्यवस्थानादित्यर्थः। अपि च स्वप्ने यादृशं ज्ञानं तादृशो विहारोऽपीत्याह। "विहारोऽपि च तत्र" इति। "तथोपादानेऽपि" इति। यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले कर्तरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतमस्य कर्तृत्वं न स्वस्य, नहि परशुसहायश्छेत्ता केवलश्छेत्ता

भवति । ननु यदि न केवलस्य कर्त्तृत्वमपि तु करणादिसहितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्त्तृविभक्तिः स्यात् चैतदस्तीत्याह । "भवति च लोके" इति । करणादिष्वपि कर्त्तृविभक्तिः कदा चिदस्त्येव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चेयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्त्तृविभक्तिस्तु भाक्ती कूलं पिपतिषतीतिवदबुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह । "अपि चास्मिन्नुपादान" इति । यस्त्वयं व्यपदेश इति यदुक्तमस्माभिरभ्युपगममात्रमेतदिति तदितः समुत्थितम् । "सर्वकारकाणामि" इति । छिनत्त्यसिः? तण्डुला ज्वलन्ति काष्ठानि बिभर्ति स्थालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां कर्त्तृत्वं, तत्किं बुद्ध्यादीनां कर्त्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह । "उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वम्" । नन्वेवं सति तस्यामेवात्मनः स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमस्त्वित्यत आह । "न च तस्या" मुपलब्ध्यावप्यस्य स्वाभाविकं "कर्त्तृत्वमस्ति" कस्मात् "नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात्" आत्मनो नहि नित्यं स्वभावं चास्ति भावस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेव नास्त्युपलब्ध्यां स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धिकर्त्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं यथा तद्गतमध्यवसायादिकर्त्तृत्वमित्याह । "अहङ्कारपूर्वकमपि कर्त्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति" । कुतः । "अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमानत्वात्" । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव गन्तृ भवति । एतदुक्तं भवति । यदि बुद्धिरुपलब्ध्री भवेत् ततस्तस्या उपलब्धृत्वमात्मन्यध्यस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्त्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धो बुद्धेरकर्त्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धृत्वे करणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे विसंवाद इति तन्न भवतीत्याह । "न चैवं

सति करणान्तरकल्पना" बुद्धेरुपलब्धृत्वाभावात्। तदिदमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्ध्री चात्मा चानुपलब्धेत्युक्तं स्यात्। "बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्"। अयमभिसन्धिः। चैतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तदात्मनः कर्तृत्वम्, नापि बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धिरिति चाख्यायते। तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे बुद्धीन्द्रियादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपधानेनाहङ्कारपूर्वकं कर्तृत्वं युज्यत इति॥

परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४१॥

यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं तत्स्वतन्त्राणामेव रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात्। न चेश्वरो हेयोपादेयविरहितो जीवान् साध्वसाधूनि कर्माणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमुपपद्येत। स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेन्नाधर्मे, ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः। स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मप्रचयवन्तो वैचित्र्यमनुभवन्तीति युक्तम्। एवञ्च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा ईश्वरेणैव प्रवर्त्यन्त इति कृतं विधिनिषेधाभ्यां, नहि बलवदनिलसलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशोऽर्थवान्। तस्मादेष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाल्लोकविरोधाच्चेश्वरस्य प्रशंसापरतया नेया इति प्राप्तेऽभिधीयते। एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः। तदसति बाधके न प्रशंसापरतया व्याख्यातुमुचि-

तम्। न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्त्तकेषु रागादिषु सत्सु तत्कल्पना विरुध्येत। न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां प्रवृत्तेः सुस्थितत्वमेव न वैचित्र्यमिति युक्तम्। यद्यप्ययमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुःकर्मापेक्षया जन्तून् धर्माधर्मयोः प्रवर्त्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि निर्घृणः। न च कर्मप्रचयस्यादिरस्त्यनादित्वात्संसारस्य। न चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति साम्प्रतम्। नहीश्वरः प्रबलतरपवन इव जन्तून् प्रवर्त्तयत्यपि तु तत्स्वातन्त्र्यमनुकथ्यमाना रागाद्युपहारमुखेनैव चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तौ भवतः। तदनेनाभिसन्धिनोक्तं "परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः" इति। तस्माद्विधिनिषेधशास्त्राविरोधात्कार्यस्य श्रुतिदर्शित्वात् 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इत्यादिश्रुतेः।

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' ॥ इति।

स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम्। ईश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियुज्यते यद्विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माधर्मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम्। न केवलमानर्थक्यं विपरीतं चापद्यत इत्याह। "तथा विहितकारिणाम्" इति। पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत। अतिरोहितार्थमन्यत्॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "जीवेश्वरयोः" इति। उपकार-

र्थोपकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः। अत्रापाततो विनि-
गमनाहेतोरभावादनियमो नियम इत्यंशो नियमहेत्व-
भावदर्शनेन भेदपक्षमालम्ब्याह। "अथवा" इति। ईशितव्ये-
शितृभावश्चान्वेष्यान्वेष्टृभावश्च सृज्यस्रष्टृभावश्च नियम्यनियन्तृ-
भावश्चाधाराधेयभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकल्पते। न
च 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवाः' इत्याद्याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्मकि-
तवा ब्रह्मेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदेऽवक-
ल्पन्ते। न चैताभिर्भेदाभेदप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः
साक्षादंशत्वप्रतिपादकाश्च मन्त्रवर्णादयो,ऽस्य विश्वा भूतानी-
त्यादिः, स्मृतेश्च ममैवांश इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धिः
निरतिशयोपाधिसम्पदा च विभूतियोगेनेश्वरः स्वांशानामपि
निकृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते। नहि तादृगनवयवेश्वरस्य
जीवा भवितुमर्हन्त्यंशाः। अपि च जीवानां ब्रह्मांशत्वं
तद्गता वेदना ब्रह्मणो भवेत्। पादादिगता इव वेदना देव-
दत्तस्य। ततश्च ब्रह्मभूयंगतस्य समस्तजीवगतवेदनानुभव-
प्रसङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानु-
भवात् न भूरि दुःखमनुभवति। मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभा-
गिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहर्तव्या स्यादिति।
तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनोरेकत्रासम्भवान्नांशत्वं
जीवानाम्। न च ब्रह्मैव सदसन्तस्तु जीवा इति युक्तं सुखदुः-
खमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रसङ्गादनुष्ठापरिहाराभावप्रसङ्गाच्च।
तस्माज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम्। अद्वैतश्रुत-
यस्तु जातिदेशकालाभेदनिमित्तोपचारादिति पार्श्वेऽभिधी-
यते। अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणानि विशेषतः शब्दः।
तत्र भेदो लोकसिद्धत्वान्न शब्देन प्रतिपाद्यः। अभेदस्त्वनधि-
गतत्वादधिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति। येन च वाक्य-

मुपक्रम्यते मध्ये च परामृश्यते अन्ते चोपसंह्रियते तत्रैव तस्य तात्पर्यमुपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते। न च यत्परास्तदौपचारिकं युक्तम्, अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वमपि प्रागेवोपचरितत्वमित्युक्तम्। तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्येव बिम्बस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिबिम्बभेदाः। एवं चानुज्ञापरिहारौ लौकिकवैदिकौ सुखदुःखमुक्तिसंसारव्यवस्था चोपपद्यते। न च मोक्षस्यानर्थबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानामिव श्यामतावदाततादिर्जीवानामिव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु बिम्बस्येव न तदभिसम्बन्धः। यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावेऽवतिष्ठते, न कृपाणे प्रतिबिम्बितमन्येवमविद्योपधानविगमे जीवो ब्रह्मभाव इति सिद्धं जीवो ब्रह्मांश इव तत्त्वान्यतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः। सप्तदशसंख्यापरिमितो राशिगणः सप्तदशकः। तद्यथा, बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसी वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने अप्येकीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः। अनुज्ञाविधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्त्तना। अपौरुषेये प्रवर्त्तयितुरभिप्रायानवगमासम्भवात्। ऋत्वर्थायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्त्तनानुपपत्तेश्च। पुरुषार्थेऽपि नियमार्थेऽप्रवृत्तेः। "कः पुनर्देहसम्बन्धः" इति। नहि कूटस्थनित्यस्याप्रतोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽन्यो वा कश्चित् सम्बन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यभिसन्धिः। उत्तरं "देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः"। अयमर्थः। सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विप-

रोता इत्तिरहमेव देहादिसङ्घात इत्येवंरूपा। यथा देहादिसङ्घात आत्मतादात्म्येन भासते। सोऽयं सांहतसङ्घादात्मलक्षण: सम्बन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थ:। गूढाभिसन्धिश्चोदयति। "सम्यग्दर्शिनस्तर्हि" इति। उत्तरं "न तस्य" इति। यदि सूक्ष्मस्थूलदेहादिसङ्घातोऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्माप्नोति सम्यग्दर्शनमभिमतम्, यद्वा तदन्तं प्रति विधिनिषेधयोरानर्थक्यमेव। एतदेव विशदयति। "हेयोपादेययो:" इति। चोदको निगूढाभिसन्धिमाविष्करोति। "शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव" आमुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमासादिषु नियोज्यत्वमिति चेन्निराकरोति। "न, तत्संहतत्वाभिमानात्"। एतद्विभजते। "सत्यम्" इति। यो ह्यात्मन: पाट्कौशिकाद्देहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिसंघातव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकार:। समस्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकार: कर्मणि। तथा च न यथेष्टचेष्टा, अभिमानविकलस्य तस्या अप्यभावादिति। येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां च सुखदु:खव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मान: सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकर: प्राप्नोति। तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान् प्रति व्यतिकरं तावदाह। "कथम्" इति। यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्ध: सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृतं सुखदु:खे सर्वान् प्रत्यविशिष्टे। न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मण: प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात्' चोदयति। "स्यादेतत्" इति। अयमर्थ:। न प्रधानं स्वविभूतिख्यापनाय प्रवर्तते, किन्तु पुरुषार्थम्। यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गौ पुरुषार्थौ साधितौ तं प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषान्तरं तु प्रत्यसमाप्ताधि-

कार्ये प्रवर्त्तते। एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुख-दुःखव्यवस्थापि भविष्यति, इति निराकरोति। "नहि" इति। सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात् प्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति। तस्मात् प्रयोजनवशेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थेया। सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः। भवतु सांख्यानामव्यवस्था प्रधानसमवायाददृष्टस्य प्रधानस्य च साधारण्यात्। काणादादीनां त्वात्मसमवाय्यदृष्टं प्रत्यात्मसाधारणं तत्कृतश्च मनसा महात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यात् भिसन्ध्यादिव्यवस्थोपपद्यत एव। न च संयोगोऽपि साधारणः। नहि तस्य मनस आत्मान्तरेण संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगिभेदेन भेदात्। तस्मादात्मैकत्वस्यागमसिद्धत्वाद्व्यवस्थायाश्चैकत्वेऽपि उपपत्ते र्नानेकात्मकल्पनागौरवादागमविरोधाच्चान्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः। भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति। एतदेव काणादमतदूषणं भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान् प्रत्यप्यदृष्टानियमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि सांख्यमतदूषणपराण्येवेति तु रोचयन्ते केचित्तदास्तां तावत् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यद्यपि ब्रह्मविदने सर्ववेदनप्रतिज्ञानानुपपादनश्रुतिविरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिवि-

यदमृतत्वादिश्रुतय इत्यादिना कथञ्चिद्विवेकेनसूचिता, तथाप्य-
न्यथानयनप्रकारमविदानस्यानुपपद्यमानेवापि श्रुतिर्बौर-
न्धयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति। अत्र चाभ्युच्चयतया विय-
दधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति। "तत्र तावत्" इति।
शब्दैकप्रमाणसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र शब्दो
निवर्त्तते तत्र तत्प्रमाणाभावेन तदभावः प्रतीयते। यथा
चैत्यवन्दनस्य कर्मधर्मताया इत्यर्थः। आपाततः श्रुतिविप्रति-
पत्त्या नञ्चसमाधेन पूर्वपक्षयित्वाऽथ वस्त्वभिप्रेत्य पूर्वपक्षम-
वतारयति। अभिप्रायोऽस्य दर्शितः 'प्राणस्यापच सहन' इत्य-
वाग्वर्तिप्रदेश्याद्याधिकरणपूर्वपक्षसूत्रार्थमाहस्म तदा प्र-
सूत्रत्। यात्तानन्तु व्याख्येदं यदि सर्गादौ प्राणसद्भाव-
श्रुतिरन्यथासिद्धा भवेत्। अन्यथैव त्वेषा सिध्यति। अवा-
न्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां सृष्टिश्रुत्यपि तदर्थोऽसावुप-
क्रमः। तदाधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रनष्ट एव चैता-
स्यमानं प्रतीतम्।स्तदीयान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपद्यते।
तस्माद्बहुयशीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्य-
र्थस्य चोत्तरस्य सन्दर्भस्य गौणत्वं तु प्रतिज्ञायाः अनुगुण्या-
भावेनानवच्छिन्नत्वप्रसङ्गात्, प्राणा अपि नभोवद्ब्रह्मणो
विकारा इति। न च चैत्यवन्दनादिवदत्यन्ता प्राणानामुत्प-
त्तिश्रुतिः, क्वचित् खल्वपामुत्पत्त्यश्रवणमुत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्र
तत्र दर्शिता। तस्मादेवम्य चैत्यवन्दनयोषधादिभिरिति।
केचित्तु वियदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यसम्भवादिति सूत्रं व्याच-
क्षते। गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसम्भवादुत्पत्तेरिति।
तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि, प्राणानां जीवव-
दविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्त्वन्यान्तरतया
वा, न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात्। तथा-

तत्त्वान्तरतयैषामनुत्पत्तिराशङ्क्येया। तथाच ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहतिः समस्तवेदान्तव्याकोपश्च स्यात् तदाह। “वियदधिकरणे हि” इति ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्षणम्। अयमर्थः। यत्रापि तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ प्राणसृष्टिर्नोक्तेति ब्रूषे। तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे। तथाहि, यस्मिन् प्रकरणे तेजोऽबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायतेऽन्नमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यार्थं ततस्तत्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता। अथ गौणं, तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहार-पर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तैव तत्रापि प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। उत्पत्तिविषयः” इति। संशयकारणमाह। “श्रुतिविप्रतिषेधात्” इति। “विषयः” संशयः। क्वचित् सप्त प्राणाः। तद्यथा। चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्रमनस्त्वगिति। क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन बन्धनेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते। तद्यथा, घ्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति त एते ग्रहाः, एषां तु विषया अतिग्रहास्त्वष्टावेव प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीत्यादिना सन्दर्भेणोक्ताः। क्वचिन्नव। तद्यथा, सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे एका

वागिति सप्त। पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा द्वावधिकाविति नव। क्वचिद्दश। नव वै पुरुषे प्राणास्तथा नाभिर्दशमीति। क्वचिदेकादश, दशेमे पुरुषे प्राणाः। तद्यथा, बुद्धीन्द्रियाणि घ्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्च आत्मैकादश, आप्नोति व्याप्नोत्यधिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति। क्वचिद् द्वादश। सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यत्र। तद्यथा, त्वङ्नासिका-रसन-चक्षुः-श्रोत्र-मनो-हृदय-हस्त-पाद-उपस्थ-पायु-वागिति। क्वचिदेत एव प्राणा अहङ्काराधिकास्त्रयोदश। एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः। अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावत् प्राप्तं, "सप्तैव" इति। सप्तैव प्राणाः। कुतः। "गतेः"। अवगतेः। "श्रुतिभ्यः" सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभ्यः। न केवलं श्रुतितोऽवगतिर्विशेषणादप्येवमवेत्याह। "विशेषितत्वाच्च"। "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इति। ये सप्त शीर्षण्याः श्रोत्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते इतरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते। यथा दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते। एतदुक्तं भवति। यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च पूर्वसंख्यासु न परासां संख्यानां निषेधस्तथाऽप्यवच्छेदकत्वेन बह्वीनां संख्यानामसम्भवादेकस्यां कल्प्यमानायां सप्तत्वमेव युक्तं प्राथम्याल्लाघवाच्च, वृत्तिभेदमात्रविवक्षया त्वष्टत्वादयो गमयितव्या इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते, उच्यते।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति न सप्तैव, किन्तु हस्तादयोऽपि प्राणाः। प्रमाणान्तरादेकदेशत्वे प्राणानां स्थितेऽतोऽस्मिन् सति सार्थविभक्तिकस्तसिः। नैवम्। लाघवात् प्राथम्याच्च

समस्तत्वमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणतयाऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधाभावार्थतत्त्वपरिच्छेदायालम्। न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः सम्भवति। तस्मात् प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते। यथा स्रुवेणावद्यतीति मांसपुरोडाशावदानासम्भवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्रुवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते। एवमिहापि रूपादिबुद्धिपञ्चककार्य्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था। नह्यन्धादयः सत्स्वपीतरेषु घ्राणादिषु गन्धाद्युपलभ्यानुमितसद्भावेषु रूपादीनुपलभन्ते। तथा वचनादिलक्षणकार्य्यपञ्चकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था। न हि जातु मूकादयः सत्स्वपि विहरणाद्यवगतसद्भावेषु पादादिषु बुद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिसमर्था भवन्ति। एवं कर्मबुद्धीन्द्रियासम्भाविन्या सङ्कल्पादिक्रियाव्यवस्थयान्तःकरणव्यवस्थानुमानम्। एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारस्नेहशोषणहेतुः। तस्मान्नान्तःकरणभेदः। एकमेव त्वन्तःकरणं मननान्मन इति चाभिमानादहङ्कार इति चाध्यवसायाद् बुद्धिरिति चाख्यायते। वृत्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचर्य्यते त्रयमिति, तत्त्वेन त्वेकमेव भेदे प्रमाणाभावात्। तदेवमेकादशानां कार्य्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराञ्जसी। तदनुगुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः। तथावयुत्यनुवादेन सप्ताष्टनवदशसंख्याश्रुतयो यथैकं वृणीते द्वौ वृणीते इति त्रीन् वृणीत इत्येतदानुगुण्यात्। द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुती तु कथञ्चिद् वृत्तिभेदेन भेदं विवक्षित्वोपासनादिपरतया नेतव्ये। तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम्। अपि च [illegible]संख्यानां प्राणानां

यच्चासत्त्वाभिधानं तदपि चक्षुर्वत् व्यवस्थापनीयम्, प्रमाणान्तरविरोधात्। न खलु द्वे चक्षुषी, रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्यस्याभेदात्। पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समस्तचक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते। कर्णस्याप्येकशलाकागमनेन चक्षुर्वदवेनापलम्भः। एतेन घ्राणश्रोत्रे अपि व्याख्याते। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। "सप्तैव प्राणाः" चक्षुर्घ्राणरसनत्वक्श्रोत्रमनांस्येव उत्क्रान्तिमन्तः स्युः। सप्तानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितत्वादिति व्याख्यातुं शङ्कते। "ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र" इति। अर्थान्तरं "विशेषितत्वात्" इति। चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्तौ विशेषिताः। तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतापेक्षत्वात् सप्तैव प्राणा उत्क्रामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम्। चोदयति। "नन्वत्र विज्ञानमष्टमम्" इति। न विज्ञानानीन्द्रियवृत्तित्वेनानुत्क्रान्तं परिहरति। "नैष दोषः"। सिद्धान्तमाह। "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः" उत्क्रान्तिभाजोऽवगम्यन्ते प्रकृतत्वश्रुतेर्हस्तादीनाम्। एवं खल्वेषां पृथगाम्नानमुपपद्यते। यद्यामुष्मिकात्मानं जीवोयुरितरथा षाट्कौशिकशरीरवदेषां ग्रहणं नाम्नायेत। अत एव च श्रुतिरेषां सूक्ष्मवाधनामाह। "पुर्यष्टकेन" इति। तथाथर्वणश्रुतिरप्येषामेकादशानामुत्क्रान्तिमभिवदति। तस्माच्छ्रुत्यन्तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशब्दार्थासंकोचाच्च सर्वेषामुत्क्रमणे सिद्धेऽसिद्धमेव यदुक्तं सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वसंख्येति सिद्धम्॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अथ सांख्यानामाहङ्कारिकत्वादिन्द्रियाणामहङ्कारस्य च जगत्सकलव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः। वृत्तिस्त्वेषां शरीरदे-

अनया प्रादेशिकी तद्विलक्षणा च गत्या गतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह । “अणवश्च” प्राणा अणुत्वं तद्रूपपर्यन्तता चाक्षुषत्वं दुरधिगमत्वान्न तु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्तापदूनस्य शिशिरह्रदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्गः । सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, हन्त प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विसंवादो नार्थेऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्भिस्तु वृत्तिरिति सिद्धमणवः प्राणा इति ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । नासदासीदित्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसूक्ते नासदासीये सर्गात्प्रागानीदिति प्राणव्यापारश्रवणादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावावगतेरुत्पत्तिश्रुतेश्च न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुतिविरोधेऽपि च श्रुत्योरेतयोर्गतिमपश्यतः पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु । बहुश्रुतिविरोधादानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी, किन्तु सृष्टिकारणमासीत् जीवति स्म, आसीदिति यावत्, तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वं च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धम् ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

सम्प्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते। यत्र हि यः प्राणः स वायुरिति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति। अथवा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषेति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणात्तद्विरोधाद्वरं तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्धार्थे कथञ्चिन्नेष्येते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु। न चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिविरोधो वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु। न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः। स हि मिलितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा। न तावन्मिलितानाम्, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसङ्गात्। नो खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजन्माऽरुणगुणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति। न च बहुविष्टिसाध्यं शिबिकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति। न चैककसाध्यं, तथा सति सामान्यवृत्तित्वानुपपत्तेः। अपि च यत्सम्भूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणावान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचालनानुगुणः। न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः। ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणाः, तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथञ्चिद्भेदविवक्षया न पृथगुपदेशो गमयितव्यः। तस्मान्न क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुभेद एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहः प्राण इति। स्यादेतत्। यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति। न च द्वयोः स्वतन्त्रयो-

ऽस्मिन् शरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्य्यायं विज्ञाने-कादिक्रियतया देह उपपद्येतेति प्राप्ते, उच्यते ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य तथापि संहतत्वादचेतनत्वाद् भौतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सह शिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात् पुरुषं प्रति पारतन्त्र्यं शयनासनादिवद्भवेत् । तथा च यथा मन्त्रीतरेषु नैयोगिकेषु प्रधानमपि राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणोऽपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवेऽस्वतन्त्र इति । स्यादेतत् । चक्षुरादिभिः सह शासनेन करणं चेत् प्राण एवं सति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि विषयान्तरं वक्तव्यम् । न च तच्छक्यं वक्तुम् । एकादशकरणगणनव्याकोपश्चेति दोषं परिहरति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणादिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयान्तरमन्विष्येत एकादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि तु प्राणान्तरासम्भवि देहेन्द्रियविधारणकारणं प्राणः । तच्च श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् । अपि च

पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्धयः । अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति तस्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरविचारासहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतु-

भावोऽस्त्येव। यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति। न चात्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात्। चैतन्यस्य पुरुषादत्यन्ताभेदात्। यद्यपि चाभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्भवति तथापि विक्षेपसंस्कारलक्षणा मनोवृत्तिरित्याशयेनेति सर्वमवदातम्॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

समस्त्रिभिर्लोकैरिति विभुत्वश्रवणाद्विभुः प्राणः समः प्लुषिणेत्याद्यास्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदादुपपद्यन्ते। यथा विभुन आकाशस्य कुटकरकाद्यवच्छेदात् कुटादिमात्रत्वमिति प्राप्त आह। "अणुश्च"। उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आध्यात्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम्। दुरधिगमतामात्रेण च शरीरव्यापिनोऽप्यणुत्वमुपपद्यते न त्वणुत्वमित्युक्तमधस्तात्। यत्त्वस्य विभुत्वाम्नानं तदाधिदैविकेन सूत्रात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेण, न त्वाध्यात्मिकेन रूपेण तदाश्रयाश्च समःप्लुषिणेत्येवमाद्याः श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणस्याहुः स्वरूपतो न तु करकाकाशवत्परोपाधिकतया कथञ्चित्तथा इति॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

यदि यत्कार्यं कुर्वद् दृष्टं तत् स्वमहिम्नैव करोतीत्येव तावदुत्सर्गः पराधिष्ठानन्तु तस्य बलवत्प्रमाणान्तरवशात्। स्यादेतत्। वास्यादीनां तक्षाद्यधिष्ठितानामचेतनानां कार्यकारित्व-दर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठातृ देवता-कल्पनेति चेत्, न, जीवस्यैवाधिष्ठातुश्चेतनस्य विद्यमानत्वात्। 'न वाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानामप्यधिष्ठातृत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्। अनेकाधिष्ठात्रभ्युपगमे हि तेषामेकाभिप्रायनियमनिमित्ताभावाच्च विसंवादात्कार्यं नोत्पद्येत

विरोधात्। अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स एव भोक्तेति देवतानां भोक्तृत्वेन स्वामित्वं शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद् भोक्ता च। तस्मादग्न्याद्युपचारो वागादिषु प्रकाशकत्वादिना केनचित्रिमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते। नानाविधासु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्र तत्र वागादिष्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते। न च तदसत्यामनुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातुमुचितम्। न च स्वरूपोपयोगभेदज्ञानाविरहिणो जीवस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वमभ्यव. सम्भवति तु देवतानामिन्द्रियाण्यपि ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम्। तस्मात्तास्ता एव देवतास्तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः। भवतु वा जीवोऽप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः। अनेकेषामधिष्ठातृणामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्तर्यामी तद्वशाद् विप्रतिपित्सवोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति। तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रत्यूहः। न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोक्तृत्वम्। नहि यन्ता रथमधितिष्ठन्नपि तत्साध्यविजयादेर्भोक्ताऽपि तु स्वाम्येव। एवं देवता अधिष्ठात्र्योऽपि न भोक्त्र्यस्तासां तावन्मात्रस्य श्रुतत्वात्। भोक्ता तु जीव एव। न च नरादिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति। तस्मात् प्राणानामधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धम्। श्रेषमतिरोहितार्थम्॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥१७॥

मा भूत् प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणामिन्द्रियाण्येवास्य तत्त्वं तस्य चैतस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति। तद्भावानुविधायि-

भावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धं, तथाच प्राणशब्दस्यै-
कस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति। वृत्तीनां वृत्तिमतस्त-
त्त्वान्तरत्वाभावात्। तत्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्या-
नेकार्थत्वं प्रसज्येत। इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा। न च
मुख्यसम्भवे लक्षणा युक्ता अन्याय्यत्वात्। न च भेदेन व्यप-
देशो भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादिः मनसोऽपीन्द्रि-
येभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः। स्मृतिव-
शात्तु तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टाना-
मप्यस्ति प्राणस्वभावत्वं हन्तास्यैव रूपमसामेति श्रुतिः।
तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न
तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। मुख्यात् प्राणा-
त्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात्। श्रुत्यु
प्राणाप्राणत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः। कार्यक्रियाभेदाच्च देह-
धारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनने चेन्द्रियाणां न च
तद्भावाभावानुविधानं तद्वृत्तितामावहति। देहेन व्यभिचा-
रात् प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च
देहात्मानः। याऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति
श्रुतिः। तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं
भाष्यकृता। तस्माच्छ्रुतिविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च प्राण-
रूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम्।
मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वाचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं
गोबलीवर्दन्यायेन। अथवा इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषय-
त्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानम्। न च प्राणे
व्यपदेशभेदवाक्यं तथा नेतुं युक्तम्। प्राणरूपताश्रुतेश्च गति-
र्दर्शिता तथा च यदि प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्त-
त्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम्। न च मुख्य-

त्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तं मा भूत्प्राणादीनां नौका-
दिभिरैक्यमिति । अन्ये तु भेदव्यपदेशाधिकरणाभिधया भेदश्रुते-
रिति पौनरुक्त्याभिया च तच्छब्दस्य वागन्तरीतपरामर्श-
कत्वादन्यथा वर्णयाञ्चक्रुः । किमेकादशैव वागादय इन्द्रि-
याण्याहो प्राणोऽपीति विषये इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं
तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च रूपादि-
विषयालोचनकरणत्वेनेन्द्रियता, आलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् ।
तस्माल्लौकिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोऽपीन्द्रिय-
मिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । इन्द्रियाणि वागादीनि
श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः । तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागा-
दीनां व्यपदेशात् । नहि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः ।
इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति
प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरण-
त्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुग्रहोपघाताभ्यां
तदनुग्रहोपघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्मा-
द्वैवागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं
त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रक्रियायां तत्तेज ऐक्षतेत्यादिना सन्दर्भेण तेजोऽबन्नानां
सृष्टिं विधायोपदिश्यते । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो
देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । अस्यार्थः । पूर्वोक्तं
बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमद्यापि सर्वथा न निष्पन्नमिति
पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य कथं हन्तेदा-
नीमहमिमा यथोक्तास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पूर्वसृष्टाननु-

भूतेन सम्प्रति अस्मत्सविधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्रात्म-
नानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादर्श इव सूर्यबिम्बं तोय
इव चन्द्रमसो बिम्बं छायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च
ते व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति
तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजोऽबन्नात्मना त्र्यात्मि-
कां त्र्यात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति । तत्र संशयः । किं
जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृक-
मिति । यदि जीवकर्तृकं तत आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहि-
तेत्यादिश्रुतिविरोधादनध्यवसायः । अथ परमेश्वरकर्तृकं, ततो
न विरोधः । तत्र डित्थडवित्थादिनामकरणे च घटपटादिरूप-
करणे च जीवकर्तृत्वदर्शनात् । इहापि त्रिवृत्करणे नामरूपक-
रणे चास्ति सम्भावना जीवस्य तथा च योग्यत्वादनेन जीवेनेति
व्याकरवाणीति प्राधानक्रियया सम्बध्यते, न त्वानन्तर्यादनु-
प्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रधानपदार्थसम्बन्धो हि साकाङ्क्ष-
त्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकप्राधान्यात् तेषाम् । तस्य
तु साचिव्यादनन्तरात् परस्परान्वयेन, साक्षा । अथवा
योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देवतेति परमेश्वरकर्तृत्वं
श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्भविष्यति । यथा लोके चार-
णाहं परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कलयामीति । यदि पुनरस्य
साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । नहि
जीवस्यान्यथाकरणभावो भवितुमर्हति । प्रयोजककर्तुश्च स्व-
व्यापारेऽकर्मा करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन
प्रयोज्यकर्तुर्व्यापनात् । तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वं नामरूप-
व्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति
प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । परमेश्वरस्यैवेयमपि नामरूपव्या-
कर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तत्र प्रधानक्रियासम्बन्ध

प्रत्ययोग्यत्वात् । नन्वन्यत्र छिन्द्धविन्द्यादिनामकर्मणि घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्त्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता यथाश्रुत इति चेत् । न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणसामर्थ्यस्यापरिच्छिन्नावधिक न तथावगायपत्यपाधनात् । तस्मात्परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्यानुप्रविष्टत्वेन तु मध्यवर्तिनास्य सम्बन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं त्रिवृत्करणस्य भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत् । अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे क्त्वः स्मरणात् प्रवेशनकर्तुर्जीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृकत्वेन क्त्वः प्रयोगो व्याहन्येतेत्यत आह । "न च जीवो नाम" इति । अनिराकृतार्थमन्यत् ॥

मांसादिभौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमितद्विषयापदर्शनपरतया व्याख्यातं शङ्कानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम् । तथाहि, योऽणिष्ठो भागस्तन्मनस्तेजसस्तु योऽणिष्ठो भागः स वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्तिस्तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्त्वाहङ्कारिके वाङ्मनसे । अन्नभागतावचनं त्वन्नस्याप्यायनलक्षणार्थम् । अन्नोपयोगे हि मनः स्वस्थं भवति । एवं वागपि पाटवेन तेजः साम्यमभ्युपगमनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । "मांसादीनि" । वाङ्मनस इति वक्तव्ये मांसाद्यभिधानं लिङ्गेन सह साध्यस्योपन्यासो दृष्टान्तलाभाय । यथा मांसादिभौममेवं वाङ्मनसे अपि तैजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद् ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्ति किञ्चिन्नित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञा-

व्याघातात्, बहुश्रुतिविरोधाच्च। नाप्याहङ्कारिकमहङ्कारस्य सांख्याभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात्। तस्मादसति बाधके श्रुतिराञ्जसी नान्यथा कथञ्चिन्नेतुमर्हतीति कार्यदोषमित्युक्तं तद्दोषवत्तां दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी। "यदि सर्वमेव" इति।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्करणाविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमद्भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तृतीयोऽध्यायः।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन् सुखावबोधायार्थसंक्षेपमाह। "द्वितीयेऽध्याये" इति। स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि यदध्यवसायलक्षणमप्रामाण्यं परिहृतं तथा च प्रामाण्यं निश्चलीकृतं तार्तीयो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बीजतया न सिध्येदिति। अवान्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि चेत्युक्तम्। अध्यायार्थसंक्षेपमुक्त्वा पादार्थसंक्षेपमाह। "तत्र प्रथमे तावत् पादे" इति। तस्य प्रयोजनमाह। "वैराग्य" इति। पूर्वापरपरिशोधनाय भूमिकामारचयति। "जीवो मुख्यप्राणसचिवः" इति। "करणोपादानवद्

भूतोपादानत्वाश्रुतत्वात्" इति । अत्र च करणोपादानश्रुत्यैव भौतिकत्वात् करणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियोपादानातिरिक्तभूतविषयाधिकरणारम्भः । यदि भूतान्याददायागमिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाश्रोष्यत् । न चाश्रुतं, तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो रंहत्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । न चागमैकगम्येऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति युक्तमित्याह । "सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः" इति । "द्युप जन्य" इति । इह हि कार्यारम्भसमिन्धनात्पूर्वपरिणामलक्षणं श्रद्धादित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य द्युप्रभृतिषु अग्निषु होतव्यत्वं तेषामनन्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः । 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इत्यादि । अत्र सायंप्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापूर्वमाहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते द्रवद्रव्यरूपे अपूर्वसम्बन्धादपूर्वशब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोराहुत्योरधिकरणमग्नित्वेन च समिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाव द्युलोको गौतमाग्निः । यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय एवं श्रद्धाशब्दवाच्याग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः श्रद्धाभाविताः तदधिकरणं द्युलोकः । तस्यादित्य एव समित् तेन ह्यसौ द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात् समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमा इन्धनादिवादित्यादुत्थितानां समुत्थानादहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गारोऽर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽङ्गारस्यावयवा इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गा-

एतदेतस्मिन्नग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदैवम्। श्रद्धां जुह्वति श्रद्धा चोक्ता। पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषस्तस्य वायुरेव समित् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात्। अभ्रं धूमः धूमकार्य्यत्वात् धूमसादृश्याच्च विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात्। अशनिरङ्गाराः काठिन्यादि-द्युत्सम्बन्धाच्च। गर्जितं मेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णतासामान्यात्। तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोमं राजानं जुह्वति तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति। एतदुक्तं भवति। श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः सत्यो द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति। पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण कालेन हि समिद्धा भूमिर्व्रीह्यादिनिष्पत्तये कल्पते। आकाशो धूमः पृथिव्यग्नेरुत्थित इवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा श्यामतया रात्रिरग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा प्रशे रात्रिरूपार्चिर्गमने उपशान्तानां प्रसन्नानां दिशां दर्शनात्। अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसाम्यात्तस्मिन्नग्नौ श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि भवति। पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समिद्वाचा खल्वयं ताल्वाद्यष्टस्थानस्थितया वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाशयन् समिध्यते। प्राणो धूमः धूमवन्मुखान्निर्गमाज्जिह्वार्चिर्लोहितत्वसाम्याच्चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात्। श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वात्। ता एवापः श्रद्धादिपरिणामक्रमेणागताः व्रीह्यादिरूपैः परिणताः सत्यः पुरुषेऽग्नौ हुतास्तासां परिणामो रेतः

सम्भवति। योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य लोमानि वा धूमः योनिरर्चिर्लोहितत्वाद् यदन्तः करोति मैथुनं तेऽङ्गारा अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति। एवं श्रद्धासोमवर्षान्न रेतो हवनक्रमेण योषाग्निं प्राप्यापो गर्भाख्या भवन्ति। तत्रापूर्वसमवायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति। यतः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। एतदुक्तं भवति। श्रद्धाशब्दवाच्या आप इत्यग्रे वक्ष्यति तासां त्रिवृत्कृततया तेजोऽन्नाविनाभावेनाब्ग्रहणेन तेजोऽन्नयोरपि संग्रह इत्येतदपि वक्ष्यते। यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य रंहणं नावगम्यते तेजोऽन्नानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वमात्रश्रवणात्, तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति श्रुत्या सह श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्यस्याः श्रुतेः समानत्वाद्गम्यते भूतपरिष्वक्तो रंहतीति। तथाहि। या एवापो हुता द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेव परिष्वक्तो जीव इष्टादिकारी चन्द्रभूयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति। ननु स्वतन्त्रा आपः श्रद्धादिक्रमेण सोमभावमाप्नुवन्तु ताभिरपरिष्वक्त एव तु जीवः संविद्रूपमार्गो गत्वा सोमभावमनुभवतु को दोषः। अयं दोषः। यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति। एवं हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां सोमभावस्तेनैव जीवस्यापि सोमभावो भवेत्। अन्यथा तु

न श्रुतिसामान्यं स्यात्। तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविषये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तरंहणं निश्चीयते। अतो दधिपयःप्रभृतयो द्रवभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेत्थनेन विधिना देहे दह्यमाने हुताः सत्य आहुतिमय्य इष्टादिकारिणं परिवेष्ट्य स्वर्गं लोकं नयन्तीति। चोदयति। "नन्वन्या श्रुतिः" इति। अयमर्थः। एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंहतो न भवेत्। अस्ति त्वस्य वर्त्तमानस्थूलशरीरयोगः आदेहान्तरप्राप्तेः तृणजलायुकानिदर्शनेन, तस्माच्चिदर्शनश्रुतिविरोधात् अदेहपरिष्वक्तो रंहतीति, परिहरति। "तत्रापि" इति। न तावत् परमात्मनः संसरणसम्भवः। तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् किन्तु जीवानाम्। परमात्मैव चोपाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते, तस्य च देहेन्द्रियादिकपाधेः प्रादेशिकत्वात्तत्रैव सन्देहान्तरं गन्तुमर्हति। तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः। प्रागभ्या यो भाविविषयाया भावनाया उत्पादनाया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते। सांख्यानां कल्पनामाह। "व्यापिनां करणानाम्" इति। आहङ्कारिकत्वात्करणानामहङ्कारस्य च जगद्व्याप्नत्वव्यापित्वात्करणानामपि व्यापित्वम्यः। बौद्धानां कल्पनामाह। "केवलस्यैवात्मनः" इति। आलयविज्ञानसन्तान आत्मा तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनवानि जायन्ते। कणभुक्कल्पनामाह। "मन एव च" इति। भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति यावत्। दिगम्बरकल्पनामाह। "जीव एवोत्प्लुत्य" इति। आदिग्रहणेन लोकायतिकानां कल्पनां संगृह्णाति ते हि शरीरारम्भवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्यचिद्गमन-

मिति। चोदयति। "मनूदाहृताभ्याम्" इति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह।

आत्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तैजसः कार्य्यमशितपीताहारपरिपाकः। अपां कार्य्यं क्लेदस्वेदादि। पृथिव्याः कार्य्यं गन्धादि। यस्तु गन्धक्लेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनाद्देहस्य पाञ्चभौतिकत्वं पश्यंस्त्र्यात्मकत्वेन त्र्यात्मकत्वेन परितुष्यति। तं प्रत्याह। "पुनश्च त्र्यात्मकः" इति। वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिर्धातुभिः शरीरधारणात्मकैस्त्रिधातुत्वात्। अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। अव्यवहृतनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह। "तस्माद्भूयस्त्वापेक्षः" इति। पृथिवीधातुवर्जमितरतेज आद्यपेक्षया कार्य्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्कारणयोरपोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूयस्त्वादपां पृथग्व्यपदेशोऽत्रिवृत्पञ्चभूतान्तरानिराकरणार्थो ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवद्देहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवद्देहे तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः षाट्कौशिका देहादुत्क्रामन्तः कश्चिदुत्क्रामत्युत्क्रामन्ति। न चैषामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते। नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्तन्मात्राश्रयाणां गतिरुपपद्येतेति ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४॥

श्राविनेऽपि अष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिगतिश्रुता श्रुतिविरोधोत्थापनार्था। अत्र हि लोमकेशयोरोषधिवनस्पतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम्। एवं च

तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि श्रुतिविरोधाद्वाक्यत्वमेवोचित-मिति। भक्तिरुपोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रथमायामा-हुतौ अनपां श्रद्धाया होतव्यताभिधानमसम्बद्धमनुपपन्नञ्च। नहि यथा पश्वादिभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय निष्कृष्य हूयन्ते। एवं श्रद्धा बुद्धिप्रसादलक्षणा निष्कृष्टुं वा होतुं वा शक्यते। न चाप्येवमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्य्यस्य युज्यते। तस्मादुक्तन्यायमपां श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति। अतएव श्रुतिः "आपोहा" इति ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः। अग्निहोत्रं घटसूत्रकाभिग्नतिप्र-तिष्ठार्थमपुनरावृत्तिलोकं प्रत्युत्थायिन्यामसमिद्धूमाचिरङ्गार-विस्फुलिङ्गेषु प्रश्नाः षट्, तेषां यः समाकारः यस्यां सा षट्-प्रश्नी, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम्। सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते। "कथं पुनः" इति। सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षी-यस्वेति। एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति क्रियासमभिव्याहारेणा-प्यायनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति। सोममयान् लोकानित्यर्थः। अत उत्तरं पठति।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकामी अधिकारी न पुनरुपभोग्य-

स्वर्गमाचन्द्रसालोक्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वं स्वर्गकामो यजेतेति यागभावनायाः कर्तृपेक्षितोपायताक्ष्पविधिश्रुतिविरोधादक्षमश्चो भोक्तृणामिव सतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्यां मुख्य इति। अतैवार्थे श्रुत्यन्तरं सङ्गच्छत इत्याह। 'तथा हि दर्शयति' श्रुतिरनात्मविदामनात्मवित्त्वादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु चर्वणीयतया। यथा हि बलीवर्दादयो भुञ्जाना अपि स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्याः, एवं परमतत्त्वमविद्वांस इष्टादिकारिण इह दधिपयःपुरोडाशादिनाऽमुष्मिंश्च लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः। अथवा 'अनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यान्या व्याख्या'। आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित्, न आत्मवित् अनात्मवित्। यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्ती निन्द्यते पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात्। तदनेनोपचारस्य प्रयोजनमुक्तम्। उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह। "तथा हि" "दर्शयति"। श्रुतिर्भाक्तत्वम्। "स सोमलोके विभूतिमनुभूय" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च॥ ८॥

"यावत्सम्पातमुषित्वा" इति। यावदुपबन्धाद्यत्किञ्चेह करोत्ययमिति च यत्किञ्चेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात्। प्रायणस्य चैकप्रघट्टकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात्। न खल्वभिव्यक्तिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः। फलदानाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्मफलमुपभोजितवत् स्वफलविरोधि च कर्म। तस्मात्तु तदुपपत्तेश्च निरनु-

शयानामेव चरणादाचारादवरोहो न कर्मणः आचारकर्मणो च श्रुतेः प्रसिद्धभेदे। यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति। तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति। न तु कर्म इतरां वा कर्मणो वै चाविशेषेणानुशय-स्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्त्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वा-त्तथापि पित्रादिगतानुशयवशाद्विपाकान् आत्मायुर्भोगांश्च-न्द्रलोकादवरुह्यानुभविष्यति। स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृता-भ्यामन्यस्य तत्सम्बन्धिनस्तत्फलभागिता। 'पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्' इत्यादि। तथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः। तस्माद्यावत् सम्पातमित्युपक्र-मानुरोधाद्यत् किञ्चेह करोतीति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्रमणीय-चरणत्वं सम्बन्ध्यन्तरगतमिष्टापूर्त्तकारिणि भाक्तं गमयित-व्यम्। तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति प्राप्ते, उच्यते। येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीते-तेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति। कुतः। दृष्टस्मृति-भ्याम्। प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाच्या। स्मृतिश्चोपन्यस्ता। अथवा दृष्टशब्देनोच्चावचरूपो भोग उच्यते। अयमभिसन्धिः। कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामेतद्विशेषणम्। न च सति मुख्यार्थसम्भवे सम्बन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम्। न चोपक्रमविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च मुख्यार्थासम्भव इति साम्प्रतम्। दत्तफलेष्टापूर्त्तकर्मापेक्षयाऽपि यावत्पदस्य यत्कि-ञ्चेतिपदस्य चोपपत्तेः। नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवमाहारविहारादिसमयेऽपि होमं विधत्ते, नापि मध्याह्नादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया। सायम्प्रातःका-लविधानसामर्थ्यात् कालस्य चानुपादेयतयानङ्गस्यापि निमि-त्तानुप्रवेशात्तथैवमिति चेत्। न। इहापि रमणीयचरणा

इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधात्तदुपपत्तेः। तत् किमिदानीमुपसंहारानुरोधेनोपक्रमः सङ्कोचयितव्यः। नेत्युच्यते। नह्यसावुपसंहारानुरोधेऽप्यसङ्कुचद्वृत्तिरुपपत्तुमर्हति। नहि यावन्तः सम्पाता यावतां वा पुंसां सम्पातास्ते सर्वे तच्चेष्टादिकारिणा भोगेन क्षयं नीयन्ते। पुरुषान्तराश्रयाणां कर्माशयानां तद्भोगेन क्षयेऽतिप्रसङ्गात्। चिरोपभुक्तानाञ्च कर्माशयानामसतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपनयनात्। तथा च स्वयं सङ्कुचन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंहारानुरोधप्राप्तमपि सङ्कोचनमनुमन्यते। एतेन यत् किञ्चेह करोतीत्यपि व्याख्यातम्। अपि चेष्टापूर्त्तकारीह जन्मनि केवलं न तत्रासमकार्षीत्। अपि तु गोदोहनेनापः प्रणयन् पशुफलमप्यपूर्वं समचैषीदेवमहर्निशं च वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहामुत्रोपभोग्यं मचिनुतवतो न सत्यलोकादिभोग्यं चन्द्रलोके भोग्यं भवितुमर्हति। न च स्वफलाभोगिनोऽनुशयस्य ऋते प्रायश्चित्तादात्मज्ञानाद्वाऽदत्तफलस्य ध्वंसः सम्भवति। तस्मात्ते नानुशयेनायमनुशयवान् परावर्त्तत इति स्थितम्। न चैकभविकः कर्माशय इत्ययं भाष्यकृद्वक्ष्यति। अन्ये तु सकलकर्मक्षये पराप्राप्तिशङ्का निर्वीजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयाञ्चक्रुरित्याह। "केचित्तावदाहुः" इति। अनुशयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते। तत्रेदमिह विचार्यते, किं दत्तफलानामिष्टापूर्त्तकर्मणामवशेषादिहावर्त्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरवशेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्त्तन्त इति। तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वान्निरनुशया एवानुभुक्तकर्मवशादावर्त्तन्त इति प्राप्त उच्यते। "सानुशया एवावर्त्तन्ते" इति। कुतः। दृष्टानुसारात्। यथा भाण्डस्थे मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा

सपिर्शो न चालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम्। न चावशेषमात्राच्चन्द्रमण्डले तिष्ठासन्नपि स्थातुं पारयति। यथा सेवको हास्तिकाश्वीयपदातिव्रातपरिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छत्रपादुकावशेषो न सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी स्मृतिरिति दृष्टस्मृतिभ्यां सानुशया एवावर्त्तन्त इति। तदेतद्दूषयति। "न चैतदिति"। एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया प्रयुक्तः शास्त्रैकगम्येऽर्थे न सामान्यतोऽदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते। "यदप्युक्तं प्रायणम्" इति। दूषयति। "तदप्यनुशयसद्भावे" इति। रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यादिकयानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः। "अपि च" इत्यादि। इह जन्मनि हि पर्य्यायेण सुखदुःखे भुज्यमाने दृश्येते युगपच्चैकप्रघट्टकेन। प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्माणि व्यज्येरन्। युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन्। तस्मादुपभोगपर्य्यायदर्शनाद्बलीयसा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः। एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु द्रष्टव्यम्। न चाभिव्यक्तस्य कर्मफलं न दत्त इति च सम्भवति। फलोपजननाभिमुख्यं हि कर्मणामभिव्यक्तिः। अपि च प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वे स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिगतानां जन्तूनां तस्मिन् जन्मनि कर्मस्वनधिकारान्नापूर्वकर्मोपजननः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रक्षयान्नास्ति तेषां कर्माशय इति न ते संसरेयुः। न च मुच्येरन्नात्मज्ञानाभावादिति कष्टामवस्थाविशिष्टां दशाम्। न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यतेऽपूर्वं न परसमवेतं येन पित्रादिगतेन कर्मणा वर्त्तेरन्निति। शेषं सुगमम्॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥

अनेन निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वपक्षबीजं निगूढमुद्भाव्य निरस्यति। यद्यपि

'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च ज्ञानञ्च शीलमेतद्विदुर्बुधाः॥' इति।

स्मृतेः शीलमाचारोऽनुशयाद्भिन्नस्तथाप्यस्यानुशयात्मनयाऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मेने। तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धमानुशयानामेवावरोहणमिति॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इति हि स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतयाऽऽचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य। तदनेन समिदादिवदाचारस्य क्रत्वर्थमुक्तं, सम्प्रति स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्कारत्वेऽप्यदोष इत्याह। "पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य" इति। तदेव चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम्॥ बादरिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणीत्याह।

सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो गोबलीवर्दन्यायः। शेषमतिरोहितार्थम्॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनां समाम्नानाद्‌ द्वारान्तरस्य च चन्द्रलोकगमनमन्तरेणानुपपत्तेः। पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात्।

तथाहि द्युसोमवृष्ट्यन्नरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापो योषि-
दग्नौ हुताः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम्। न
चैतदनुष्ठाभिप्रायं कपूयचरणाः श्वयोनिमित्यननुष्ठस्यापि
श्रवणात्। गमनागमनाय च देवयानपितृयाणयोरेव मार्ग-
योराम्नानात् पथ्यन्तरस्याश्रुतेर्जायस्वम्रियस्वेति तृतीयं स्थान-
मिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः। चन्द्र-
लोकादवतीर्णानामपि च तत्स्थानत्वमप्यवादसम्पूरणेन प्रति-
वचनोपपत्तेः। अनन्यमार्गतया च तद्योगविरहिणामपि
ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यम-
वश्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः। न कतरेण च नैतस्या-
संपूरणप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपरत्वाभावात्। अनि-
ष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्तेऽभिधीयते। सत्यं
स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेत्थ यथाऽसौ लोको न
संपूर्यत इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गद्वयनिषेधपूर्वं तृतीयं
स्थानमभिवदन् असम्पूरणाय तत्प्रतिपत्तिमाचष्टेत। यदि पुन-
स्तेनैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्रबन्धवत् स्थानमध्यासीत् नैतत्तृ-
तीयं स्थानं भवेत्। नचेष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवरुह्य
रमणीयां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं
प्रतिपद्यन्ते तत् कस्य हेतोः पितृयाणेन पथाऽवरोहणात्। तद्यदि
क्षुद्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाऽवरोहेयुः। नैतदेषां जन्ममरणप्रबन्ध-
वत् तृतीयं स्थानं भवेत्। ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च
यातना भूमीर्यमवश्यतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो
न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति। तस्माद्ये वैके चेतीष्टादिकारि-
विषयं न सर्वविषयं पञ्चम्यामाहुताविति च स्वार्थविधानपरं न
पुनरपञ्चम्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। संयमने
त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया संयमनस्योपादानाच्चन्द्र-

मशकत्वापादाननिषेध प्राप्तमः। तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव। पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारेण कथञ्चिद्गमयितव्यम्। जीवजं जरायुजम्। संशोकजं संस्वेदजम्॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

यद्यपि यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावगमाद् यथैतमाकाशमित्यत्रापि तादात्म्य एवावतिष्ठते। न चान्यस्यान्यभावानुपपत्तिः। मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणाद्देवदेहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात्। तस्मान्मुख्यार्थपरित्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया। गौण्यां च वृत्तौ लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्भवात्। यथाहुः॥

'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता'। इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। "साभाव्यापत्तिः"। समाना भावो रूपं येषां ते समाभावास्तेषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यमिति यावत्। कुतः। उपपत्तेः। एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे। "न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते"। युक्तमेतद्यदेव शरीरमजगरभावेन परिणमते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात्। यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्यातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पिशतेनापि क्रियते। नहि दधिपयसी समसमये परस्परात्मनी शक्ये सम्पादयितुं, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावान्न परस्परात्मत्वं भवितुमर्हति। एवं वाय्वादिष्वपि योज्यं, तथा च तद्भावस्तत्सादृश्येनौपचारिको व्याख्येयः। नन्वाकाशभवेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह। "विभुत्वाद्वाकाशेन" इति॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्प्रपततरमिति दुःखेन निस्सरणं सूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी। विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखभागीति दुर्निष्प्रपतरं विलम्बं लक्षयतीति राद्धान्तः।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

आकाशसारूप्यं वायुधूमादिसम्पर्कोऽनुशयिनामुक्तः इदं-दानीं व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवादयः स्थावरा भवन्ति, आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेषु संसर्गमात्रमनुभवन्तीति। तत्र मनुष्यो जायते, देवो जायते इत्यादौ प्रयोगे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि व्रीह्यादिशरीरपरिग्रह एव जनिमुख्यार्थ इति व्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम्। न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्मविशेषासङ्कीर्तनात्तदभावे व्रीह्यादीनां शरीरभावाभावात् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव यत्सम्पर्कमात्रमिति साम्प्रतम्। इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्मसंकीर्तनादिष्टादेश्च हिंसादोषदूषितत्वेन सावद्यफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरशरीरभोग्यदुःखफलस्याप्युपपत्तेः। न च न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीयपशुहिंसाविषयविशेषशास्त्रेण बाधनं सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विलम्बेनेति साक्षाद्विशेषस्पृशः शास्त्रात् शीघ्रतरप्रवृत्ताद् दुर्बलत्वादिति साम्प्रतम्। नहि बलवदित्येव दुर्बलं बाधते, किन्तु सति विरोधे। न चेहास्ति विरोधः, भिन्नगोचरचारित्वात्। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति हि क्रतुप्रकरणे समाम्नातं क्रत्वर्थतामस्य गमयति न त्वपनयति निषेधापादि-

तामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुता विधेश्च क्रत्वर्थता को विरोधः । यथाहुः ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः ॥ इति ।

तस्माज्ज्योतिष्टोमाङ्गहिंसाकारिणो वीह्यादिशरीरा अनुशयिनो जायन्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवद् व्रीह्यादिष्वनुशयवतां कर्मविशेषः कीर्त्येत । न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्थावरशरीरोपभोग्यद् खफलप्रसवहेतुभावः सम्भवति, तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तद्गतायाः पशुहिंसाया न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थाया अपि दुःखफलत्वसम्भवः । पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीननिरूपणतया तदर्थं निषेध्यं तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते । न चैतस्यानृतं वदेन्न तो पशो करोतीतिवत् कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातं येनानृतवदनवदस्य निषेधस्य क्रत्वर्थत्वे निषेधोऽपि क्रत्वर्थः स्यात् । यथा निषिद्धयोराज्यभागयोः क्रत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेत् । एवं हि मन्त्राज्यभागरहितैरप्युङ्गान्तरैराज्यभागसाध्यः क्रतूपकारो विज्ञायते । तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विधूपहितस्य पुरुषव्यापारस्य विधिविभक्तिविरोधाद् दुःखात्मकपकृत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरित्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽवतिष्ठते । आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यापाराभिधानद्वारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थं विधिरूपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थो निषेध्य इति तदधीननिरूपणो निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थः सम्पद्यते यत् पुरुषार्थं हननं तन्न कुर्यादिति ।

क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमपि कल्पेरत। न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनावसरम्। न च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये घटतः संयोगपृथक्त्वादिरतादिवदेकत्र सम्भवतः। तस्मात् पुरुषार्थप्रतिषेधो न क्रत्वर्थत्वमप्यास्कन्दतीति शुद्धसुखफलत्वमेवेष्टादीनां न स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलत्वमपीति। आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात्। अनुशयिनां व्रीह्यादिसंयोगमात्रं न तु देहत्वमिति। अयमेवार्थ उक्तार्थापवादकथनेनोपलक्षितः। अपि च मुख्यं ऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनीति व्रीह्यादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतःसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते। तदेतद् व्रीह्यादिदेहत्वेऽनुशयिनां नोपपद्यते। व्रीह्यादिदेहत्वे हि व्रीह्यादिषु लूनेष्ववहतेष्वात्मना फलीकृतेषु च व्रीह्यादिदेहविनाशादनुशयिनः प्रवसेयुरिति कथमनुशयिनां रेतःसिग्भावः संसर्गमात्रे तु संसर्गिषु व्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुशयिनः प्रवसेयुरिति रेतःसिग्भाव उपपद्यते। शेषमुक्तम्॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

यथो जातो हि बालो न रेतःसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते। तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्यतेति, नेत्याह॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम्।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं प्रपञ्च्यते। "किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयी" इति। यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा जाग्रत् सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्त्तते। ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्त्तते। एवं किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निवर्त्तत इति विमर्शार्थः। "द्वयोः" इहलोकपरलोकस्थानयोः। सन्धौ भवं सन्ध्यम्। ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपादिसाक्षात्कारोपजननाच्चैहलौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न पारलौकिकम्। न च न रूपादिसाक्षात्कारोऽस्ति स्वप्नदृशस्तस्मादुभयोर्लोकयोरस्यान्तरालत्वमिति ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राक् तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। अयमभिसन्धिः। इह हि सर्वाण्येव मिथ्याज्ञानान्युदाहरणं तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते। प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञानमुदाहृतम्। ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम्। तथाभावस्य ज्ञानारोहात्। अतथात्वस्य त्वप्रतीयमानस्य तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्पनास्पदत्वात्। बाधकप्रत्ययादतथात्वमिति चेत्। न। तस्य बाधकत्वासिद्धेः, समानगोचरे हि विरुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विरुध्येते। बलवदबलवत्त्वानिश्चयाच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते। न चेह समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः। यथा हि क्षीरं दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं कालान्तरे शुक्तिर्भवेत्। नानारूपं वा तद्वस्तु। तत्र च तीव्रातपक्रान्तिदूषितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति। यस्य तु केवल-

मालोकमात्रोपकृतं, न तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति। एवमुत्पलमपि नीललोहितं दिवा सौरीभिर्भाभिरभिव्यक्तं नीलतया गृह्यते। प्रदीपाभिव्यक्तन्तु तत्तु लोहिततया। एवमस्यां निद्रायां मनोऽपि रथादीन् न गृह्णाति निद्राणन्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावः। नापि पूर्वोत्तरयोर्बलवदबलवत्त्वनिर्णयः। द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात्। तस्मादुभयमविरोधो व्यवस्थापनीयः। तत्सिद्धमेतत्। विवादास्पदं प्रत्ययाः सत्याः प्रत्ययत्वाज्जाग्रत्स्तम्भादिप्रत्ययवदिति। इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति। 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इति। न च न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीति विरोधादुपचरितार्था सृजत इति श्रुतिर्व्याख्येया। सृजत इति हि श्रुतेः, तच्छ्रुतिसंवादात्प्रमाणान्तरसंवादाच्च। बलीयस्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वेन व्याख्यानात्। जाग्रदवस्थादर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सन्तीति। अत एव कर्तृश्रुतिः शाखान्तरश्रुतिवदाञ्जसा। प्राज्ञकर्तृकत्वाच्चास्य पारमार्थिकत्वं वियदादिसर्गवत्। न च जीवकर्तृकत्वान्न प्राज्ञकर्तृकत्वमिति साम्प्रतम्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृकत्वेऽपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात्। अपि च जाग्रत्प्रत्ययसंवादवन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिद् दृश्यन्ते। तद्यथा। स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणायनः प्रियव्रतं प्रत्याह प्रियव्रत! पञ्चमेऽहनि प्रातरुर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्त्वां मानयिष्यतीति, स च जाग्रत्तथाऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्ययं सत्यमभिमन्यते। तस्मात्सन्ध्ये पारमार्थिकी सृष्टिरिति प्राप्ते, उच्यते।

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्त-
स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकूतम् । न तावत् क्षीरस्येव दधि रजतस्य परिणामः शुक्तिः सम्भवति । नहि शालीनगृहे चिरस्थितान्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चैतस्य रजतानुभवसमयेऽन्योऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभावमनुभवति प्रत्येति च । न चोभयरूपं वस्तु सामग्रीभेदात् कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचिर्भवतीति साम्प्रतम् । पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तत्साध्यामुदन्योपशमलक्षणामर्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणाम् । न मरीचिभिः कश्चित् तृष्णजा उदन्योपशाम्यति । न च तोयमेव द्विविधमुदन्योपशमनमनदुपशमनञ्चेति युक्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं माययापि तामकुर्वत्तोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनत्वयोरस्य द्वैविध्यमभ्युपेयते तथाभ्युपगमेऽपि न सेद्धुमर्हति । तथाहि समर्थविषया प्रतितोयमेतदिति मन्वानो न तृष्णयापि मरीचितोयमभिधावेत् । यथा मारीचीतनुभवन् । यथाशास्त्रं शास्त्रमभिमन्यमानोऽभिधावति । किमपरावं मरीचिषु तोयविपर्य्यासेन सर्वजनीनेन यत्समतिलङ्घ्य विपर्य्यासान्तरं कल्प्यते । न च क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्य्यमातुलब्राह्मणप्रत्ययवद्वा तोयमरीचिविज्ञाने समुच्चितावगाहिनी स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात् । तथापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरन्तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन शुक्ते रजततायाः प्रतिषेधा-

सम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानमपबाधितुमर्हति । तदपबाधात्मकस्य चानुभवादवसीयते । यथाहुः ।

आगामित्वादबाधित्वा परं पूर्वं हि जायते ।
पूर्वं पुनरबाधित्वा परं नोत्पद्यते क्वचित् ॥

न च वर्त्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्या गोचरयद् भविष्यता स्वसमयवर्त्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्यक्षेण बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । न तावदस्य ज्ञानोत्पत्तौ भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि स्वसमानमुपकारहेतुभावमिवानति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वादनुभूतप्रत्यभिज्ञातरजतवत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं रजतं व्याप्नुयादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते । यथाहुः ।

रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।
भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् ॥ इति ।

प्रत्यक्षेण चिरस्थायीति गृह्यत इति केचिद् व्याचक्षते । तदयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं, तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियस्य संयोगायोगात् तदुपहितस्थैर्यव्यापित्वस्यातीन्द्रियत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी येनावर्त्तमानमप्याकलयेत् । तस्मादत्यन्ताभ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनश्वदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतत्सूक्ष्मतरं कालव्यवधानमविवेचयन्तः सौगताः प्राहुः, द्विविधो हि विषयः प्रमाणस्य ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च । ग्राह्यश्च

एकः स्वप्नजयोऽध्यवसीयत स्वप्नाय इति। एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन व्याख्यातः। यत्तु, स्वप्नं स्वप्नदर्शनसूत्रं तथाख्या-ख्याता शाङ्करायणेनाख्याते संवादाभावात्। प्रियव्रतस्या-ख्यातसंवादस्तु काकतालीयो न स्वप्नज्ञानं प्रमाणयितुमर्हति। तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात्। दर्शितश्च विसंवादो भाष्यकृता कालदेशनिमित्तानभिव्यक्तिं विवृण्वता रजन्यां सुप्त इति रजनीसमयेऽपि हि भारताद्वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो भवतीति भारते वर्षे इत्यन्तम्॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः॥ ४॥

दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत्, अमत्तु दृश्यम्। अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपमाध्यावरमधातुविसर्गादयो जाग्रदवस्था-यामनुवर्तन्ते। स्त्रीभाष्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापार इति। प्राज्ञव्यापारत्वं न पारमार्थिकत्वात्प्रमाणं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्यये-नाविकल्प्यमानं मात्मानं लभत इति भावः। बन्धमोक्षयोरा-न्तरालिकं तृतीयमैश्वर्यमिति। 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'देहयोगाद्वासोऽपि' इति सूत्रद्वयं कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे। निगदव्याख्यातं चैतयो-र्भाष्यमिति।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च॥ ७॥

इह हि नाडीपुरीततपरमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते। तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आहो-स्वित्समुच्चयः। किमतः, यद्येवम्। एतदतो भवति। यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतपक्षनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्मभाव इति। अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य

परमात्मभावाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं तच्च कर्मैव न तु तत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि सम्भवात्। ततश्च कर्मणैवापवर्गो न ज्ञानेन। यथाहुः।

कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। इति।

यदि तु परमात्मैव नाड़ी पुरीतत्प्रभृतिद्वारा सुषुप्तिस्थानं ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभावोपयोगः। तथा हि तावदेव जीवस्तद्व्यवधानो भवति केवलम्। तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकाषमविद्याया अकषणात् आपन्नस्वप्नलक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति। तस्मात् प्रयोजनवत्येषा विचारणेति। किन्तावत्प्राप्तं, नाड़ीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्य नियमं प्रति विकल्पः। यथा बहुषु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित् क्वचिन्निवसति कदाचित् क्वचिदेवमेको जीवः कदाचिन्नाड़ीषु कदाचित् पुरीतति कदाचिद् ब्रह्मणीति। यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया श्रुता एकार्था विकल्पन्ते। एवं समस्तश्रुत्या वाऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाड्यादयोऽपि विकल्पमर्हन्ति। यत्रापि नाड़ीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति नाड़ीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति। अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति नाड़ीब्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणम्। प्राणशब्दं च ब्रह्मायास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि स जीव एकधा भवतीति वचनात्। तथाप्यासु तदा नाड़ीषु सृप्तो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाड़ीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वम्। इयांस्तु विशेषः। कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाड़ीभिः प्रत्यव-

माणस्य पुरोतदेव। एवं ताभिरेव मन्त्रमात्रस्य कदाचिन्मन्त्रो- वाधार इति सिद्धमाधारत्वं नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपे- क्षत्वम्। तथा च विकल्पो व्रीहियववद् ब्रह्मद्वयन्तरवदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। जीव: समुच्चयेनैवैतानि नाड्या- दीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन। अयमभिसन्धि:। नित्य- वदाम्नातानां यत् पाक्षिकत्वं नाम तदत्यन्तराभावे कल्प्यते। यथाहु:।

एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद् व्रीहियववाक्ययो:।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते॥ इति।

प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्प- रानपेक्षौ व्रीहियवौ विहितौ शक्नुतस्तौ प्रत्येकं पुरोडा- शमभिनिर्वर्तयितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिनि- र्वर्त्येत परस्परानपेक्षव्रीहियवविधायकशास्त्रे उभे अपि शास्त्रे बाधेयातां। न चैतौ प्रयोगवचन: समुच्चेतुमर्हति न हि यथाविहितान्यङ्गान्यतिक्रम्य प्रवर्तमानो नैतान्यन्त्र- यितुं शक्नोति मिश्रणे नान्यथात्वमेतेषाम्। न चाङ्गानुरोधेन प्रधानाभ्यासो सोमवत् उभे कुर्यादिति युक्तम्। अयुतो ह्यत्र प्रधानाभ्यासोऽङ्गानुरोधेन च सोऽन्याय्य:। न चाङ्ग- भूतेन्द्रवायवाद्यनुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्य आवृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम्। सोमेन यजेतेति हि तत्रापूर्व- यागविधि:। तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्रव्यस्य सोममभिषुणोति सोममभिप्लावयतीति च वाक्यान्तरानुलोच- नया इत्युद्धारेण यागसाधनीभूतस्येन्द्रवायवाद्युद्देशेन प्रादेश- मात्रे पृथक्पात्रेषु ग्रहणानि पृथक् प्रकल्पमानि संस्कारा विधीयन्ते न तु सोमयागोद्देशेनेन्द्रवायवादयो देवताश्चो- द्यन्ते येन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणैकार्थत्वेन विकल्प:

स्यात्। न च प्रादेशमात्रमेवैकमूर्ध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमितसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तुल्यार्थतया ग्रहणानि विकल्पेरन्। न च यावन्मात्रमेकमूर्ध्वपात्रं व्याप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिशिष्टं त्यज्येतेति युज्यते। दशमुष्टिपरिमितोपादानस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। एवं तदृष्टार्थं भवेद्यदि तदर्थं याग उपयुज्येत। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या, तस्मात्सकलस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हत्वादेकैकेन च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कारेऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद् ग्रहणानि समुच्चीयेरन्। अत एव समुच्चयदर्शनं दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति। समुच्चये च सति क्रमोऽप्युपपद्यते। आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते। तथैवैन्द्रवायवादीन् ग्रहान् गृह्णातीति। तेषां च समुच्चये सति यावद्यदुद्देशेन गृहीतं तावत्तस्यै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थादापन्नं भवितव्यम्। यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकं सत्य कांचन देवतामुद्दिश्य त्यजेरन् पृथक्करणानि च देवत[illegible]गाद्या दृष्टार्था भवेयुः। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्युक्तम्। तस्मात्तत्र समुच्चयस्यावश्यम्भावित्वाद् ग्रहणानुरोधेनापि प्रधानाभ्यास आस्थीयते। इह त्वभ्यासकल्पनाप्रमाणाभावात् पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्राप्ते एकैका परस्परानपेक्षा व्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च नियामिकैकार्थतया विकल्पमश्नुतः। न तु नाडीपुरीतत्परमात्मनामन्योन्यानपेक्षाणामेकनिलयनार्थसम्भवो येन विकल्पो भवेत्। नह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् पर्यङ्के शेते प्रासादे शेत इति। तस्मादेकविभक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतो विनि-

गमना वक्तव्या। सा चोक्ता भाष्यकृता "यद्यपि निरपेक्षा इव नाडीः श्रुतिस्थानत्वेन श्रावयति" इत्यादिना। सापेक्षश्रुत्य-नुरोधेन निरपेक्षश्रुतिर्नेतव्या त्वर्थः। शेषमतिरोहितार्थम्। ननु यदि ब्रह्मैव नियमस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाड्यु-पन्यासेनेत्यत आह। अपि चात्रेति। अपि चेति समुच्चये न विकल्पे। एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपपत्तिरर्थमाधिनोति। मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीसङ्कीर्तन-मित्यर्थः। पित्तेनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान् विषयान् वेदेति तद्द्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपापास्पर्शेन नाडीस्तुतिः। यदा तु तेजो ब्रह्म तदा सुगमम्। अपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्याधार एव भवतीत्ययमर्थः। अभ्युपेत्य जीवस्या-धेयत्वमिदमुक्तम्। परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति। तथाहि। नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः। जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः। न चापि ब्रह्मजीवस्याधारस्तादात्म्यादिकल्पया तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधा-रत्वमुच्यते जीवं प्रति। तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधीनाम-समुदाचाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरी-तदाधारत्वम् तदुपाधिकरणमात्राधारतया तु सुषुप्तदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यतुल्यार्थतया न विकल्प इति। "अपि च न कदाचिज्जीवस्येति"। औत्सर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नदशारूपेऽपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्य-थयितुं शक्यमित्यर्थः। अपि च येऽपि स्थानविकल्पमा-श्रिषत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्त्यवस्था-ऽभ्युपगन्तव्या। न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु पर-मात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते। तत्र हि स्थितोऽयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिमानी सन्नवश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत्।

तथाहि श्रुतिः। 'यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्' इति। आत्मस्थानत्वं त्वदाह। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कम्पश्येद्विजानीयात्' इति श्रुतिः। तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य द्वारं नाड्यादीत्याह। "अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि" इति। अत्र चोदयति। "ननु भेदविषयस्यापि" इति। भिद्यत इति भेदः। भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः। परिहरति। "वाढमेवं स्यात्" इति। न तावज्जीवस्यास्ति स्वतः परिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विभुत्वात्। औपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसन्निहितस्तन्मात्रं न जानीयान्न तु सर्वम्। नह्यनवधानात् सुमेरुमविद्वान् देवदत्तः सन्निहितमपि न वेद। तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयीं सुषुप्तिं प्रसाधयता तदास्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः। तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः। गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न समप्रधानतयाग्नेयादिवदिति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति। "न च वयमिह" इति। स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम्। न च सुषुप्तावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाड्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चित् प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादनं त्वस्ति। तस्मान्न समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः। गतार्थमन्यत्॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ ९॥

यद्यपीश्वरादभिन्नो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षित्वाऽधिकरणान्तरारम्भः। स एवेति दुःसम्पादमिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति सन्देहमात्रेणोपन्यासः। नहि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्यत्यासम्भवः। अत

एव विमर्शविषयस्यानुपन्यासः। यदि हि द्व्यहादिनिर्वर्त्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वेद्युरनुष्ठितस्यास्ति स्मृतिरिति वक्तव्येऽनुः प्रत्यभिज्ञानसूचनार्थः। अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तम्। "पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति" इति। अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः। जीवः प्रतिन्यायं सम्प्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताया द्रवति आगच्छति। प्रतियोनि योऽपि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम्। तदिदमुक्तम्, "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा" इति। "अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठति" इति। यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उत्तिष्ठति। शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवसम्बन्धिनि शरीर उत्तिष्ठति। ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः। "अपि च न जीवो नाम परस्मादन्यः" इति। यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः। अथ चान्य इव यावद्घटमनुवर्त्तते। न चासौ दुर्विवेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात्। एवमनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते तदुपाध्युद्भवाभिभवाभ्यां चोद्भूत इवाभिभूत इव प्रतीयते। ततश्च सुषुप्तादावपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिषूद्भूत इव तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्य्यकारणभावेन प्रवाहतः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

विशेषविज्ञानाभावान्मूर्च्छा जाग्रत्स्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनरुत्थानाच्च मरणावस्थायाः। अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा विशेषविज्ञानाभावाविशेषात्। चिरानुच्छ्वासवेपथुप्रभृतयस्तु सुप्तेरवान्तरप्रभेदाः। तद्यथा। कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं

लघूनि मे गात्राणि प्रसन्नं मे मन इति, कश्चित् पुनर्दुःखम-स्वाप्सं गुरूणि मे गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति। न चैतावता सुषुप्तिर्भिद्यते। तथा विकारान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्ताद्भिद्यते। तस्माल्लोकप्रसिद्धभावाच्चेयं पञ्चम्यवस्थेति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते, उच्यते। यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमेन मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम्। नहि विशेषविज्ञानसद्भा-वसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः। वाह्येन्द्रियव्यापारभावाभा-वाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारण-भेदाल्लक्षणभेदाच्च भेदः। श्रमापनुत्त्यर्था हि ब्रह्मणा सम्पत्तिः सुषुप्तम्। शरीरत्यागार्था तु ब्रह्मणा सम्पत्तिर्मोहः। यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मर-णार्थो मोहः। मुसलसम्पातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादि-निमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य मुखनेत्रादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य सुषुप्तस्य त्ववान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकत्वं तस्मात् सुषुप्तमोहावस्थयो-र्ब्रह्मणा सम्पत्तावपि सुषुप्ते यादृशी सम्पत्तिर्न तादृशी मोह इत्यर्द्धसम्पत्तिरुक्ता, साम्यवैषम्याभ्यामर्द्धत्वम्। यदा चैतदव-स्थान्तरं तदा भेदात् तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयम्। अभेदे तु न यत्नान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम्॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि॥ ११॥

अवान्तरसङ्गतिमाह। "येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति"। यद्यपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मो-पपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति पुनर्विचिकित्सा तदपवारणायारम्भस्तस्य च तत्त्वज्ञानमपव-

र्नोपपद्यतेति प्रयोजनवशात् विचारः। तत्रोभयलिङ्गश्रवणादुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम्। तत्रापि सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात् स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोऽपरं तु परतः। न च यत् परतस्तदपारमार्थिकम्। नहि चक्षुरादीनां स्वतःप्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम्। विपर्य्ययज्ञानलक्षणकार्य्यानुत्पादप्रसङ्गात्। तस्मादुभयलिङ्गकशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीति प्राप्ते, उच्यते। न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वसम्भवः। एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्यारोपितं पारमार्थिकत्वे तूपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत्। स च प्राक् प्रतिषिद्धस्तस्मात्परिशेषात् स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षारसादिकोपाधेररुणिमा सर्वगन्धत्वादिरौपाधिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम्। सविशेषतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वाद् एकत्वनानात्वयोश्चैकस्मिन्नसम्भवाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्य्यवसानात्। नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धतयानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद् आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासाञ्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमनति बाधकेऽन्यपराद्वचनात्प्रतीयमानमपि त्यज्यते। यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम्। सन्ति चात्र साक्षाद्द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः कासाञ्चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रविलयपरत्वम्। तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं ब्रह्म परमार्थतोऽविशेषाच्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम्। शेषमतिरोहिता-

र्थम्। अत्र केचिदधिकरणं कल्पयन्तीति किं सत्त्वलक्षणं च प्रकाशलक्षणञ्च ब्रह्म किं सत्त्वलक्षणमेव ब्रह्मोत प्रकाशलक्षणमेवेति। तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

चकारात्सत्त्वं। अवैयर्थ्यात्। ब्रह्मविषयश्रुतेः। सिद्धान्तयति॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

प्रकाशमात्रं, नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्यत् यथा सर्वगतत्वादयोऽपि तु प्रकाशरूपमेव सदिति नोभयरूपत्वं ब्रह्मण इत्यर्थः। तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम्। सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे नोभयलक्षणत्वम्। भेदेन त्वागतोपोऽपि निराकृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति। परमार्थतस्त्वभेद एव प्रकर्षप्रकाशवदिति। सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात्। एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपासनापरतया रूपमाचक्षीरन् काश्चिन्नीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा भवेयुः। सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वे न नीरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः। एकविनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यधिकाराभिप्रायम्। अनुबन्धभेदात्तु भिन्नोऽनयोरपि नियोग इति। "कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयः" इति। वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाग्निसंयोगात्। समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात्। न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम्। अपि च प्रह्लादशुकादिभिः पुरुषधौरेयैः समूलमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शून्यं जगद्भवेत्। न च वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम्। आरोपितरूपविरो-

धित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम्। समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्मतत्त्वज्ञापनपरैरेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छेत्तुमिति कृतमत्र विधिना। नहि विधिशतेनापि विना तत्त्वावबोधनम् प्रवर्त्तस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं वेति प्रवर्त्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्त्तुम्। न चास्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति। मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधनपरतामापादयतो विद्यमानत्वादन्यथा कर्मविधिवाक्यान्यपि विध्यन्तरमपेक्षेरन्निति। न च चिन्तामात्रात्कारयोर्विधिरिति तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम्। विस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः। तस्माज्जनिलयवाक्या शृणुयादितिवद् विधिसरूपा एते आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादयो न तु विधय इति। तदिदमुक्तं द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति। अपि च ब्रह्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित् सम्भवति। जीवो हि नियोज्यो भवेत् स चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्त्तते को नियोज्यस्तस्योच्छिन्नत्वात्। अथ ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात्। अथ ब्रह्मणोऽनन्योऽप्यविद्ययाऽन्य इवेति नियोज्यः। तदयुक्तम्। ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेनाविद्याया निरस्तत्वात्। तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः। तदिदमुक्तं "जीवो नाम प्रपञ्चपक्षस्यैव" इति। अपिच ज्ञानविधिपरत्वे तस्यावास्तु ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयं तत्र वरं तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेनोभयवादिसिद्धत्वात्। एवञ्च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह। "[illegible]याभिमुख्यस्यापि" इति। न च ज्ञानाधाने प्रमाणान-

पेक्षत्वाद्धि कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यद्य याकारं ज्ञानमन्यथादधीत। न च तत्स्वरूपं वापि युक्ति त्याह। "न च प्रमाणान्तरेण" इति। क्रियान्वयियोगनिष्ठ तयैव च पर्य्यवसानात्मनो यदभ्युपगतं भवद्भिः ... नयाऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतत् ... अविरोधादा मायकम्। यद्येतद्ब्रह्मनियोज्यब्रह्म ... च जीवस्य प्रतिपादयति जीवश्च नियुक्तं ततोऽद्वयं च ... ... स्यादि त्याह। "यथ" इति। दर्शपौर्णमासादिषु ... जीवस्यानि योज्यस्यापि वस्तुतोऽप्यप्रमाणनियोज्यभावस्य ... योज्यता युक्त नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह। ... लौकिक प्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमास ... विधयः इदन्तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्क्ते ... ... भावः। "नियोगपरतायाञ्च" इति। पौर्वा ... लोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियो ... इत्यर्थः। अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्श ... पौर्णमासकर्मण इवापूर्वावान्तरव्यापारादात्मज्ञानकर्मणो ऽप्यपूर्वावान्तरव्यापा रादेव स्वर्गादिफलवन्मोक्षस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः। तथ चानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भवेदित्याह। "कर्मफलवत्" इति। "अपि च ब्रह्मवाक्येषु" इति। ममापश्चिमिष्यपर्यो पदेशेषु हि साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वमभिन्नं दर्शपौर्ण मासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकारांशस्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः॥ २२॥

अधिकरणविषयमाह। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति।

द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतोऽरूपस्याध्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते। ते दर्शयति। "मूर्तं चैवामूर्तं च"। समुच्चीयमानावधारणम्। तत्र पृथिव्यप्तेजांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्तं मूर्च्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत्। तस्यैव विशेषणान्तराणि मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि परिच्छिन्नमिति यावत्। सदन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत्। गन्धस्नेहोष्णतास्तान्योन्यव्यवच्छेदहेतवोऽसाधारणधर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोऽवयवस्य चक्षुर्विशेषणस्यैष रसः सारो य एष सविता तपति। अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तमेतदमृतममरणधर्मकं मूर्तं हि मूर्तान्तरेणाभिहन्यमानमवयवविश्लेषाद्ध्वंसते न तु तथाभावः सम्भवत्यमूर्तस्य। एतद्यदिति गच्छति व्याप्नोतीति एतत्त्यं नित्यपरोक्षमित्यर्थः। तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् सवितृमण्डले पुरुषः। करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाह्वयस्त्यस्य ह्येष रसः सारो नित्यपरोक्षता च साम्यमित्यधिदैवतम्। अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रस इति। अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्याकाशः। एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्त्यस्यैष रसः। लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्ष्यधिष्ठानं श्रुतेरधिगतम्। तदेवं ब्रह्मण औपाधिकयोर्मूर्तामूर्तयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकारणभावेन विभागो व्याख्यातः

मत्त्वदृश्यत्वाश्रययोः। अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम्। मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयं विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तैरादर्शयति तद्यथा "माहारजनम्" इत्यादिना। एतदुक्तं भवति। मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति। तदेवं निरवशेषं सवासनं सत्यद्वयमुक्त्वा यत्तत्सत्यस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते। यतः सत्यस्य रूपं निःशेषमुक्तमतोऽवशिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यानन्तरं तदुक्ति-हेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह। "अथात आदेशः"। कथ-नम्। सत्यमत्यस्य परमात्मस्तमाह। "नेति नेति"। एत-दर्थकथनार्थमिदमधिकरणम्। ननु किमेतावदेवादेश्यमुतेतः परमन्यदप्यस्तीत्यत आह। "नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" इति। नेत्यादिष्टादन्यत्परमस्ति यदादेश्यं भवेत्। तस्मादेतावदेवा-देश्यं नापरमस्तीत्यर्थः। अत्रैवमर्थनेतिना यत्सन्निहितं परा-मृष्टं तन्निषिध्यते नत्रा सन्निहितञ्च मूर्त्तामूर्त्तसवासनं रूपद्व-यम्। तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म। तदेतद्विचार्यते। किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति। यद्यपि तत्र तत्र वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदसद्भावज्ञानञ्च निन्दि-तम्। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्य सत्त्वमवधारितं तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्त्तामूर्त्तरूपसाधारणतया। च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्त्तामूर्त्तादयो न च सर्वावि-शेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्या-योगात्। यथाहुः।

'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्'। इति।

तस्मात्सर्वविशेषनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोऽनवस्थाना-

सर्वस्यैवायं निषेधः । अतएव नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्पर-मस्तीति निषेधात् परं मास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति योपासनाविधानवचनं यं, न त्वस्तित्वमेवास्य तत्त्वम् । तत्प्रशंसार्थं चासद्भाववादि-निन्दा । यच्चान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्त-रूपप्रतिपादनवद्विषेधार्थमनभिहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् सम्बन्ध्यते । यथाहुः ।

'येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः' । इति ।

तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । अथवा पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद् ब्रह्म-णस्तु वाङ्मनसागोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतर-स्यास्तु निषेध इति विषये प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादि-व्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन सम्बध्यते योग्यत्वाच्च प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीप्सा तु तदत्यन्ता-भावसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथमं पक्षं निराक-रोति । "न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गात्" इति । अयमभिसन्धिः । उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयो-ऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्कादय इव विशेषा ब्रह्मत्वस्य । न चोपाधिविगमे उपहितस्याभावोऽप्रतीतिर्वा नह्युपा-धीनां दर्पणमणिकृपाणादीनामपगमे मुखस्याभावोऽप्रती-तिर्वा । तस्मादुपाधिनिषेधेऽपि नोपहितस्य प्रतिषेधो-ऽप्रतीतिर्वा । न चेतीति सर्वविधानाविशेषात्स-र्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तम् । नहि भावमनुपाश्रित्य प्रति-षेध उपपद्यते किञ्चित् क्वचित्प्रतिषिध्यते नह्यनाश्रयः प्रति-षेधः शक्यः प्रतिपत्तुं तदिदमुक्तमपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्तस्यैव परमा-

र्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। मध्यमं पक्षं प्रतिक्षिपति। नापि ब्रह्मनिषेध उपपद्यते। युक्तं यदैवसर्गिकाविद्याप्राप्तः प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य। ब्रह्म तु नाविद्यासिद्धं नापि प्रमाणान्तरात्। तस्माच्छब्दे न प्राप्तं प्रतिषेधनीयं तथा च यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोऽपि प्रमाणवान्। न च पर्य्युदासाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पः, वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः। न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शक्यः। अशक्यश्च कथं निषिध्यते। प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यासिद्धोऽनूद्य ब्रह्मणि प्रतिषिध्यत इति युक्तम्। तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यत इति। हेत्वन्तरमाह। "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति। "उपक्रमविरोधात्" इति। उपक्रमपरामर्शोपसंहारपर्य्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये। न चासत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्थेन प्रतिषेधेनैषां सम्बन्धः सम्भवति। यच्च वाङ्मनसातीतत्वं ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह। "वाङ्मनसातीतत्वमपि" इति। प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म। न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात्। इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायात्। तस्माद्वेदान्तवाचा मनसि सन्निधानाद्ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं *नाक्षमपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एवः। यथा गवादयो विषयाः साक्षाच्छब्दप्रवृत्तिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म। यथाहुः।

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणमिति।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह। "तद्धि प्रकृतं प्रपञ्चितं च" इति। प्रधानं प्रकृतं प्रप-

ख्व प्रधानं न ब्रह्म तस्य महान्ततया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेना-प्रधानत्वादित्यर्थः। "ततोऽन्यद्ब्रवीति" इति। नेति नेतीति प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति। तन्निर्वचनम्। नह्येतस्मा-दित्यस्य यदा नह्येतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यत्पर-मस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति व्याख्येयम्। यदा तु नह्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते कस्मादित्यत आह। "ततो ब्रवीति च भूयः" इति। यस्मात्प्र-तिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति। अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्व्याचष्टे श्रुतिः 'प्राणा वै सत्यम्' इति। माहारजनाद्युपमितं लिङ्गमुपलक्षयति। तत् खलु सत्यमितरा-पेक्षया तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म। तदेवं यतः प्रतिषेधस्य पर-स्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भावरू-पमिति। तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीतीति व्याख्यातम्। पश्चिमे तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्ये-यम्। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

अनेनाहिरूपेणाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन विषयभेदाद्भेदाभेदयोरविरोध इत्येकविषयत्वेन वा सर्वदो-पलब्धेरविरोधः। विरुद्धमिति हि नः क्व संप्रत्ययो न यत्प्रमाणेनोपलब्धम्। आममतत्र प्रमाणादेकगोचरावपि भेदा-भेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमावहतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षप्रमाणाद्भेदाभेदाविति। प्रकारान्तरेण भेदाभेदयो-रविरोधमाह।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह।

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

अयमभिसन्धिः। यस्य मतं वस्तुनोऽहित्वं नामेदः कुण्डलत्वेन भेद इति। स एवं सुवाचः प्रष्टव्यो जायते किमहित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति। यदि भिन्ने अहित्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ नह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्भिन्नमभिन्नं वा भवितुमर्हति। अतिप्रसङ्गात्। अथ वस्तुनो न भिन्ने ते अहित्वकुण्डलत्वे तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात्। न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः। स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोधे क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत। न च सदानुभूयमानं विकारमङ्ग भाविकं भवितुमर्हति। देशान्तभावधापि सदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात्। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम्। तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गसिद्धिः। तात्त्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवः। न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति। यथाह श्रुतिः। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

यद्यपि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधारितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्प्रतिसमाधानार्थमयमारम्भः। "आपूर्णं" स्वलम्। प्रकाशवदन-

वज्ज्योतिष्मदायतनवदिति पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्तेषां पादानामेकैकस्याष्टौ शफाः। तेऽष्टावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म। षोडश कला अस्येति षोडशकलम्। तद्यथा प्राचीप्रतीचीदक्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः। एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्यो भवतीति प्रकाशवान् पादः। अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एव द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम सोऽयमनन्तत्वेन गुणेनोपास्यमानोऽनन्तत्वमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान् पादः। अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मान्नाम पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्ज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः। अथ प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पाद आयतनवान्नामैते घ्राणादयो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोगसाधनं भवन्तीत्यायतनवान्नाम पादः। तदेवं चतुष्पाद् ब्रह्माष्टशफं षोडशकलमुपासितं श्रुत्या। अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति। स्यादेतत्। अस्ति चेत् परिसंख्यायोच्यतामेतावदित्यत आह "अमितमस्तीति"। प्रमाणसिद्धम्। न त्वेतावदित्यर्थो भेदव्यपदेशश्च त्रिःप्रकारः। आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

जगतस्तन्मर्यादानाञ्च विधारकत्वञ्च सेतुसामान्यम्। यथा हि तन्तवः पटं विधारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जगद्विधारयति तदुपादानत्वात्। तन्मर्यादानाञ्च विधारकं ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्वभावकल्लोलमालाकलिलो जल-

निधिरिलापरिमण्डलमवमिलेत्। वडवानलो वा विस्फुर्जि-तज्वालाजटिलो जगद्भस्मसाद्भावयेत्। पवनः प्रचण्डो वाऽका-ण्डमेव ब्रह्माण्डं विघटयेदिति। तथा च श्रुतिः। भीषा-स्माद्वातः पवते इत्यादिका। मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समा-रोपितब्रह्मभावस्य वाग्प्राणचक्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः। मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यद्रष्टव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभि-सञ्चरतीति सञ्चरणसाधारणतया मनसः पादास्तदिदमध्या-त्मम्। आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः। ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा विलग्ना उपलभ्यन्त इति पादाः। तदिदमधिदैवतम्। तदनेन पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं वेदं निद-र्शनमित्याह। "अथवा पादवदिति। "तद्वत्" इति इहापि मन्दबुद्धीनामाध्यानव्यवहारार्थेत्यर्थः॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्॥ ३४॥

बुद्धाद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जायत् थोर्वि-शेषविज्ञानस्योपाध्युपशमेऽभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति। तथा भेदव्यपदेशोऽपि विविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति। यथा सौधजालमार्गनिवेशिन्यः सवितृभासो जालमार्गोपाधिभेदा-द्भिन्ना भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमण्डलेनैकीभवन्त्यतस्तेन सम्बध्यन्त एवमिहापीति। स्यादेतत्। एकीभावः कथा-ञ्चित् सम्बन्धः कथञ्चिद्व्याख्यायते न मुख्य एवेत्यत आह सूत्रेण परिहरति॥

उपपत्तेश्च॥ ३५॥

स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं श्रुतिः। स्वमावच्छे-देन सम्बन्धत्वेन स्पष्टमतः स्वाभाविकस्यादात्म्याभातिरिच्यत

इति तर्कपादे उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोऽपि विविधो नाम्नाद्यः स्वाभाविक इत्यर्थः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपवत्त्व मिष्यतेऽत्यत आह । "अनेन सेत्वादिनिराकरणेन" परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सामाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमपीत्यत आह । "तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्याम्" इति । नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्यैतच्चिन्त्यते किन्तु सांव्यवहारिकमेतच्च तपसा चीयते ब्रह्मेति व्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितम् । इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः ।

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्' ॥ इति ।

अनिष्टमवीच्यादिस्थानभोग्यं व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भवितुमर्हति । अथ कर्मण एव फलं स्वभावाद्भवतीत्यत आह । "कर्मणश्चानन्यविनाशिनः प्रत्ययविनाशिनः" इति । चोदयति ।

"स्यादेतत् कर्म विनश्यत्" इति। उपात्तमपि फलं भोक्तृमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः। परिहरति। "तदपि न परिशुध्यति" इति। नहि स्वर्गं स्वात्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किन्तु भोग्योऽस्माकं भवत्विति। तेन यादृशमेभिः काम्यते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सत्फलमिति। न च तादृशं कर्मानन्तरमिति कथं फलं सदपि स्वरूपेण। अपि च स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यं भवितव्यम्। तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशृङ्गवत्स्त इति निश्चीयते। चोदयति। "अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेत्" इति। परिहरति। "तदपि न" इति। यद्यदचेतनं तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्त्तत इति प्रत्यक्षागमाभ्यामवधारितम्। तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्त्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः। न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह। "तदस्ति च" इति॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

"अवादः" अपप्रदः। सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह। "श्रूयते तावत्" इति। ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति। तथाहि। यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा अवगम्यन्त इति न साध्यान्तरमपेक्षन्त इति न स्वर्गेण साध्यान्तरेण सम्बन्धुमर्हन्ति। अथापि तदतिरिक्तो भावनास्ति तथाप्यसौ भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाव्यं धात्वर्थमपहाय

न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया लोक्तुमर्हति न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसम्बन्धसम्भवः। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साक्षाद्धात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदसाध्यत्वात्। स्वर्गादिस्तु नामपदाभिधेयतया सिद्धरूपस्याख्यातवाच्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायात्साधनतया गुणत्वेनाभिसम्बन्धः। तथाच पारमर्षं सूत्रम्। 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः' इति। तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादेरसाध्यत्वात् यागादयः पुरुषार्थादकृतत्वानुपकारिणां चैषां न पुरुष इष्ट 'अनीशानश्च न तेषु सम्भवत्यधिकारी'त्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाम्नायस्य निसृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गनित्यसुखमयब्रह्मज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविलयनद्वारेण। तथाहि। सर्वत्रैवाम्नाये क्वचित्कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलयः। इह खल्वापाततो देहातिरिक्त आमुष्मिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते। तत्राधिकार्यंशे क्रमेण निराकरणात् असतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारासहस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्तत्परेण क्रियते। गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः। निषेधवाक्यानि च साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि काम्यानि सांग्रहण्या यजेत ग्रामकाम इत्यादीनि न सांग्रहण्यादिप्रवृत्तिपराण्यपि तूपायान्तरोपदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि। यथा विषं भुङ्क्ष्व माऽस्य गृहे भुङ्क्ष्वेति। तथा च रागाद्याक्षिप्तप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य

शास्त्रत्वमप्युपपद्यते रागनिबन्धनां तूपायोपदेशद्वारेण प्रवृत्तिमनुजानतो रागसंवर्द्धनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः। तन्निषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत्। तस्मात्कर्म-फल-सम्बन्धस्याप्रमाणिकत्वादनादिविचित्राविद्या-सहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति। कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्त्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः। नहि योयः प्रवर्त्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षते। पवनादेः प्रवर्त्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्कामपाचिकीर्षुराह। "तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते"। अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत। अयमभिसन्धिः। उपदेशो हि विधिः। यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति। उपदेशश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः। तद्यथाऽऽरोग्यकामो जीर्णे भुञ्जीत। एष सुपन्था गच्छतु भवाननेनेति। न त्वाशादिरिव नियोक्तृप्रयोजनस्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्त्तकत्वात् तस्य चापौरुषेयेऽसम्भवात्। अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्रपेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम्। तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः। इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः। तदुक्तमृषिणा। असाधकन्तु तादर्थ्यादिति। अनुष्ठात्रपेक्षितोपायतारहितप्रवर्त्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात् साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः। न चैते साक्षाद्भावनाभाव्या अपि कालान्तरभाविफलसाधनताविध्युपहितमर्य्यादा भावनाभाव्या भवितुमर्हन्ति। येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः। दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्पदत्वात्।

स्वर्गादीनान्तु भावनापूर्वकरूपकामनोपधानाच्च। प्रीत्यात्मकत्वाच्च। नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भावनाद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः। फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवायसम्भवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणेऽप्यविरोधात्। अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात्। परश्वादेरपि छिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाव्याप्यत्वविरहिणोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम्। न चाप्रामाण्यविषयाः मांसभक्षणादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति। न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाधिकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम्। आपाततः प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वं स्वरसतः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्यं सम्भवति न सम्पातायातपरत्वमुचितम्। न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः। तस्य स्वर्गाद्युपायशासनेऽपि शास्त्रत्वोपपत्तेः। पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वं हि शास्त्रत्वं सरागवीतरागपुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वेन सर्वपारिषदतया न तद्व्याघातः। तस्माद्विधिविषयभावोपगमाद् यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम्। "कर्मणो वा काचिदवस्था" इति। कर्मणोऽवान्तरव्यापारः। एतदुक्तं भवति। कर्मणो हि फलं प्रति तत्साधनत्वं श्रुतं तन्निर्वाहयितृ तस्यैवावान्तरव्यापारो भवति। न च व्यापारवति सत्येव व्यापारो नास्तीति युक्तम्। अमतृस्याग्नेयादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वाणां परमापूर्वं जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात्। असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन पुष्टौ कर्त्तव्यायामन्तरा

तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारत्वात्। तस्मात् कर्मकार्य्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्त्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम्। यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चित् कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था। "अविचिन्त्यस्य कारणस्येति"। यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः। कर्मभिर्वा शुभाशुभैः कार्य्यद्वैधोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥ ४१॥

दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा। नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः। न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचारः, तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुपपत्तेः। तस्मादचेतनं कर्म वाऽपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्य्ये प्रवर्त्तितुमुत्सहते। न च चैतन्यमात्रं कर्म स्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तदधिष्ठितचैतन्यमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाव्येत, तस्मात् तत्तत्प्रासादाट्टालकगोपुरतोरणाद्युपजननिदर्शनमुखेन सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्य्यारम्भकत्वमिति तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्पष्टं निरटङ्कि देवताधिकरणे। लौकिकश्चेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधितश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम्। यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहा-

पीति। तथा देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम्। न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते। तस्मात् दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुत्पाद्यते। तथाच देवताप्रसादादेव स्वायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण। एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविराधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। ततः स्वायिनोऽनिष्टफलप्रसवः। न च शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसुवाना देवता पक्षपातवतीति युज्यते। नहि राजा साधुकारिणमनुगृह्णन्निगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वदलौकिकोऽपीश्वरः। यथा च परमापूर्वे कर्त्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः। एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः। स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात्। तस्मात् दृष्टाविरोधेन देवताराधनात् फलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रौतः स्मार्त्तश्च व्याख्यातः। ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयाम्बभूवुः। तेभ्यो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ १॥

पूर्वेण सङ्गतिमाह। "व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणः" इति। निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति। "ननु विज्ञेयं ब्रह्म" इति। सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदव-

यत्रविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्भिद्येरन्नि-त्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वपक्षोक्तेन । न च नाना-स्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद्भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकर-समिति । "घनं" कठिनम् । नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सोमशर्मैकोऽप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तं "एकरूपत्वं च"। एकस्मिन् गोचरे सम्भवन्ति बहूनि विज्ञानानि न त्वनेकाका-राणीत्युक्तम् । "अनेकरूपाणि" । रूपमाकारः । समाधत्ते । "उच्यते । सगुणेति" । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिफला विषयभेदाद्भिद्यन्त इत्यर्थः । तत्र चपपत्तौ विमर्श इत्याह । "तस्यैषा चिन्ता" । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "तत्र" इति । "नाम्नस्तावत्" इति । अस्त्यथैष ज्योति रेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संशयः । किं यजेतेति सन्निहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणा-लक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति । किं तावत् प्राप्तं, ज्योतिष्टोमस्य प्रकान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवा-दाज्ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेनेत्यनुक्तस्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणश्चानु-वाद्यत्वेन तत्तन्नस्य नाम्नोऽपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिः-शब्दस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोप-लक्षणभीमपदवद् अथशब्दस्य चानन्तर्यार्थस्यासम्भवित्वेऽनु-पपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लाघवाद् द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टतया समशिष्टतया सहस्र-दक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्त-

रमिति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। भवेत् पूर्वस्मिन् गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात्। विच्छिन्नं तु तत् तथाहि। सविभावपि पूर्वासम्बद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्याययश्चानेकार्थत्वमिति न्यायाद् उक्तगतोऽर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छिन्दत्यपूर्वबुद्धिं च प्रसूत इति लोकसिद्धम्। न जातु देहि देवदत्ताय गामथ देवाय वाजिनमिति देवशब्दाद्देवदत्तं वाजिभाजमवस्यति लौकिकाः। तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्रूयमाणमनवसार्थपदव्यवायात् तत्कर्मबुद्धिमनादधत् नत्र गुणविधानमात्रामसमर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते। न चैकत्वानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्युपपत्त्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः। नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं लाक्षणिकमिति मीना गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति। भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञान्तरेणोल्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावहति न तु संज्ञान्तरोपजनितां भेदधियमपनेतुमुत्सहते। तथा चाथशब्दोऽधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामवद्योतयति। एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्भेद इति। भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह। "अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु" इति। यथैव काठकादिसमाख्यामन्ये प्रयुञ्जत एवं ग्रामेऽपि लौकिकाः। न चास्ति विशेषो यतो मन्त्रे मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत्। प्रणयनं च मन्त्रज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या। तथा च यदा ज्योतिष्टोमसंनिधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेये स्यात इति। तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपा-

टक: प्रसिद्धो यथा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येव-मादिषु। इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्व-देव्यामिक्षेति। अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते। वाजिभ्यो वाजिनमिति। अत्रेदं सन्दिह्यते। किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति। किं तावत् प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्य-विधि:। न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरोधात्तत्र वाजिनम-लब्धावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम्। उभयोरपि वाक्ययो: समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्य-माणत्वेन नामिक्षाया: शिष्टत्वम्। तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविशेत्। न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षा-सम्बन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसम्बन्धात् वाक्यगम्या-द्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्य-त्वाविशेषात्। नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षा-मामिक्षामध्यवस्याम:। अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमन्नमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्-सम्बन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति। यद्यपि विश्वेदेवशब्दा-द्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तेनैवोद्देशो देवतात्वं न शब्दान्तरेण। अन्यथाऽर्थैकत्वेन सूर्यादित्यपदयो: सूर्या-दित्यचर्वोरेकदैवत्यप्रसङ्गात्। तथापि वाजिश्रुतेः सर्व-नामार्थे श्रवणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधापनात्तत् पदपुर:सरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या न तु सूर्यादित्यपदवत्स्वतन्त्राद्यथा

च तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुप-
लक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवताभेदस्ततश्चामिक्षासम्बन्धोप-
जीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिक्षया बाध्यते
किन्तु तया सह समुच्चीयत इति न कर्मान्तरमपि तु
वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते । उच्यते ।
स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यामिक्षा नोच्येत ।
तद्धितस्य तस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशे-
षस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः । न तु
विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनापि तत्सम्बन्धिमात्रे । नन्वेवं
सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेव नामिक्षां प्रतीमः किमिति
चामिक्षापदमपेक्षामहे । तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्य्य-
वसानान्न प्रतीमस्तत्पर्य्यवसानाय चापेक्षामहे । पर्यवसिता-
भिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुमिदन्तु सन्निहितवि-
शेषाभिधायि तत्सन्निधिमपेक्षमाणं सन्निधापकमामिक्षापद-
मपेक्षत इति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः ।
कुतो वा तेनानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां
यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदा-
वगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च । यत्तु पर्य्यवसिताभिधानपदा-
भिहितपदार्थावगमगम्यं तच्चरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं-
चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्म-
संयोगिवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । एवं च
सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्रव्येण
सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न चामत्वे निरूढत्वादन-
पेक्षवृत्ति वाजिपदं कथञ्चिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वेदेवशब्दां
देवतां वैश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगता-
मुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानञ्च

प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम्। प्रामाणिके च विभिन्नकल्पनागौरवेऽभ्युपेतव्य एव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तस्मात्पश्चेव पूर्वकर्मासम्भविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाग्निविद्यायाः षडग्निविद्या भिन्ना एवं प्राणसंवादेष्वूनाधिकभावेन विद्याभेद इति। तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति। तथाहि। कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये। तथाग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये। तथाश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये। केचित्त्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम्। न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते। अतोऽवगम्यते भिन्नानि तासु तासु शाखासु कर्माणीति। अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह। "अस्ति चात्र" इति। अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः। "एवं पुनरुक्तादयोऽपि" इति। समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः। तत्र किमेका कर्मभावना किंवा पञ्चेति। किन्तावत्प्राप्तं, धात्वर्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्धात्वर्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभाविना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्त्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनूद्यते। न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसिद्धस्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात् कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव प्राथम्याहाण्यपि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति। न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः। परस्परापेक्षायामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्त

मित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः। कथञ्चिद्विपरिवृत्तिमात्रस्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनालक्षणविधित्वापवादसामर्थ्याभावात्। गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्त्तमानस्यानुवादः। न चात्र गुणाद्भेदः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात्। वक्ष्यमाणविशेषतया च किं वचनविहितं किं कर्मानुवादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते। न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिवद्विधानामत्वम्प्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्द्यात्। किन्तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना वाच्यानुवाद्यानुवादत्वेऽनुवादा विधित्वे विधेया न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते। तस्मात् स्वकर्माभिव्याप्त कर्मविधिपरत्वात् कर्मस्वयमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनां भिनत्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति। अपरञ्च। नह्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंहर्त्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। प्रतिशाखं भेदे तूपासनानां नायं दोषः। समाप्तिभेदाच्च। केषाञ्चित् शाखिनामोङ्कारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः। केषाञ्चिदन्यत्र तस्मादप्युपासनाभेदः। अन्यार्थदर्शनादपि भेदः। तथाहि। नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः। क्वचिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते।

तस्मादुपासनाभेद इति। अत्र सिद्धान्तमाह। सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। तद्व्याचष्टे। सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति। यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपीत्यर्थः। चोदनाद्यविशेषात् आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यन्ते। अत्र च चोद्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः। स हि पुरुषस्य व्यापारः। तत्र यथैव होमादिधात्वर्थावच्छिन्नः प्रवर्तते। तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यासेचनादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरेष्वपीति। एवं फलसंयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव। रूपमपि तदेव। यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति। एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति। "कश्चिद्विशेषम्" इति। युक्तं गर्दभादिर्भोगश्यीनपत्र। यथा-टेकादशकपालत्वादिसम्बन्धेऽप्यभेद इति। यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वनिपूतपर्थिसगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवत्र भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः। "भेदान्नेति चेत्" इति। परिहारः सूत्रावयवः। "न एकस्यामपीति"। पञ्चैव साम्पादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते। षष्ठस्त्वग्निः सम्पदातिरेकायानूद्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तूत्पन्नौ गुणो विधीयत इति भवतु भेदः। अथवा छान्दोग्यानामपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव। अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां तथापि पञ्चत्वसंख्याया अविधानादोत्पत्तिशिष्टत्वं संख्यायाः किन्तूत्पन्नेष्वग्निषु

प्रत्ययमिष्टा संख्याऽनूद्यते साम्यादिकाम्यौनवच्छेत्तु तेन तेषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानात् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुत्पत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिग्रहणवदिकल्पसम्भवाच्च शाखान्तरे ज्ञानभेदः । उत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि च प्रायसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानाद-भिन्नास्तासु तासु शाखास्विति ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे नहि समाचारेऽधि-कारात्त्व सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

येनाथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां फलदेत्याथर्वणग्रन्थाध्ययनसम्बन्धादवगम्यते । तत्सम्बन्धश्च वेदव्रतेनेति नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति समाम्नानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरामर्शिना सन्नाम्नाऽध्ययनसम्बन्धाविरोधायाथर्ववित्त्विहितेव विद्योच्यत इति । सवा होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदनान्ता आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नेवाथर्वणिकेऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायां विद्यैकत्वम् ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तासामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादिकत्वमेव तथाप्युपप्रायेलिखितं दृष्ट्वा भवेदयमपर इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पौरुषेय्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगाच्छासां शाखानां न

तूपासनानाम्। नक्षु ताः कठादिभिः प्रोक्ताः न च कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते। न च कठप्रोक्तानिमित्तमात्रेण यत्ने प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथं यथायथोपासनासु प्रवृत्तौ सत्यवत्त्वासुपासनाभिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम्। न च तत्र दाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ मा भूयथास्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशाखागतानामैक्यम्। कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्चैताः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत। तस्मान्न समाख्यातो भेदः। अभ्यासोऽपि नात्र भेदको युक्तं यदेकशाखागतो यज्ञत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्त्तनञ्च कुर्येयाताम्। शाखान्तरे त्वध्येतृपुरुषभेदादेकत्वेऽपि नौत्सर्गिकविधित्वव्याकोप इति। अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशाखायामध्ययननियमः। ततश्च शाखान्तरीयानर्थानन्येभ्यस्तद्विधेभ्योऽधिगम्य तद्विष्यति। समाप्तिरेकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिनि सनामे तस्य व्यपदिश्यते। यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति ज्योतिष्टोमः समाप्त इति। तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य। तदेवमसति बाधके चोदनाद्यविशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम्।

कश्चिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम्।
वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत्॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५॥

चत्रेदमाशङ्क्यते। भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं

तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति। तत्रैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्गजातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षत्वात् अपेक्षत्वे चाधिकमपि तत्र विधीयेत न च विहितं तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तौ यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव भविष्यतीति। एवं प्राप्ते उच्यते। सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते। नहि तदेव कर्म यत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादवश्यकर्त्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासम्भवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते। प्रकृतोपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात्। गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसष्टे। न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभागवत्तन्मात्रविधानम्। तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गसङ्गम औत्सर्गिकोऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्त इति॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

इया हिप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः शास्त्रजन्यया सात्त्विक्या बुद्धा सम्पन्ना देवास्ते हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त्यपरिकल्पितमतयः। तामसहत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरस्वहीतैस्तेषु तेषु विषयेषु रमन्त इत्यसुरा अतएव ते ज्यायांसो यतोऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः।

अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य। प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदाचित्। कदाचित्तामसवृत्त्युद्भवोऽभिभवश्च सात्त्विक्या वृत्तेः सेयं स्पर्धा। ते ह देवा ऊचुः। हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् अयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणभागभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति। ते ह वाचमूचुरित्यादिना सन्दर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवतीं देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायेति। तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उदगायत् ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्नसुराः। यथाश्मानमृत्वा प्राप्य मृदा लोष्टो वा विध्वंसेत एवं विध्वंसमाना विष्वञ्चोऽसुरा विनेशुः। तदेतत् संक्षिप्याह। "वाजसनेयके" इति। तथा छान्दोग्येऽप्येतदुक्तमित्याह। "तथा छान्दोग्येऽपि" इति। विषयं दर्शयित्वा विमृशति "तत्र संशयः" इति पूर्वपक्षं गृह्णाति "विद्यैकत्वमिति" पूर्वं समाक्षिपति "ननु न युक्तमिति" एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः। समाधत्ते "नैष दोषः" इति। बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिल्लक्षणया नेतव्यम् न केवलं शाखान्तरे। एकस्यामपि शाखायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह। "वाजसनेयकेऽपि च" इति। बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहा-

रवर्णनादिकमित्यादौ तत्रैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्त्तनात् लक्षणायाश्च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्याभेद इति राद्धान्तः। ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य। तथाहि। भूतपृथिव्योषधिपुरुषवाकृक्सामाख्यानां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तम्। तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छान्दोग्ये। "न च विवक्षितार्थभेदः" इति। एकस्योङ्गीथोद्गातारावुपास्यत्वेन विवक्षितावेकत्र तदवयव ओङ्कार इति। तथा ह्यभ्युदयवाक्ये" इति। एवं हि श्रूयतेऽपि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। तत्र सन्देहः किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यते उत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति। एष तावदत्र विषयः। अमावास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः। दध्यर्थश्च दोहः। प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः। यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिद्भ्रमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते। तत्रेदं श्रूयते यस्य हविर्निरुप्तमिति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्त्तयितव्यः। तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयत इति। तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम्। यदि हि पूर्वदेवताभ्य

हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्धविष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात्। अत्र पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्। अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलब्धावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत्। अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन् कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधातव्यः। चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम्। तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत। कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते। दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति प्राप्त उच्यते, न कर्मान्तरम्। पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात्। चरुर्थस्य चार्थप्राप्तेः। भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तस्तण्डुलानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते। तण्डुलानिति त्वविवक्षितं हविरुभयत्ववस्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववत् देवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति। तथाच द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानात् देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति। ततश्च समाप्तेऽपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्धयर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि। न च दधनि चरुमिति चरुसमस्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात्। प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपिष्ट-

प्रथनं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनिमित्ते दधियुक्तानां पयोयुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देवतान्तरसम्बन्धः कृतः। न च प्रभूतदधिपयःसंसक्तैरल्पैस्तण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति। इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावात्तथा चार्थप्राप्तश्चोद्यते। भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम्। प्रकृताधिकाराविगमवचनादप्यापि न्याय्यत्वादिति। तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धं, पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यसारूप्येऽपि यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्। ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमिति। अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशुकामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम्। परोवरीयस्त्वादिवत्, यथोद्गीथोपासनामात्र्येऽपि आदित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति। परस्मात् परश्च वराश्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः सम्पन्नः। अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भावयितुमाकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानित्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ८॥

स्फुटतरे भेदावगमे संज्ञैकत्वं नाऽभेदसाधनमतिप्रसङ्गापातात्। अपिच श्रुत्यक्षरालोचनयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गस्थान-

पेक्षस्य। सङ्ख्यैकत्वन्तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गस्य पौरुषेयतया सापेक्षस्य। तस्माद् दुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥ ९॥

"अध्यासो नाम" इति। गौणी बुद्धिरध्यासः। यथा माणवकेऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशप्रवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशप्रवृत्तिः सिंहो माणवक इति। एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिर्नाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोङ्कार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति। अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि। एकार्थेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते। यथा वैश्वदेव्यामिक्षा विन्दं श्यानमानव्याख्यायाञ्च पर्य्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करी पिकः कोकिल इति। त्रिसूत्र्यामध्यासमात्रलक्षणं पक्षं गृह्णाति। "तत्रान्यतमः" इति। सिद्धान्तमाह। "इदमुच्यते व्याप्तेश्च"। प्रत्यनुवाकम्प्रत्यृचमुपक्रमे च समाप्तौ चोङ्कारः सर्ववेदव्यापीति किङ्कृतोऽयमोङ्कारस्तत्तदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै तस्मै कामायाप्त्यादिफलायोपास्यत्वेनाधिक्रियते। अपि चायमुद्गीथपदेनेति विशिष्यते। उद्गीथपदमोङ्कारावयवघटितसामभक्तिशब्दाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्सम्बन्ध्यवयव ओङ्कारो लक्ष्यते, न पुनरोङ्कारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा। ओङ्कारस्यैवोपरिष्टात्तु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात्। दृष्टश्च समुदायशब्दोऽवयवे लक्षणया यथा ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा कल्पना च। तथा ह्याप्त्यादि गुणकप्रणवोपासनादिवदुद्गीथतोपासनस्य गत्वस्यान्यत्र चाप्त्यादि उपासनेष्विव फलं श्रूयते। तस्मात् कल्पनीयम्। उद्गीथसमन्वितप्रणवोपासनाधिकारपरे वाक्ये

परार्थे नायं दोषः। अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात्। लक्षणया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात्। यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेऽन्तर्भावोऽधिकरणतया। गौर्वाहीक इत्यत्र तु गोसम्बन्धितिष्ठन्मूत्रपरोपादिलक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य। अपितु तल्लक्षाध्यवसिततद्गुणयुक्तवाहीकपरत्वमिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वं तदिदमुक्तं "लक्षणायामपि तु" इति गौण्यपिवृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणोक्ता। यद्यपि वैश्वदेवीपदमामिक्षायाम्प्रवर्त्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः। आमिक्षापदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्त्तते। वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव विश्वदेवविशिष्टायाम्। एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्यैकार्थ्ये। न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रभिन्नार्थतामावर्णयति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वाच्छाखाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात् शाखान्तरगतस्य चानुक्रमतया सन्निधानाभावात् कौषीतकिप्राणसंवादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवङ्कारो न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम्। किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थान्तरीकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव। यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वया जुह्वोपस्थापितः क्रतुः। तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञानासहव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्यैवानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधा-

नात्मकतपरामर्शिनैवंकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषी-तकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण प्रक्रान्तं परामृष्टम्। तथाप्य-श्रुपेत्याह ब्रूम इत्यादयवता भाष्यकृतोक्तं "तथापि तस्मि-न्नेव विद्यान्ते वाजसनेयेऽपि ब्राह्मणगतेनैवेति श्रुतवानिः" इति। केवलस्य श्रुतस्य ह्यानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः। अतिरोहितमन्यत्।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

गुणपदुपादानाद्वि प्रधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानादिविवेकार्थ-मिदमधिकरणम्। यथैकस्य ब्रह्मणः सम्पद्वामत्वादयः सत्य-कामादयश्च गुणा न सङ्कीर्य्येरन्। एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुत्वनित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्य्येरन्। तत्स-ङ्करेर्वा सम्पद्वामत्वादयोऽपि सत्यकामादिभिः सङ्कीर्य्येरन्। नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्ठेयतया चाव्य-वस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठेते। वस्तुधर्मा हि यावद्वस्तु व्यवति-ष्ठन्ते। नासादेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम्। विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्-गुणविशिष्टे ब्राह्मणि चोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नावि-हितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति। तस्य विधितन्त्रत्वाद्वि-धेश्च व्यवस्थानात्। तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्म-तयोक्ता यत्र यत्र ब्रह्म श्रूयते तत्र तत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते। सम्पद्वामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्थिति सिद्धम्। प्रियशिरस्त्वादीनां तूपासना-रोप्य न्यायो दर्शितः। तस्य तु सम्पद्वामादिषु तः। मोदम-

मात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्परापेक्षावुपचयापचयौ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम्। तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदतिक्रमे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम्। न च प्रयोजनाभावादसम्भवः। सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात्। तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः। तथाहि स्मृतिः ॥

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते। इति।

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपराण्येतानि वाक्यानीति प्राप्ते, उच्यते। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्येष तावत्संदर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः। तदश्रुतेः। तदत्र यत्तत्त्वयस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्तत्त्वयपरत्वं सर्वेषाम्। दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविद्योपशमः। तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमलक्षणत्वेन तत्र तत्र दर्शनात्। अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम्। न च दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याय्या। न च परमपुरुषा-

र्थहेतुपरत्वे सम्भवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता। तस्माद् दृष्ट प्रयोजनवत्त्वात् पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थोऽयं सन्दर्भ इति गम्यते। किञ्चादरादप्ययमेवास्यार्थ इत्याह। "अपि च परप्रतिषेधेन" इति। नन्वत्राध्यानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह। "आध्यानाय" इति।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात् प्रमाणानां विशेषतश्च आगमस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वावधारणात्। वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात्। अर्थादीनां च सुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः। श्रुतेराशयातिशय इवाशयगतिशयः। तत्तात्पर्य्यतेति यावत्। किञ्च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह। "अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोति" इति॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता। परमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृकोपलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानाऽन्तरेश्वरकार्य्या प्रागुत्पत्तेरात्मकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति। पारमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्विपरीत्यात्। अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाद्यत्वमस्ति चैकत्वम्। अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता। तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्स्वपरमात्मसु प्रसिद्धाः। ततोऽप्यवान्तरेश्वर

एव विज्ञायते। आत्मशब्दप्रयोगबलादपि दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोऽयमिति प्राप्त उच्यते। परमात्मनो सृष्टीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिषु। तस्मादुत्तरात्र ऐक्षततैक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणाद्दात्मेत्यवधारणाच्च। एतदभिसंहितम्। मुख्यं तावत् सर्गात् प्राक् केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः। तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम्। न च महाभूतसृष्ट्यनभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपत्तिबीजम्। आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति दर्शनात्। आकाशं वायुं सृष्ट्वेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्ट्वेति कल्पनीयम्। सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धार्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे सर्गस्य शैथिल्यमादरणीयम्। अपि च स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थाभिधानो यथा यथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथा तथानुमन्यततराम्। यथा चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे तदिदमुक्तम्। "योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः" इति। न लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यवोचाम्। तस्मादात्मैवाग्र इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण वेषणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्टाच्च भेदजातं महाभूतैः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्येति निर्णीयते। यत्र तु पुरुषविधत्वादिश्रवणं तस्य भविष्यत्परत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम्। अपरः कल्पः। सदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्य-

माहोखिदर्थभेदः। तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि अन्यत्र च प्रवृत्तेर्नात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्त्वनुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वम्। स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सम्पत्त्यर्थतया व्याख्येयः। तदि सत्तासामान्यं परमात्मतया सम्पादनीयम्। तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्त उच्यते। आत्मन्येवेतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्र आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात्। अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मधातोरिव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सन्निति। अभ्युपेत्याह सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिधायित्वात् प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते। निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः सन्दिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः। अपि च सम्पत्तौ फलं कल्पनीयम्। न च सामान्यज्ञाने ज्ञाते विशेषज्ञानसम्भवः। न खल्वाराद्वृत्ते ज्ञाते शिंशपादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति। तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम्। अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति॥

कार्य्याख्यानादपूर्वम्॥ १८॥

विषयमाह "छन्दोगा वाजसनेयिनश्च" इति। अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनग्नं कुर्वन्तः अनग्नताचिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्ध्यानपर्यन्तमिति चिन्तन-

युक्तम्। संशयमाह "तत्किम्" इति। अपुरुषमात्रे आपातत उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमालम्बते पूर्वपक्षी। "अथवाचमनमेव" इति। यद्येवमनग्नतासङ्कीर्त्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह। "तस्यैव तु स्तुत्यर्थम्" इति। अयमभिसन्धिः। यद्यपि स्मार्त्तं प्रायत्यार्थमाचमनमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वे नाप्राप्तमिति विधानमर्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्त्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गतयार्थवानिति। राद्धान्तमाह "एवं प्राप्ते" इति। चोदयति। "नन्वियं श्रुतिः" इति। परिहरति। "न" इति। तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः। अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं निराकरोति। "न चेयं श्रुतिः" इति। क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनृतवदनप्रतिषेधयोः क्रमपौनरुक्त्यम्। इह तु स्मार्त्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्त्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम्। न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति। मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति। "अत एव नोभयविधानम्"। युक्त्यन्तरमाह। "उभयविधाने च" इति। उपसंहरति। "तस्मात् प्राप्तमेव" इति। "न चायमनग्नतावादः" इति। स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। अपि च मानान्तरप्राप्ते नाप्राप्तं विधेयं श्रूयते। न चानग्नतासङ्कल्पोऽन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत्। न चाचमनमन्यतोऽप्राप्तं येन विधेयं सत् स्तूयेतेत्याह। "स्वयं चानग्नतासङ्कल्पस्य" इति। अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितं तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्प्यते। सङ्कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह। "न

चेदं सत्यं कस्माचमनम्" इति। अपि च दृष्टिचोदनासामर्थ्याद् दृष्टिचोदनैव व्याख्या न चाचमनचोदनेत्याह। "अपि च यदिदं किञ्च" इति। यथा हि श्वादिमर्य्यादस्यान्नस्यात्तुमशक्यत्वाद्दृष्टिश्चोद्यते एवमिहाप्यपां परिधानासम्भवाद् दृष्टिरेव चोद्यत इत्यन्नदृष्टिविधिसामर्थ्याद्गम्यते। अयमर्थस्तावत् यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शाब्दत्वदृष्टनान्तरीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते। अभ्यवहारस्त्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः। किञ्च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्त्तमानापदेशः। एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जतिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विधित्वमविवक्षितम्। मन्यन्त इति त्वप्रामाणिकत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरेवेत्याह। "अपि चाचमन्ति" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

समान एवं चाभेदात्॥ १९॥

इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः। इयोर्विद्ययोरेकशाखागतयोरश्रूयमाणविशेषतया कस्य को मुख्योऽनुवाद इति विनिश्चयाभावादनुवादपक्षे नामरूपस्य च विधित्वस्य स्वरूपभेदेऽभयत्रोपासनाभेदः। न च गुणान्तरविधानायैकत्रानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेविनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणाभिधानप्रसङ्गाच्च। तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्त उच्यते। नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्। न चाश्रूयमाणविशेषता यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः। यथा यत्र छत्रचामरपताका ... भिः काम्बोगयाभीक-

याष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रासिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्ढ्यार्थत्वात् । अस्तु वाऽस्मिन्नित्यानुवादो नह्यनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽप्युपासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदादध्यात्माधिदैवयोरपि एकत्वापत्तेरपि चाऽविशेषाद्धर्माणां सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वादिदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात् पूर्ववद्गुणसङ्कर इति प्राप्त उच्यते ।

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । न हि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा आचार्यस्य गच्छतोऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मान्नोपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान।
ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे चास यद्यपि तासु तासु शाण्डिल्यादिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भृत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति। तथापि ज्यायान् दिव इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् मन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासम्भवात्। सम्भृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु। मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह सम्भृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति। या च क्वाचदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भृत्यादीननुक्रष्टुमर्हति। तत्र तत् प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम्। ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम्। भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तं "सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्च" इति। तस्मात्सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तदिदं सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावान्न शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंह्रियत इति सिद्धम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम्। न च विदुषो यज्ञ-

च्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः । यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषात्मरणावभृथत्वादिसामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । याह्यं ताण्डिनां पैङ्गिनाञ्च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषस्त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अशिशिषादीनाञ्च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यात्मा यजमान इत्यत्रात्मशब्दः स्वरूपवचनः नहि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोरैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वञ्च विद्वत्त्वञ्चोपपद्यते । तथा चायमर्थः । एवं विदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वञ्च विद्वत्सम्बन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । न च सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात् पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तया तावन्न साम्यम् । न च पत्नीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चिन्मावसालक्षण्यादैक्यं कल्पयितुमुचितमतिप्रसङ्गात् । अपि च तस्यैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इति श्रव-

षात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम्। न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह। "अपि च सम्पातामात्मविद्याम्" इति। उपसंहरति। "तस्मात्" इति॥

वेधाद्यर्थभेदात्॥ २५॥

विचारविषयं दर्शयति। "आथर्वणिकानाम्" इति। आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाम्नातानि। संशयमाह। "किमिम" इति। पूर्वपक्षं गृह्णाति। "उपसंहार एषां विद्यासु" इति। सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाम्नातानि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते। चोदयति। "नन्वेषाम्" इति। नह्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाम्नातास्तथा काञ्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि। न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः। न च श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिविशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः। समाधत्ते। "वाढमनुपलभमाना अपि" इति। मा नाम भूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा। मन्त्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रत्नपटन्यायेन सम्बन्धः। तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्तादर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणाञ्च। न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञ-

वत् स्वर्गः कल्प्यतामदः फलवत् सन्निधानेन तदवरोधात्। "अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्" इति। इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्ष्या साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात्। तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति। उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति। असमर्थस्य चोपकारकत्वानुपपत्तेः। प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति। न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमर्थापत्त्या कल्पयति। आक्षिपति। "ननु तेषां मन्त्राणाम्" इति। प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र। न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः। यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते। तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते। पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति। उपसदां जुहूवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात्। यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः। तथापि तत्रानुमानिक्यो ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते। अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसद्वत्तद्विकृतावपि प्राप्तिः। प्रकृतौ वा अविहितत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोम एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह। "कथं च प्रवर्ग्यादीनि" इति। सन्निधानाद्दूरविप्रकर्षेण वाक्यं बलीय इति भावः। समाधत्ते। "नैष दोषः, सामर्थ्यं तावत्" इति। यथा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे अग्नयेनिर्वपामिपदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्य-

तथा यथाकथञ्चिद्विद्यास्थानमेवमिहाऽपि हृदयपद्मोपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्या लक्षणया च वृत्त्या कथञ्चिन्नेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम्। न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह। "दृष्टश्चोपासनेषु" इति। यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्बाध्यते तथापि विरोधे सति। न चेहाऽस्ति विरोधः। वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात्। यथा ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति। अत्र हि क्तः समानकर्तृकत्वमवगमयति धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानात्। धात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्ता स्यात्। यद्येकः प्रयोगो भवेत्। प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वम्। तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम्। तस्मात्समानकर्तृत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्धात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च। न च गुणप्रधानभावमन्तरेणैकप्रयोगता सम्भवति। तत्रापि वाजपेयस्य प्रकरणे समाम्नानाद्वाजपेयः प्रधानम्। अङ्गं बृहस्पतिसवः। न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः। नह्येतद्वचनं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नानम्। तथा च द्वयोः साधिकारतया अप्रकरणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः। यदि तु कस्याञ्चिच्छाखायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति। तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम्। तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया

प्रतीतं समप्रधानत्वमत्युक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्त्यागो भवेत् । तस्मात्कालार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् । सिद्धान्तमुपक्रमते "एवं प्राप्ते" इति । इदयं प्रविध्येत्ययं मन्त्रः स्वरूपतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते । तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमादन्तीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्माल्लिङ्गेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि चोपासनायां इदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम् । तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थत्वम् । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति । न च सन्निध्युपस्थापितोपासनायां मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम् । इदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसचिवस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चानयितुमशक्यत्वादेवं देवसवितः प्रसवयज्ञमित्यादेरपि यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वं सिद्धं जघन्यो विद्यासन्निधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि मन्त्राणां इत्थं क्रमादीनां केषाञ्चिल्लिङ्गेन केषाञ्चिच्छ्रुत्या केषाञ्चित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति कस्मात्पुनः सन्निधिर्लिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह । "दुर्बलो हि सन्निधिः" इति । प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता । तत्रोदाहरणम् अस्त्यैन्द्री ऋक् कदाचनस्तरीरसि नेन्द्र इत्यादिका । श्रुतिर्विनियोक्त्री ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति । श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्रीति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुते-

राग्नेयोमृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः। यद्यपि चैन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः। पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः। तत्र च विपरीतं बलाबलम्। तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात् प्रतीयेते इति श्रौते। सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषेऽवस्थाप्यते। सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्येन्द्र उपस्थेय इति। आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम्। प्रभवति हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्य इतीन्द्र इन्दतेरैश्वर्यवचनत्वादिति, किन्तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति। सो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते। यथा अग्निना सिञ्चेत् पाथसा दहेदिति। तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम्। तत्रास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शक्तता इन्द्रे प्रतीयते। तथाहि। विदितपदतदर्थः कदाचनेत्यृचः स्पष्टमिन्द्रमवगच्छति। शब्दाच्चैन्द्र्येष्यतः, तस्माद्वाह्नदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः। न च श्रुत्यनुरोधाल्लक्षणयामाश्राय वृत्तिं सामर्थ्यं कल्प्यमिति साम्प्रतम्। सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यव-

स्थापनात्। तस्मादैन्द्र्येन्द्र एव गार्हपत्यसमीप उपस्थातव्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते।

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता ।
श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गन्तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता। ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षत्वात् दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति। श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम्। अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते। तच्छ्रुतिविनियोगात् पूर्वमस्ति सामर्थ्यम्। न तु पूर्वमवगम्यते। विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात् प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात् पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया। लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्त्रीं कल्पयित्वा श्रुतिम्। तथा हि। न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्त्वीदृगिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणाम्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायामपि श्रौताद्विनियोगात् कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थो विनियोगः। नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम्। नहि त्रयोऽत्र ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो वा नामापहसन्ति शाब्दाः माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते। तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम्। न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात्। तस्मा-

द्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया। तथाच यावल्लिङ्गाद्विनि-योजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निराकाङ्क्षं प्रक-रणमिति कस्यानुदत्त्वा लिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रुतिमुपकल्प-येत्। मन्त्रसमाम्नानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योपपादि-तत्वात्। यथाहुः।

यावदज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत् प्रमित्स्यते।

प्रमिते तु प्रमातृणां प्रमीत्सुक्यं विहन्यते॥ इति।

तस्माच्छ्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तद-नुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमां वृत्तिमजहल्लक्षणयाऽपि नेय-मिति सिद्धम्। लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधः, यथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्यमाने' इति। किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन् सीदेत्या-दिस्तु पुरोडाशासादन इति। यदि वाक्यं बलीयः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन् सीदे-त्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति, यत्तत् कल्पयामि तस्मिन् सीदेति। अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनक-रणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन् सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत् प्राप्तम्। लिङ्गाद्वाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति। इह हि यत्त-त्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम्। यथा देवस्य त्वेतिमन्त्रेऽग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेता-र्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्य-

कल्पना। तदेवं प्रतीतैकवाक्यता निर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं क्लृप्तं सत् तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत्। तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अवष्टसामर्थ्यानां पदानां प्रश्लिष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम्। यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि तान्येकं वाक्यम्। अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादि। ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते। तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। तथाच अस्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरत्यन्ताप्याभासीभवति लिङ्गेन बाधनात्। यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थकाद्वित्रिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम्। यथाऽत्रैव स्योनन्त इत्यादीनाम्। तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ॥

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम्। अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात्किंचिद्विशिष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम्। कर्त्तव्यायाः खलु फलभाव-

माया लब्धवात्मर्थंकरणाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। एतद्धि वचनं प्रकरणम्। तदेतस्मिन् स्वपदगणेन क्रियत्वंप्यर्थे पर्य्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्य्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः। समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्षमाणा विश्वजिन्न्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवादतो वा फलान्तरप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निवारयितुमीशते। तस्मात्तदाकाङ्क्षायामुपनिपतितान्ये तानि वाक्यानि स्वकार्य्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्य्यमासाद्य निर्वृण्वन्ति च निवारयन्ति च प्रधानम्। सोऽयमनयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संयोगः। तदेवं लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूत्रवार्त्तिकगदः। तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताः समाम्नाताः। ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागादिन्द्राग्नीशब्द उत्क्रष्टव्यः अमावास्यायां च समवेतार्थत्वात् प्रयोक्तव्यः। अथेदानीं सन्दिह्यते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवोद्भवेथां प्रस्थाप्यामक्तातामिति तत्रोत्क्रष्टव्यमुतैन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोत्क्रष्टव्यमिति। तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्योऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः। किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात्। फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त्तव्यतात्वमापादयति। तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात्। अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। भवेदेतदेवं यदि विनियोक्तव्य-

रूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च नोत्कर्षः स्यात् तद्रूपालोचनायाञ्च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्बलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्क्त्वोत्कृष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षा पूर्य्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्य्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते ; वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने विहते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्त इति वाक्यबलीयस्त्वात्तद्वताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेफोपाख्यानाद्याम्नातं तत् किं समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बलीयस्ततःसमस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्यैवेति. किं तावत् प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवाद्विनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात् सन्निधानं सम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् ।

अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानाविशेषाद्भूदविनिगमना। तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या। अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धिवचनतया ससम्बन्धिनमाकाङ्क्षति तस्मिंश्च यदुपनिपतितं सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किन्तु परेणापसार्य्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति। सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः। तथा चाभाणकः। 'तप्तं तप्तेन सम्बध्यते' इति। तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाप्यते तावन्न सम्बध्यते। तथा सन्निहितमपि यावन्नाकाङ्क्ष्यते न तावत्सम्बध्यत इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात्। क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेपोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। राजसूयस्य कथम्भावापेक्षा हि पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्त्तते तथा च अविच्छिन्ने कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणादङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेपोपाख्यानादीनाम्। अभिषेचनीयस्य तु स्ववाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सन्निधिपाठनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावद्वितताकाङ्क्षेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते। यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत् क्रमया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं कल्प्यते तावत् क्रमलिङ्गं विनियोक्त्रीं श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत् क्रमया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा विलीयते। प्रमाणाभावेऽप्रतिभत्वात्। प्रकरणिनश्च

राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन तत्सन्निधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सिद्धम् ॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे च शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः, तत्र सन्दिह्यते किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो सान्नाय्यपात्राणां शुन्धने क्रमो बलीयानिति, किन्तावत् प्राप्तम् । समाख्यानं बलीय इति । पौरोडाशिकशब्दे न हि पुरोडाशसम्बन्धित्वोत्पत्त्यक्तं तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्येव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न सान्नाय्यपात्रशुन्धन इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । समाख्यानात् क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि । समाख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्द्वारेण च तन्मध्यपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्पर्द्धोचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य शौनःशेपोपाख्यानादिवद्व्यापारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च यं कञ्चित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशे-

प्रापेक्षायां साक्षाच्चक्रमः साक्षाच्चं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न तु समाख्यानम्। तस्य दुर्बलत्वात्। तथाहि। समाख्यासम्बन्धनिबन्धना सती तत्सिद्धये सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते। यावच्च क्रमेण सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते। तावदितरत्र क्रमयाकाङ्क्षयैकवाक्यता यावच्च क्रमयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरत्रैकवाक्यतया क्रमयोपकारसामर्थ्यम्। यावच्चात्रैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः। यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्र क्रमया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपगतेः सत्त्वे समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलत्वात् लूयमानशस्यमिव निर्बीजं भवति पुरोडाशाभिधायकमन्त्रवाक्यात् काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम्।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरयकारितम्।
श्रुत्यर्थं प्रति वैधर्म्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः। तत्रापि च

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया॥

इति विशेष उक्त वृद्धैः। तदयं विस्तराद्बिभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निघ्नाविस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते। तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपह्वत उपह्वयस्वेत्येवं मन्त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाकृतया प्राप्तः। उपह्वत इति लिङ्गतोऽनुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापने उपह्वयस्वेति च लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम्। तदिह लिङ्गेन क्रमं बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते। यदपि स्थानेन

प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति प्रकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः । तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्यक्षान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह त्वविरोधो नहि लिङ्गनाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगलक्षणोऽत्र विरोधो बृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अर्थेष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः सविद्यायां विनियोगेऽपि तुल्यः । तस्मादविरोधाद् हृदादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यभ्यधिका शङ्का । तत्राच्यते । नहि लिङ्गविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते, किन्तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः कल्पनाक्षमः । प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्ताः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे चोणत्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमित्साभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्राश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारात्समानकर्तृकतायां विहितासंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् । "वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरम्" इति । "अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः" इति । तुल्यबलतया बृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परापेक्षत्वादिति । सन्निधिपाठमुपपादयति । "अरण्यादिवचनवाद्" इति ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते तत्राविवादः सन्निपाते यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः। यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति संशयः। अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति। "असन्निपात" इति। स्यादेतत्। यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव वोपासने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंह्रियते। एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहरिष्यत इत्यत आह। "विद्यान्तरगोचरत्वाच्च" इति। एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते। न त्विहोपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन भेदादित्यर्थः। ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येव हानमपि उपायनमित्यत आह। "अपि चात्मकर्त्तृकम्" इति। ग्रहणं हि न स्वामिनोऽपगमं अन्तरेण भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यम्भाविनी। अपगमस्त्वन्तरेणाप्यन्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्तेनापगतिरेनस इति। कर्तृभेदकथनं त्वेतदर्थोद्बलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति। सिद्धान्तमुपक्रमते। "अस्यां प्राप्तौ" इति। अयमस्यार्थः। कर्मान्तरं विहितं हि न कर्मान्तरे उपसंह्रियते प्रमाणाभावात्। यत् पुनर्न विधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्कीर्त्यते। तदसति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम्। तथा च विधूतयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणायां विद्यायामश्वरोमादिवत्किं भवत्वित्याकाङ्क्षायां न तावत् प्रायश्चित्तेनेव तद्विलय-

सम्भवस्तथा सत्यश्वरोमराहुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोमराहुमुखयोर्विलपनमस्ति। अपि त्वश्वचन्द्राभ्यां विभागः। न च नष्टं विधूननप्रमोचनार्थमभ्भवः। तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसन्निधिकृतोऽपि विशेष उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति। निर्गुणापि विद्या हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या। स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम्। अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः। न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा। न च तेन पूरणमित्याह। "प्रसिद्धा च" इति। "स्तुत्यर्थत्वात्तूपगानवादस्य" इति। यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतः, यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्तिं यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य। नाय्याश्च सुरापानं भर्तुर्नरकम्। तथाऽप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का। फलतः प्राप्त्या स्तुतिरिति परिहारः। गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चाराभिप्रायम्। ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाकरोति। "तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन" इति। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति। छन्द एवाच्छन्द आच्छादनादाच्छन्दो भवति। "यथैव चाविशेषेणोपगानमात्र" इति। ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषेणोपगानमृत्विजाम्। भाल्लविनस्तु विशेषेण नाध्वर्युरुपगायतीति। तदेतस्माद्भाल्लविनां वाक्यादृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते। एतदुक्तं भवति। अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति। कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते। ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह। "श्रुत्यन्तरकृतम्"

इति। अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि सम्मतमित्याह। "तदुक्तं" द्वादशलक्षण्याम्। अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति। एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् स चान्याय्य इति शेषः। एवं किल श्रूयते। एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति। ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तदत्रानारभ्य कञ्चिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमपदिष्टम्। तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति। तत्र संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्युदासः। अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति। मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः। दृष्टं हि तादात्विकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति। तस्य तत्रौदासीन्यात्। निषेधशास्त्रं तु तादात्विकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्युन्मुखं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति। यथाह। अकर्त्तव्यो दुःखफल इति। ततो रागतः प्रवृत्तमप्यायत्यां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तया विकल्पमर्हति। शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिग्रहणवद्विकल्पेते। तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते। निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते। यथाह। अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्यत्वात्। उभयं शब्दलक्षणमिति। न च वाच्यं यावद्यजतिषु येयजामहकरणं यावद्यजति सामान्यद्वारेणानुयाजं यजति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवा-

निति। यतो भवत्येवं विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितु-मिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोऽप्राप्तेस्तन्निषेधेन निषेधाप्राप्तेः तद्विधिरपेक्षणीयः। न च सापेक्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतं, तथा सति निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात्। न च तद्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकम्। न च नतौ पशौ करोतीतिवदर्थवादता। असम्भवितार्थत्वात्। पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते। न चात्र तथा येयजामहाभावः, यजतिषु येयजामहविधानात्। अनुयाजानाञ्च तद्भावात्। न च पर्य्युदासस्तदाऽननुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः। तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। "उक्तो षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः" इति। नहि तत्रान्या गतिरस्ति। तेनाष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रीयते पक्षेऽपि प्रामाण्यात्मा भूत् प्रमत्तगीततेति। इह तु पर्य्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याय्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम्। एवं हि तदा नञः सम्बन्धोऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति किमतो यद्येवमितदतो भवति। नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्बन्ध्यते यदेतद्येयजामहङ्करोतीति एतावन्नानुयाजेषु यावदुक्तः स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति। तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रतिषेधाभावान्न विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य महादित्वं नित्यसमासवादिनः सम्भवति। स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति। तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामह-

विधानमिति सिद्धम्। वर्णकान्तरमाह। "अथवैतासु" इति। यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्त्तयोः कम्पनं नाञ्जसं मुख्यमनुविधायित्वात् कम्पस्य। तथाऽन्यदीययोरन्यत्र सञ्चारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्त्तत्वादेव। तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेन वरं स्वकार्य्यारम्भाचालनमात्रमेव लक्ष्यतां न तु ततोऽपगत्यान्यत्र सञ्चारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात्। तस्मात् स्वकार्य्यारम्भाचालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते। यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्राऽवश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम्। क्वचिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्त्तते। तथा सत्यन्यत्रापि तदेव वक्तुमर्हति। एवं हि न वर्त्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत। न चैतदस्ति। तत्रापि स्वकार्य्याचालनस्य लक्ष्यमाणत्वात्। न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि चानेकार्थत्वाद्धातूनां त्यागेऽपि विधूयेति मुख्यमेव भविष्यति। प्राचुर्य्येण त्यागेऽपि लोके प्रयोगदर्शनात्। विनिगमनहेतोरभावात्। गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात्। तस्माद्धानार्थ एवात्रेति युक्तम्।

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये॥ २७॥

ननु पाठक्रमाद्देवपथे सुकृतदुष्कृततरणं प्रतीयते। विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्यते। तथा शाट्यायनिनां ताण्डिनाञ्च श्रुतिः श्रुत्यर्थौ च पाठक्रमाद्बलीयांसौ, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा। तस्मात् पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदत्रोच्यते। नैतत्पाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इति। तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थं सन्निहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह। सन्निहितं च यदनन्तरं श्रुतम्। तच्चादेवपथवर्त्ति विरजानदीमनोऽभिगमन

मित्यर्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतत्यागः। न च श्रुत्यन्तरविरोधः। इहार्द्धपथेऽपि पापविधूननं ब्रह्मलोकसम्भवात् प्रागाम्नातोपपत्तेः। एवं शाट्यायनिनामप्यविरोधः। नहि तत्र जीर्णवति वा जीवत इति वा श्रुतम्। तथा चार्द्धपथ एव सुकृतदुष्कृतविमोकः। एवञ्च न पर्यङ्कविद्यातस्तत्प्रत्यय इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु विद्यासामर्थ्यविधूतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिं चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति। यथा यवागूपाकात् प्रागग्निहोत्रम्। यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात्। अक्षीणपापस्य च तदनुपपत्तेः। विद्यैव तादृशी कल्मषं क्षपयति। क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः। तस्मात्पाठक्रमबाधेनार्थक्रमोऽनुसर्त्तव्यः। ननु न पाठक्रममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादित्युक्तम्। तदयुक्तं बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयत्रापीति। अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्र चार्थो बलीयानिति। न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे। अश्व इव रोमाणि विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परं तस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात् तद्विरोधः॥

छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम्। ननु यथा परं तस्योत्तरेण यथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम्। तद्व्याचष्टे। "यदि च देहादपसृतस्य" इति। विद्या-

फलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरं तस्य भवितुमर्हति शब्दापदेभ्यः। यथाहुः। नाजनित्वा तत्र गच्छन्तीति। सुकृतदुष्कृतप्रत्ययस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया विद्यमानायाः कार्य्यचयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतचय इति सिद्धम्। छन्दतः स्वच्छन्दतः स्वेच्छयेति यावत्। स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्यातत्पूर्वकश्च सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एवासमर्थस्य हेत्वयोगात्। एवं कारणानन्तरङ्कार्य्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तिकयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्ताण्ड्यशाट्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात्। तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः। ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथ परत्र सङ्क्रामत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः। छन्दतः सङ्कल्पत इति श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव। न त्वत्रागमगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्निवेशनीयेति। तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशे सम्बन्धत्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गतमेवेति।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः॥ २८॥

यथा हानिसन्निधावुपायनमन्यत्र श्रुतमिति। यत्रापि केवला हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सन्निधाविव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति। न च निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः। देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः। तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पन्थाः सम्बध्यत इति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः

परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह। भ्रमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्त्तनीयः। नासौ देशविशेषमपेक्षते। नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये मनुष्यस्य रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते। विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात्। न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया। यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात्। यदि परमारब्धकार्य्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीह यथार्थ इति श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षितव्य इति। अस्ति तु पर्य्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन सूत्रेणेति। ये तु यदि पुण्यमपि निवर्त्तते किमर्था तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयन्ति। गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्त्तेत ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्यात्। तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः। तस्माद्दुष्कृतस्येव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति तैः पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम्। विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति। नह्येषा सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना। तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम्। यदि तु तस्माद्भिद्यते ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्य्येरन्। न च तेषां विकृतिषु सौर्य्यादिषु द्वादशाहादिषु चोदकतः

प्राप्तिः। सर्वत्रोपदेशिकत्वात्। न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम्। न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किञ्चिदपि शक्यमनुष्ठातुम्। न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात्। यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यंकल्पनीयत्वात्। तस्मात् प्रकरणं विनियोगाय तन्नियमाय चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः। तस्माद्यास्वेवोपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात्। न च ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्पथप्राप्तिः। श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम्। अपि च एवं सत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकत्रैव मार्गोपदेशः कर्त्तव्यो न विद्यान्तरे। विद्यान्तरे च श्रूयते। तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथिप्राप्तिमाहापि तु विद्यया तदारोहन्तीत्येव नाविद्वांसस्तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां दर्शयति। तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽभिधीयते। य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इति। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तित्वात्। तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथञ्चिदापेक्षिकसत्यत्वात्। पञ्चाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवोपात्तत्वात्। विद्यामात्रचर्याश्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपा-

दानं न्याय्यम्। मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात्। तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहाध्वनोऽभिसम्बन्धः। एतदुक्तम्भ-वति। भवेत् प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्त्तं वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीय-स्त्वम्। तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणाम्॥ ३२॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति। निर्गुणाया विद्याया नापवर्गः फलं भवितुमर्हति। श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अवान्तरतमःप्रभृतीनां तत्त-द्देहपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयेते। तदपवर्गफलत्वं नोपपद्यते। अपवर्गस्य तदनुपपत्तेः। उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात्। अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम्। तेन सत्यामपि विद्यायां तदनु-पपत्तेर्न मोक्षः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम्। अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते। न च तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतिर्विदुषो देहपातावधिप्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्ध-कर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम्। येन हि कर्मणा वसि-ष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात्। तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः। न च तावदेव चिरमित्येतदप्या-ञ्जवेन घटते। समर्थहेतुसन्निधौ क्षेपायोगात्। तस्मादेत-दपि विद्यास्तुत्यैव गमयितव्यम्। तस्मान्नापवर्गो विद्याफ-लम्। तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः। अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वास्तु पूर्वपक्षतत्त्वम्। राद्धान्तस्तु।

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम् । पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्य्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्य्यं तदन्यथयितुं युक्तम् । उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति । न च विद्यामवान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसञ्चारात्तस्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्य्यानुपजननो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुरुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्धेतुः । न च न सेतुप्रतिबन्धानामपां निम्नदेशाभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति । तदिदमिहापि विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथापि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धापगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षय[illegible]तीक्षमाणस्तस्य देहमनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि भ्रियतेऽथ तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नोति । एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्क्षयं प्रतीक्षमाणो युगपत्क्रमेण वा तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ कुर्वन्नक्लोऽप्यनाभोगात्मिकया प्रज्ञया सांसारिक इव विहरति । तदिदमुक्तम् । "सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलदानाय" इति । प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि । "न चैते जातिस्मराः" इति । यो हि परवशो देहं परित्याज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरश्च । गृहादिव गृहान्तरं

स्वेच्छया कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते। अथ विवादं कृत्वा व्यतिरेकमाह। "यदि त्वुपयुक्ते सकृत् प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकम्" इति। स्यादेतत्। विद्याऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभव-परम्पराऽर्जितस्यानियत-विपाक-कालस्यासङ्ख्येयत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह। "न चाविद्यादि-क्लेशदाहे सति" इति। न हि समाने विनाशहेतौ कस्य-चिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम्। तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्। तथा च न विदुषो वसिष्ठा-दर्देहधारणेत्यत आह। "प्रवृत्तफलस्य तु कर्मणः" इति। तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते। अपि च नाधिकार-वतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोऽयं पूर्वपक्ष इत्याह। "ज्ञानान्तरेषु च" इति। तत्किं तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह। "ते पश्चादैश्वर्यक्षयः" इति। निर्विण्णा विरक्ताः। प्रतिसञ्चरः, प्रलयः। अपि च स्वर्गादावनुभव-पथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्द-धियामामुष्मिकफलत्वं प्रति यथा चार्वाकः। को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति। ब्रह्मतत्त्वज्ञानफलत्वे मोक्ष-स्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह। "प्रत्यक्ष-फलत्वाच्च" इति। ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमा-रोपितं प्रपञ्चं समूलघातं निघ्नन् घोरं संसाराङ्गारपरितापमुप-शमयति पुरुषस्येत्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिद्रढिम्ना च श्रुतिर्द-र्शिता। तथानुभवो वामदेवादीनां सिद्धम्। ननु तत्त्वमसि वत्स इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह। "न

शि तत्त्वमसीत्यस्य” इति। वर्त्तमानापदेशस्य भविष्यद्वै-तामृतशब्दाध्याहारस्याशक्य इत्यर्थः ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्त्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्यात् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात्। आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भावरूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव। तथापि तस्यैवैष प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः। निदर्शनं जामदग्न्ये हीन इति। यद्यपि शाबरे दत्तोत्तरमत्रोदाहरणान्तरम्। तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्त्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शितम्। तत्र शाबरमुदाहरणमग्न्याधानं यजुर्वेदविहितम्। य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति। तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति। य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदोत्पन्नानि। तत्रेदं सन्दिह्यते। किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रत्येनैवोच्चैष्ट्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्येनोपांशुत्वेन स्वरेण उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति श्रुतेः, किं तावत् प्राप्तम्। उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तन्निबन्धन एवोच्चैःस्वरे प्राप्त उच्यते। गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। अयमर्थः। उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैष्ट्वं विनियोगविध्यालोचनेन चोपांशुत्वं सोऽयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन् व्यतिक्रमे मुख्येन

प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेर्वेदसंयोगो प्राप्तो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतो विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वात् उत्पद्यमानत्वस्य। एतदुक्तं भवति। यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चातूरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्। तस्मात्वनान्तरीयकत्वाच्च चातूरूप्यस्य। तथापि वाक्यानामैदम्पर्य्यं भिद्यते। एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किञ्चिदेव रूपं केनचिद्वाक्येनोल्लिख्यते यदन्यतो प्राप्तम्। तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वैदिकैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्। तथाचोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिलम्भात् विनियोगवाक्येभ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंसर्गिणो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति। भाष्यकारीयमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम्। उद्गातृवेदोत्पन्नानां मन्त्राणामुद्गाता प्रयोगे प्राप्ते चाध्वर्य्युप्रदानकेऽपि पुरोडाशे विनियुक्तत्वात् प्रधानानुरोधेनाध्वर्य्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति। "एवमिहापि" इति।

द्व्यदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोऽप्यर्थः प्रपञ्च्यते। एकत्र भोक्तृभोक्त्रोर्व्वेद्यता चान्यत्र भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति। न च छत्रीणपदधातोतिवत् पिबदपिबल्लक्षणापरं पिबन्ताविति नेतुमुचितम्। सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात्। न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम्। सन्देहे हि वाक्यशेषान्निर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकग्रहणविषयो

विषयः सम्भवति, तुल्यबलत्वाभावात्। प्रकरणस्य च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात्। तस्मात् धर्मभेदाद्विभेद इति प्राप्त उच्यते। द्वासुपर्णेत्यत्र ऋतं पिबन्ताविव्यत्र च द्वित्वसङ्ख्योत्पत्तौ प्रतीयते। तेन समानतीऽक्षगिकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या स बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारानुरोधेन न द्वयोरपि तु छत्रिन्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया। येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदनुरोधेन मध्यं नेयम्। यथा जामित्वदोषसङ्कीर्त्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च सन्दर्भे मध्यपातिनो विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायेत्यादयः पृथग्विधित्वमलभमाना विधित्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्रस्य हैतोरिकवाक्यता हि साधीयसी वाक्यभेदादिति। तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्ताविव्यनेन। तथाच वेद्याभेदाद्विद्याऽभेद इति। अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते। यदि कथं तर्हि जीवोपादानमस्त्वित्यत आह। "तादात्म्यविवक्षया" इति। नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमात्मनोऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूद्यते। परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वान्न भेदाभेदविचारावतारः। तस्मादेकविद्यमत्र सिद्धम्॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्निरन्तर्यं चाम्नातयोः किमस्ति भेदो न वेति विषये भेद एवेति ब्रूमः। कुतः। यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते। तथापि तत्त्वैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानर्थक्यप्रसङ्गाद् यजतेरभ्यासवद्भेदः प्राप्तः। न चैकत्वेव ताच्छिन्नां नवत्वं

उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम्। भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते। न चेह तथास्ति। तेन यद्यपीह विद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अशनायादिमात्रात्ययोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकारणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्युच्यते। नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनोपलभ्यते। किमतो यद्येवमेतदतो भवति। विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः। वस्तुस्वरूपं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति। शतकृत्वोऽपि हि पथ्यं वदन्त्याप्ताः। विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः। न च सर्वथा पौनरुक्त्यम्। एकत्राशनायाद्यत्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात् तस्मादेका विद्या। प्रत्यभिज्ञानात्। उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यत इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्॥ ३६॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षत्वाभिप्रायो दर्शितः। सुगममन्यत्।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्॥ ३७॥

उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम्। अपि तु निकृष्टे जीव उत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम्। एवं प्राप्त उच्यते। इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते। इत-

रस्या तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेत । न त्वीश्वरस्य जीवात्मत्वं योऽसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयथाध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मैचित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता भवत्युत्कृष्टस्य । अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदार्ढ्यं भवत्वपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोपदेश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति । सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

तद्वैतदेव तदा स सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इन्न्वसावसत् भवेद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन सन्दर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति । वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरमस्य परामृशति । तत्तदाऽग्रे आस बभूव । किं तदित्यत आह । सत्यमेव सच्च मूर्त्तं सच्चामूर्त्तं च सत्यं तदुपासकस्य फलमाह । स यो हैवमेतमिति । यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह । सत्यं ब्रह्मेतीति । स जयतीमान् लोकान् । किञ्च जितो वशीकृत इन्नु शब्द इत्थं शब्दस्यार्थे वर्त्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निहितं शत्रुं परामृशति । असाविति । असद्भवेदसत्येत् । उक्तमर्थं निगम-

यति। य एवमेतदिति। एवं विद्वान् कथमुपासीतेत्यत आह। सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति। अतस्तदुपासनात् कर्त्रीत्यादोऽपि सत्य इत्यर्थः। तयस्तथ्यं किमसौ। अत्रापि तत्पदाभ्यां रूपप्रकारौ परामृष्टौ। कथमिवात्मवने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम् "स आदित्यो य एषः" इत्यादिना। तस्योपनिषदहरहमिति। हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेत्यन्तेन। उपनिषद्रहस्यं नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतत्। तथाच निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति। तमिमं विषयमाह भाष्यकारः। "यो वै हैतम्" इति। "सनामाक्षरोपासनाम" इति। तथाच श्रुतिः। तदेतत् अक्षरं सत्यमिति। स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरम्। प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम्। मध्यतोऽन्नृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति। नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति। तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः। निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः। अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युरूपाभावात्। मध्यतो मध्येऽन्नृतमनृतं हि मृत्युः। मृत्वानृतयोस्तकारसाम्यात्। तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम्। अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम्। अतोऽकिञ्चित्करं तत् सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति। शेषमतिरोहितार्थम्। सेयं सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता। यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षणाभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदेऽभेद इति प्राप्ते प्रत्युच्यते। एकैवेयं विद्या तत् सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात्। न च फलभेदः

तस्योपनिषदहरहमिति। तस्मैव यदहमन्तरं रहस्यनाम्नो- पासनं तत्प्रसंसार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः। यदि पुन- र्विद्याविधावधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्यते ततो जातेष्टाविवाष्टकपालविशेषतया संवलिताधि- कारकल्पना ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपास- नमिति सिद्धम्। परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति। "केचित् पुनः" इति। वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यम- पीत्युपास्याभेदादभेदः। ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादी- नामुपसंहार इत्यत्रार्थे सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतद् दूषयति। "तन्न साधु" इति। ज्योतिष्टोमकर्मसम्ब- न्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३९॥

छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः। तथाहि। छान्दोग्ये अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदत्वं श्रूयते। वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमो- चाय ब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः। निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः सम्भवी। सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वादिगुणो- पसंहारसम्भवः। नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनात्राध्येयत्वेन सम्बध्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुण- नान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते। एवं व्यव- स्थित एव संक्षेपोऽधिकरणार्थस्य साम्यवाद्युक्त्यैकत्राकाशा- धारत्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न

परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु सर्वसाम्यमि- त्युभयत्राप्यात्मोपदेशादात्मशब्देनैवाकाशोऽन्यत्र च दह- राकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मणुभयत्रापि सवगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेऽपि गुणोप- संहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोज- नम् । तत्र यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्सम्बद्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः । विचारगोचरं दर्शयति । "छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचार- प्रयोजकं सन्देहमाह । किं भोजनलोप इति । अत्र पूर्व- पक्षाभावेन संशयमाक्षिपति । "तद्युक्तम्" इति । "भक्ता- गमनसंयोगात्" इति । उक्तं खल्वेतत् प्रथम एव तन्त्रे पद- कर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् इत्यनेन यथा सोमक्रयार्था नीयमानैकहायनी सप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम् । न पुन- रेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत् कस्य हेतोः । सोम- क्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशु- ग्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणा- हुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समा- धत्ते । "एवं प्राप्ते, न लुप्यतेति तावदाह" । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरम् आद- रात् । तदेव स्फोरयति । "तथाहि" इति । जाबाला हि श्रावयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति । अश्नीयादिति च प्राप्ताग्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनात् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति प्राणाहुतिप्रधानं लक्ष्यते । तदेवं सति यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्रियतामेषा श्रुतिः प्राणाहुतिं किन्तु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोजनेऽपीत्यत आह । "या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते" । ईदृशः खल्वयमादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वामिभोजनं समयादपकृष्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् । तद् यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । "ननु भोजनार्था" इति । यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरात् यमिकाग्निहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया तदाकाङ्क्षमाध्यमाद्देशेन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनागतभक्तद्रव्यता विधीयते । न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद् यथा भोजनकालातिक्रमात् प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्तत्वमिति । न चैकदेशद्रव्यतयोपसरार्थात् क्लिश्यते समवद्यतोनिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् । यथा जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्य-

जुषां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकापहरणमन्तरेणार्थो न सिध्यति । यथा च प्रयोजकपुरोडाशापहरणमन्तरेणोत्तरार्द्धं स्यातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं स्यातुम् । तस्माद् यथा जाघन्यन्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाक्षतिरुपादीयते । एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्वपक्षी । पङ्क्तिरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्धोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः सन्निहितावगममन्तरेणाभिधानापर्य्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्य्यवसानाय तद् यद्भक्तं प्रथममागच्छेदिति सन्निहितमपेक्ष्य निर्वर्त्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं भक्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्थात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवच्च भक्तं वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्यास्त्ववयवभेदस्य नाग्नीषोमीयपश्वधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्थस्य दर्शनात्तस्मादस्त्येतस्य जाघनीतो विशेषः । यच्चोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् । विध्युद्देशगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्तथाभावादार्थवादिकस्य तु सिद्धं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्वावकत्वे नोपपत्तेर्न तद्भावं विधातुमर्हतीत्याह । "न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिः" इति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां वह्नुतरं प्राप्तं बाध्यते । न च सम्भवे बाधनिचयो न्याय्यः । क्लृप्तानुवादी खण्डगत्या प्राप्तबाधोऽभ्युपेयत इत्याह । "धर्मप्राप्तौ

वाभ्युपगम्यमानायाम्” इति। चोदकाभावमुपोद्बलयति। “यत एव चेहापि” इति। यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्पादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम्। तत्प्राप्तौ तु साम्पादिकत्वं नोपपद्येत। कामिन्यां किल कुचवदनाद्युपमत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते। न तु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना सम्पाद्यन्ते। अतोऽप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति। यत्त्वादरदर्शनमिति तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम्। यस्मिन् पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोऽपि न त्वे तावता धर्मिनित्यता सिध्यतीति भावः। नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यत इत्यत आह। “नास्ति वचनस्यातिभारः”। सामान्यशास्त्रबाधायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्॥ ४२॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति एतदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सत्फलानपेक्षम्। सिद्धवर्त्तमानायादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति। एवमव्यभिचरितकर्मसम्बन्धोद्गीथगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्त्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षणफलकल्पनायालम्। परार्थत्वात्। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति। एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्त उच्यते। युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम्। नहि पर्णताङ्गाश्रया यागादिवत् फलसम्बन्धमनुभवितुमर्हति।

सव्यापाररूपत्वात्। व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात्। यथाहुरु-त्पत्तिमतः फलदर्शनादिति। नापि खादिरतायामिव प्रकृ-तक्रतुसम्बन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनारभ्या-धीतत्वात् पर्णमयतायाः। तस्माद्वाक्येनैव जुहूसम्बन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रत्वाश्रयो ज्ञापनीयः। न चातत्परं वाक्यं ज्ञाप-यितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम्। तथा च तत्परं सत् पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमयितुमर्हति। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसम्बन्धोपपत्तेः। उद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरु-ध्यते। विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति। ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति तथा चाञ्ज-नादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम्। मैवम्। नह्यु-द्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योङ्कारस्येत्युक्तमधस्तात्। न चोङ्कारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोग-मीप्सितम्। तस्मात् सक्तून् जुहोतीतिवद्विनियोगभङ्गेनो-ङ्कारसाधनादुपासनात् फलमिति सम्बन्धः। तस्माद् यथाक्र-त्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमु-द्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम्। शेषमुक्तं भाष्ये। "न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रम्" इति। अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तप-रोक्षा हि सा यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्त्तमानापदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति। अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्वर्त्त-मानोपदेशात् फलकल्पना। फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रया-जादीनां पारार्थ्येनाफलत्वं वक्तुमर्हति॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥ ४३॥

तत्तच्छ्रुत्यर्थालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे

तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना। आध्यात्माधिदैवगुणभेदाद् भेदो नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो नह्यग्निहोत्रं जुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति। उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः। यथामिक्षावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः। अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः। तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सकृत्प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः। राद्धान्तस्तु। सत्यं विद्यैकत्वम्। तथापि गुणभेदात् प्रवृत्तिभेदः। सायंप्रातःकालगुणभेदाद्यथैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः। एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम्। “आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेश” इति। अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः। “एतेन व्रतोपदेशः” इति। एतेन तन्त्राभेदेन। एवकारश्च ... ...गादिव्रतनिराकरणार्थः। ननु तस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह। “देवतेत्यत्र वायुः” इति। वायुः खल्वग्न्यादीन् संवृणुत इत्यग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता। “सर्वेषामभिगमयन्” इति। मिलितानां श्रवणाविशेषात् इन्द्रस्य देवताया अभेदात्। त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाशङ्कायामनुपत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदात्। याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च। यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति। सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम्। क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थवान्। तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात्। सुगममन्यत्॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यसूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति । न चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतेति एकत्वसंख्याया अर्थस्य संख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् । तथा स्तुत्यर्थेन नास्य विध्युद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे विरोधिनि प्रकरणमप्रत्यूहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । न च ते हैते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुति: क्रियानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् वाह्यसाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च विद्यायाहैवं विदश्चिता भवन्तीति पुरुषसम्बन्धमापादयद्वाक्यं प्रकरणमपबाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं ह्यत्वेतदपि । न च तत्स्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायालमिति, साम्पादिका अप्येते अग्नय: प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । द्वादशाहे तु श्रूयते । अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णामीति । तत्र संशय: । किं मानसं द्वादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याह्नोऽङ्गमिति । तत्र वाच्यं द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाक्यन-

सभेदवच्चेदः। निर्धूतानि द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्याययन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः। द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाङ्गा पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतेः। त्रयोदशाहेऽप्यवयुत्य द्वादशसंख्यासमवायात् कथञ्चिज्जघन्ययापि वृत्त्या द्वादशाहे संख्याविरोधाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते। प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वेऽङ्गानां सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योच्चीयेत। न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम्। न च व्यपदेशभेदोऽहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति। यज्ञाङ्गिभेदेनापि तदुपपत्तेः। अतएव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः। देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः। पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याह्नो विशेषवचनात्मानसानि यज्ञायासादनहवनादीनि पत्नीसंयाजात्परांश्चि भविष्यन्ति। किमिव हि न कुर्य्याद् वचनमिति। एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसमिति वचनात्। दशमाहरङ्गता गम्यते। विसर्गोऽन्तोऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र इति। दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याह्न आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम्। तदिह द्वादशाहसम्बन्धिनो दशमस्याह्नोऽङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम्। दशरात्रस्यापि दशमस्याह्नोऽङ्गमिति भगवान् भाष्यकारः। श्रुत्यन्तरबलेनाह। यथा दशरात्रस्य दशमेऽहन्यविवाक्य इति। अविवाक्य इति दशमस्याह्नो नाम।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

यदि साम्पादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना

किञ्चिदस्ति वाक्यसमन्वय क्रियानुप्रवेशात्। तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते, अभिधीयते ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

मा भूदन्येषां श्रुतिविरुद्धे ष्वानामन्यार्थदर्शनानामप्राप-प्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतविरुद्धे षु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायाद् विधिरूपे तव्यस्तथा चैतेभ्यो याद्योऽर्थः प्रतीयते तद-नुरूप एव स भवति। प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यं चावधारणं च फलभेदश्चमन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च। न चास्य गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपार-तन्त्र्यं भवेत्। न च विद्याचित एवेत्यवधारणं वाक्यसाध-नापाकरणार्थम्। स्वभावत एव विद्याया वाक्यानपेक्षत्वमिदं। तस्मात् परिशेषात्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-मवधारणम्। न चैवमर्थत्वं सम्भवति द्योतकत्वमात्रेण निपातश्रुतिः पीडनीया। तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रक-रणमपोह्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम्। अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम्। ते च भाष्य एव स्फुटाः। यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्रत्वङ्गत्वे पूर्वेष्टकाचितेन मनश्चिदादीनां विकल्प इति। तदतुल्यकार्यत्वेन दूषयति। “न च सत्येव क्रियासम्बन्धे” इति। अपि च पूर्वापरयोर्भाग-योर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोऽपि तत्सामान्याद् विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

स्फुटमस्य भाष्यम्। अस्ति राजसूयः। राजा स्वाराज्य-

कामो राजसूयेन यजेतेति। तं प्रकृत्यामनन्ति। अवेष्टिं नामेष्टिम्। आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेत्येवमादितां प्रकृत्याधीयते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमिति। तत्र सन्दिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत इति। अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं तस्य कर्त्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः। ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्त्तृ राजसूयेऽधिकारः। तस्मात् सम्भवस्य विशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्त्तार इति सिद्धम्। सर्व एवैते राजसूये प्राप्ता इति। यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः। अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्त्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्त्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि। तत्र किं तावत् प्राप्तं, नैमित्तिकानीति। राज्यस्य कर्त्ता राजेति। आर्य्याणामान्ध्राणाञ्चाविवादः। तथाहि। ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्त्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमान्ध्राश्चार्य्याश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते। तेनाविप्रतिपन्नेविप्रति-पन्नावप्यार्य्यान्ध्रप्रयोगयोर्यव-वराहवदार्य्यप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयस्त्वात्। बलवदार्य्यप्रसिद्धिविरोधे त्वतन्मूलायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथञ्चिद्व्याख्यानकुशादिवद्व्याख्यान-

मात्रपरतया नीयमानत्वाद्राज्यस्य कर्त्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथाच यदि शब्दोऽप्याम्नातः स्यादिति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते उच्यते ।

रूपतो न विशेषोऽस्ति स्मार्त्तवैदिकप्रयोगयोः ।
वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्त्तरि प्रयोगः । कर्तृप्रयोगाद्वा कर्मणीति विषये वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्ततरस्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामनादिरादिमती चार्य्याणां प्रसिद्धिः । गोगव्यादिशब्दवत् । न च सम्भावितादिमद्भावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गव्यादिशब्दप्रसिद्धेरनादित्वे न गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमताम्नप्रसिद्धिबलीयस्त्वे न क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्त्तृत्वेतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रियस्यैवाधिकाराद् राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्षः । अन्वयानुरोधीं यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाहुर्यदिशब्दपरित्यागो क्रियाध्याहारकल्पनेति । इयं च राजसूयादधिकारान्तरमेतयाद्याद्यकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिंस्त्वधिकारेऽन्नाद्यकामस्य वैश्यस्य सम्भवात् प्राप्तेर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति दुर्वारैवेति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्य्यमाह । "इह" इति । समर्थनप्रयोजनमाह । "बन्धमोक्ष" इति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभावमाह । "न ह्यसति" इति । अथस्तनतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं

चोदयति। "ननु" इति। परिहरति। "उक्तं भाष्यकृता" इति। न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येन पुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति भवत्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति। यत इह सूत्रकृद्वक्ष्यत एव भगवतोपवर्षेणो-द्धारोऽपकर्षस्य कृतः। विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह। "इह च" इति। पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह। "अपि च" इति। नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह। "आक्षेपपूर्विका हि" इति। आक्षेपमाह। "अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनः" इति। यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्ते-जोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कायाकारपरिणतेषु भवि-ष्यति। न हि किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयन्ति। अहमिति चानु-भवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते। न तु तदतिरिक्तः तदधि-ष्ठानः कुण्ड इव दधीति। अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादि-सामानाधिकरण्योपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः। न जातु दधि-समानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्यमनु-भवन्ति। सितं मधुरं कुण्डमिति। न चाप्रत्यक्षमात्मत-त्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्नेतुम्। न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाण-मस्ति। उक्तं हि।

देशकालादिरूपाणां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु।

भावानामनुमानेन प्रतीतिरतिदुर्लभा॥ इति।

यदा च उपलब्धिमाध्यानान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः। तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य अर्थापत्तेश्चात्यन्त-परोक्षार्थगोचरया उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पि-तस्य। सर्वसारूप्ये तत्त्वात्। एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात्। सर्वस्य सर्वेणोपमानात्। सौत्रस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः।

चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीराधीनतया दृश्यमानः शरीरधर्म एव प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रयत्नादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरेऽभावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् शरीरे च सम्भवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्ते, उच्यते ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न

तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रग्राहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति । न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किन्तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया । न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति । यथाहुः । नह्येदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं सन्निहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादिति । तस्मादिच्छतानिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुमांसमपहायाप्रतिपन्नसन्दिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः । किन्तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिध्यन्ति । न पुंसामित्यभावमविज्ञाय यं कञ्चन पुरुषं प्रतिपिपादयिषतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम । अपि च पशवोऽपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशष्पश्यामलायां भुवि प्रवर्त्तन्ते । परिहरन्ति चाश्मानमुल्बणकण्टका-

कोर्षाम्। नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमवि-
द्वान्। न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं
प्रभवति। न च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुञ्जीत शाब्दस्यार्थ-
स्याप्रत्यक्षत्वात्। तदेव मा नाम भून्नास्तिकस्य जन्मान्त-
रमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो
महानरकः। पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः। अत्यन्तपरोक्षगो-
चरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः। भूयः सामान्य-
योगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे, तदत्रास्तु तावत्
प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवाहम्प्रत्ययः शरीरातिरिक्तमालम्बत इत्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामत्रभाष्यते। योगव्याघ्रवत् स्वप्रदशायाञ्च
शरीरान्तरपरिग्रहाभिमानेऽप्यहङ्कारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञायमा-
नत्वमित्युक्तम्। सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किन्तु व्यति-
रिक्त आत्मा देहात्। कुतस्तद्भावाभावित्वात्। चैतन्यादि-
यदि शरीरगुणः ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम्। न
तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणो न। तथाच
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः।
नत्वस्ति सम्भवः भूतञ्च रूपादिरहितञ्चेति। तस्माद्भूतवि-
शेषगुणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः। एतेनेच्छा-
दीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम्। प्राणचेष्टादयो यद्यपि
देहधर्मा एव। तथापि न देहमात्रप्रभवाः। मृतावस्थाया-
मपि प्रसङ्गात्। तस्माद् यस्यैते अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति।
स देहातिरिक्त आत्मा अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि
देहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति। वैधर्म्यान्तरमाह।
"देहधर्माश्च" इति। अपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा दृष्टा यथा
रूपादयः। इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम्।
तस्मादपि देहातिरिक्तधर्मा इति। तत्र यद्यपि चैतन्य-

अपि भूतविशेषगुणः तथापि यावद्भूतमनुवर्त्तेत। न च मद-शक्त्या व्यभिचारः। सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात्। अपि च मदशक्तिः प्रतिमदिरावयवं मात्रयावतिष्ठते। तद्वद्देहेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत्। तथा चैकस्मिन् देहे बहवः चेतयेरन्। न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्राया-नुविधानसम्भव इति एकपाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विरुद्धादिक्क्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशम-तिपतितुमुत्सहन्ते। एवं शरीरमपि न किं किञ्चित्कर्त्तुमुत्स-हेत। अपिच नान्वयमात्रात्तद्धर्मधर्मिभावः शक्यो विनिश्चे-तुम्। मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात्। अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सन्दिग्धश्चात्र व्यतिरेकः। तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह। "अपि च सति तावत्" इति। दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति। "किमात्मकं च" इति। स एवै-कदेश्येनाह। "नहि" इति। नास्तिक आह। "यदनु-भवनम्" इति। यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम्। एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम्। न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरम्। येन पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वा-न्तरं यस्य परिणामो रूपादियोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति। अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम्। तथाप्युपप-त्त्यन्तराभिधित्सयाह। तत्त्वर्हीति। भूतधर्मा रूपादयो जडत्वा-द्विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः। न च केषाञ्चिद्विषया-णामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम्। स्वात्मनि वृत्तिवि-रोधात्। न चोपलब्धावेव प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयम्प्र-काशत्वाभ्युपगमात्। कृतोपपादनं चैतत् पुरस्तात् उपलब्धि-

वदिति सूत्रावयवं योजयति। "यद्भावात्मा:" इति। उपलब्धि- माहित्य एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते। तथा- स्मात: स्वयम्प्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्ये न व्यतिरेकनिश्चयात्। अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्य: स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह। "उप- लब्धिस्वरूपमेव च न आत्मा" इति। आजानतस्तावदुपलब्धि- भेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेय:। न चोपलब्धिव्य- तिरेकिणां विषयाणां प्रथा सम्भवतीत्युपपादितम्। न च विष- यभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा- यामस्माभि:। एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभा- विति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा। तेनोपल- ब्धेरुपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम्। किन्त्वविद्याकल्पितम्। तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह। "अहमिदमद्रा- क्षमिति च" इति। न केवलं तात्त्विकाभेदान्नित्यत्वमतात्त्विका- दपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थ:। स्मृत्याद्युपपत्तेश्च नान्य हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर्नोपपद्यत इत्यर्थ:। पि.र . क्तमप्यर्थं निराकरणान्तरायानुभाषते। "यत्तूक्तम्" इति। यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम्। "न त्वात्मनो देहस्य" इति। प्रकृतमुपसंह- रति। "तस्मादनवद्यम्" इति।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते। तदनुबद्धास्तु प्रत्यया: प्रतिशाखं विहिता भेदेन। तत्र संशय:। किं यस्मिन्- वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिता: प्रत्यया: उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति।

तावगतम्। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते। निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्ष्यते। न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति। नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितस्य स्थितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ। स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेऽपि। यथाहुः।

जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते।
अश्वादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते॥

एवं प्राप्तम्, एवं प्राप्ते, उच्यते। उद्गीथाद्यवबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन्। उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात्। एतदुक्तं भवति। युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधत इति। विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य। अन्यथा तदनुपपत्तेः। न च स्वार्थमस्मारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितुमुत्सहते। सा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तमविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे व्यवस्थापनम्। इह तूद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात्। सङ्कोचे प्रमाणं किञ्चिन्नास्ति। न च सन्निधिमात्रमपबाधितुमर्हति। श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थानं पीडैव। तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः॥ ५६॥

विरुद्धमिति न: संप्रत्ययो यत्प्रभावेन नोपलभ्यते। उपलब्धं च मन्वादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धित्वम्। तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः। एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति॥

भूम्न: क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति॥ ५७॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनञ्च उत समस्तोपासनमेवेति। तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुते: प्रत्येकं च फलवत्त्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुते: उभयथाप्युपासनम्। न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यदीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेऽपि अर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति। अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिभक्तिश्रुतेर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्त्तमानापदेशः। न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना। अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः। इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्त्तमानापदेशस्याविशेषात्। अपूर्व्वमार्थविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात्। निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः। श्यामो वाश्वाहुतिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्त उच्यते। समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य। यद्यपि वर्त्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्य्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः। यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः। तथाहि। प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः। ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्य-

यन्तः । तत्र वैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासनमुपसञ्जहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव सन्दर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्बहुफलसङ्कीर्त्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव तु फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति । "केचित्त्वत्र" इति । मध्यवर्त्तिकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्त्तितम् । सम्प्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा एवं प्राणादिगोचरास्विति विचारयितव्यम् । ननु यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया भाजनतो भेदाभावेऽपि धात्वर्थेन निरूप्यमाणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदात् प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः । तदनुरक्ताया एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति मास्त्वभेदाशङ्का । उच्यते । युक्तमनुबन्धभेदात्साध्यरूपाणामपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाद् गुणानामपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वाभेदो विद्यासु । नहि त्रियामलश्यामकोरिवाः क्षत्रिययुवा दुष्टावनधर्मेति एकत्रोपदिष्टोऽन्यत्र सिंहास्यो हषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानस्तकोरित्वगत्वाद्राजन्यान्न खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते । तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात् । अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्प्यत इति । तस्मादैक्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त

उच्यते। भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किन्तु तद्विषयामुपासनाभावनां विदधति। सा च कार्य्यरूपा। यद्यपि चोपासनाभावना उपासनाधीननिरूपणोपासनं चोपास्याधीननिरूपणमुपास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम्। तथाप्युपासनाविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित् केनचिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव। यथैकः स्त्रीकायः केनचिद्भक्ष्यतया केनचिदुपगन्तव्यतया केनचिदपत्यतया केनचिन्मातृतया केनचिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः। एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति। न च तत्तद्गुणतयोपासनानि गुणभेदाच्च भिद्यन्ते। न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुणवदिह सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणविधिर्येनैकशाखात्वं स्यात्। अपि तु तत्पत्नावेवोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात्। तत्राग्रस्थमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः। न च समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः। तस्माद् भेद । न चास्मिन् पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति। केचित् खलु गुणाः कासुचित् विद्यासु समानास्तेनैकविद्यास्वावर्त्तयितव्याः। एकशेषत्वात्। विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रदर्शपौर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान् तेषां नित्यत्वादुपासनानां तु काम्यतया न नित्यास्तस्मादासां समुच्चयनियमः। तेन समानफलानां दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फल-

भूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सम्भवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षात्कारसाध्यत्वात् फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्कारे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्कारस्यातिशयसम्भवस्तथोपायभूयस्त्वैरपि तादवस्थ्यात् । तस्मादसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्य चिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राद्धान्तः ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यासूपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति साम्प्रतम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्न क्रतुप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूषां प्रयोगः प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते । तत् कस्य हेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्तः, इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । स च प्रयोग-

वचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यम्भाव-माक्षिपति। तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति। किन्तु तदविरोधेनावतिष्ठते। तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाम्नानात्। तथाभावस्य च सम्भवात्। नियमेनैतान् समुच्चिनोतु। कामात्ववबद्धास्तूपासनाः कामानामनित्यत्वात्र समुच्चयेन नियन्तुमर्हति। नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि तूद्दिश्यन्ते। मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति। तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः। तस्मात् कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम्। नित्यानित्यसंयोगविरोधात्त्वपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नामतीति। न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्। "आश्रयतन्त्राण्यपि हि" इति॥

समाहारात्॥ ६३॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरति" इति। अपिर्भिन्नक्रमो दुरुद्गीतमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धोतृकर्मणः शंसनात्। उद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीतमपि। वेदान्तरोदितं चौद्गात्रं कर्मापि उत्पन्नं चतम्। एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम्॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ ६४॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतिरोहितार्थम्।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

स्थितं तावदौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्त्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्त्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे । यदा च क्रत्वर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्त्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं च । न चैतदनित्यत्वे घटते कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतोऽन्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात् । यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्र तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषाञ्चित् पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणानिखननन्यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवत् आत्मज्ञानं न किञ्चित् क्रतुमारभ्याधीतम् । यद्यपि च कर्त्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं कर्त्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात् । येन पर्णताद्विवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्त्तामुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रतिपाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः । तेषामैहिकफलानां शरीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्तोपपत्तेः । आमुष्मिकफलानान्तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरेणासम्भवात् तत्सम्बन्ध एवायमौपनिषदः कर्त्तेति तदव्यभिचारात्प्रयतु आरयतुशादिवद् वाक्येनैव तज्ज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वे-

दमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः। तदुक्तम्। 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इति। औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्त्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योऽस्मीति विद्यावान् श्रद्धावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षिता इव व्रीहयः क्रत्वङ्गमिति। प्रियादिसूचितस्य च संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिष्ठापनात्। अपहतपाप्मत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम्। न तु तत्परत्वमुपनिषदाम्। तस्मात् क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति। एतदुपोद्बलनार्थश्च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः। न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम्। तृतीयाश्रुतेश्च। न त्वेतत् प्रकृतोद्गीथविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्तेरधिगमात्। यथा य एव धूमवान् देशः स वह्निमानिति। समन्वारम्भवचनञ्च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति। तच्च यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति। तथाप्युक्तया युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावेनैव नेतव्यम्। वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानात् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति॥

नियमाच्च॥ ७॥

सुगमम्। सिद्धान्तयति।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्॥ ८॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्त्ता भोक्तात्मा तस्मात्त उपनिषदः पर्यवसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, न त्वेतदस्ति। तास्त्वबन्धजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मरूपताप्रतिपादन-

परा इति तत्र तत्रासकृदावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसम्बन्ध एव नास्ति । किमङ्ग पुनः तदव्यभिचारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादिसूचितेन संसार्यात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते । योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपन्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गत्वदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानान्तु नान्यथासिद्धिः । सार्वत्रिकी व्याप्तिरप्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न त्वशेषापेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति निमन्त्रितापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह । "न चेदं समन्वारम्भवचनम्" इति । संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सच्छास्त्राधिगमनलक्षणा अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति । यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते । यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति मन्वानो भ्रान्तश्चोदयति । "ननवं सति" इति । स्वाभिप्रायमुद्घाटयन् समाधत्ते । "न वयम्" इति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थबोधापेक्षमित्यर्थः ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः। विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः। इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दश्चेति।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवर्गता स्यात्। आश्रमित्वं न त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्राच्च सिध्यति। विध्यभावात्। स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम्। निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा वा एष देवानामित्यादिका। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति तदेतत्सर्वमाह। त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना रविश्रुतविषया चेति। अन्धपङ्ग्वादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिकृतास्तेषाम् प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति। अपि चापवदति हि। न केवलमन्यपरतया परामर्शमाश्रमान्तरं क-

लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादादपीत्यर्थः । स्यादेतत् । भवत्वेष परामर्शोऽन्यार्थः । ये चेमेऽरण्य इत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह । "ये चेमेऽरण्ये" इति । अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह । "भन्दिग्धं च" इति । नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वेतमेव प्रव्राजिन इति वचनात् आश्रमान्तरं सेत्स्यतीत्यत आह । "तथैतमेव" इति । "एतदपि लोकसंस्तवनपरम्" इति । अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वाचिन्तेयमिति समाधत्ते तत्र "ननु ब्रह्मचर्यादेव" इति ।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्माद्दाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति । एव तान्यपाक्रियेरन्यद्यस्मान्न प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न तावन्न प्रतीयन्ते । तथाहि । त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धशब्दो यद्याश्रमपरो न स्यात् अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत एकैकाश्रमोपगृहीतानामाश्रमाणां त्रित्वाच्छक्यास्त्रित्वे व्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रित्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधानात् वानप्रस्थाश्रमादन्यः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात् परिव्राडिति गम्यते । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपा-

कर्त्तुम्। न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो वीरहा वैत्यादेः प्रतिपत्त-गार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाग्निमुद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः। एवञ्च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमान्तराणां शाखान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामपि शाखान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति॥

विधिर्वा धारणवत्॥ २०॥

यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरतयाऽस्य सन्दर्भस्यैकवाक्यता गम्यते। सम्भवन्त्यामेकवाक्यतायां वाक्यभेदोऽन्याय्यः। तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वसिद्धेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुतेरसम्भवेन किम्परतया एकवाक्यतास्तु इति तां भङ्क्त्वा धारणावद् वरमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु। यथा अग्निहोत्रामिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरि धारणमपूर्वत्वात्। यथोक्तम् 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति। तथेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते। सम्प्रति परामर्शेऽपीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतासंस्तवसामर्थ्यादेव विधातव्या। न खल्वविधेयं संस्तूयते तदर्थत्वात् संस्तवस्येत्याह। "यद्यपि" इति। अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च किं चतुर्णु" इति। विचारप्रयोजनमाह। "यदि च" इति। ननु अनाश्रमस्यैव ब्रह्मसंस्था भविष्यतीत्यत आह। "नाश्रमित्वे" इति। तत्र पूर्वपक्षमाह। "तत्र तपःशब्देन" इति। अयमभिसन्धिः। न तावद् ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यक्षमिति-तावयवार्थपरिज्ञानकोऽश्वकर्णादिपदवद्रूढम्। तदाश्रमप्राप्ति-

मात्रेणैव चामृतीभाव इति न तत्प्राप्ताय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत । तथा च नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विरोधः । न च सत्यवत्त्ववयवार्थे समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद् ब्रह्मणि संस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्षु आश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद् ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थावुपस्थापितौ । भिक्षोरपि हि समधिकशौचाष्टग्रासभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपःप्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासम्भवः । यदि तावत् कर्मयोगः कर्मिता । सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभिरस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किन्तु कामार्थितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोऽपि ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वाणा न कर्मिणः । तस्माद् ब्रह्मणि तात्पर्य्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मत्यागः । प्रमाणविरोधात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एवं च त्रयोऽप्याश्रमा अब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति । न च येषां पुण्यलोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मञ्चस्थावभूतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु प्रासादाध्यासनात् पटुप्रज्ञो वर्त्तते इति तथेहापि य एवाब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजस्त एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वभाज इत्यवस्थाभेदादविरोधः । तथा च ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैवाग्नेयी गृह्यते । न च विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि त्वनाग्नेय्युपदिश्येत ततो यथा प्रतीता तथोच्छिद्येत । विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेत् इति विनि-

युक्तविनियोगविरोधः। इह तु श्रात्मोपासनोपाख्याने सा विधे-यत्वेन विनियुज्यते न तूद्दिश्यते। विधेयत्वेन च विनियोगे श्रात्मनोयोपदार्थापेक्षणात् प्रकृतातिक्रमे प्रमाणाभावात्। तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि सङ्ग्रहसम्भवः। न च यातयामतया न विनियोगः। वाचस्तोमे सर्वेषामिव मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात्। तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिव्राडिवेति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तमुपक्रमते। "तदयुक्तम्। नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणो न" इति। यथोपक्रान्तं तथैव परिसमापनमुचितम्। यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्त इति चोचितम्। न तु सत्यां गतावुक्तसङ्ख्यापवादो युज्यते। असाधारणैकैकेन लक्षणे-नैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम्। न तु साधारणासाधारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती श्लिष्येते। न च तपो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत आह। "तप-श्चासाधारणं" इति। न खलु पराकादिभिः कायक्लेशः प्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टग्रासादिनियमे। न च शौचमन्तोषशमदमादयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र हृद्धानां तपः-प्रसिद्धेरसिद्धेः। अत एव वृद्धाः तपसो भेदेन शौचादीनाच-क्षते। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति। सिद्धसङ्ख्याभेदेषु च सङ्ख्यान्तराभिधानमश्लिष्टमित्याह। "चतुष्टं न च" इति। "अपि च व्यपदेशो च" इति। अत्र एत इति किं भिक्षुरपि परामृश्यते किंवा भिक्षुवर्जमत्र एव न ता अमृत इति भिक्षुसंग्रहे तद्वर्जनमिति अत्र इत्यत्र वक्तुं शक्यम्। एत इति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसंग्रहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमसत्त्वसत्त्वाभावाद् भिक्षोः। तेन

तत्र ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकफलत्वममृतत्वं चेति विशेषः। त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे यदेति सम्बन्धनीयम्। भिक्षौ च सदेति वैधर्म्यम्। तदिदमुक्तम्। "पृथक् च" इति। पूर्वपक्षाभासं स्मारयति। "कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्" इति। तन्निराकरोति। "यत्रोच्यते" इति। अयमभिसन्धिः। सत्यं यौगिकः शब्दः सति प्रकृतसम्भवे न तदतिपत्याऽप्रकृते वर्त्तितुमर्हति। असति तु सम्भवे मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते वर्त्तयितव्यः। दर्शितश्चात्रासम्भवोऽधस्तादिति। एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसाधारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव, तत्संस्थता हि स्वभावं व्यवच्छिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संस्थ एव तत्राश्रमो नान्यत्र। शमदमादिस्तु तदीय इति स्वाङ्गमव्यवधायकमित्यर्थः। ब्रह्मसंस्थत्वमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादर्शयतीत्याह। "तथा च न्यासब्रह्म" इति। सर्वसङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह। "ब्रह्मा हि परः"। अतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेक्ष्य परः संन्यास इत्यत आह। "तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्" इति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मपरतया सर्वैषणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति। तथा चेदृशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम्। ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम्। न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

यद्यत्र सन्निधान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्थितोऽपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसम्बन्धेनोद्गीथेनोपस्थापितः

स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेणैकवाक्यभावमु-पगतः स्तूयते। नहि समभिव्याहृतेरेवैकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति। अनुषङ्गातिदेशसम्बन्धैरपि विध्यसम-भिव्याहृतैरर्थवादैरेकवाक्यताभ्युपगमात्। यदि तूद्गीथमुपासी-त सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारः श्रुतस्तथापि तस्यैव विधेः स्तुतिः। न तूपासनविषयसमर्पणपरं ओमित्येतद-क्षरमुद्गीथमित्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधी-यते। न तावद् दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासम्भवः। प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवा-दानां गृहपटन्यायेन भवति। न तु स्तुत्या विना काचिदनु-पपत्तिर्विधेः। यथाहुः। अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार इति। अत एव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्त्तनात्मकस्यानुषङ्गा-तिदेशादिभिरर्थवादप्राप्त्यभिधानमसमञ्जसम्। न हि कर्मापे-क्षितोपायतायामनङ्गतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुप-योगः। तस्माद् दूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । नैकवा-क्यतानुपपत्तेः संनिहितस्य तूपासनाविधेः किं विषयसमर्प-णेनोपयुज्यतामुत स्तुत्येति विषये विषयसमर्पणेन यथार्थ-वत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात्। अगत्या हि सा। तस्मा-दुपासनार्था इति सिद्धम्।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम्।

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्॥

भावनायाः खलु कर्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिर्निषेधश्च कर्तुरहितानुकूलत्वम्। यथाहुः। कर्त्तव्यश्च सुखफलोऽकर्त्तव्यो दुःखफल इति। एतच्चास्माभिरुपपादितं न्यायकणिकायाम्। क्रिया च भावना तद्वचनाश्च करोत्यादयः, यथाहुः कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति। अत एव कृभ्वस्तीनुदाहृतवान्

सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्त इति तत्र कुर्यादित्याश्रितकर्तृका भावना । क्रियेतेति चाश्रितकर्मिका भावना । कर्त्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं दण्डी भवेद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भवेतेत्येकधात्वर्थविषया विध्युपहिता भावना उदाहार्य्याः । भवतिश्च च जन्मनि । यथा कुलालव्यापाराद् घटो भवति बीजादङ्कुरो भवतीति प्रयुज्यते । न च बीजादङ्कुरोऽस्तीति प्रयुज्यते । तस्मादस्तिः सत्तायां न जन्मनीति ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथापि सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लव इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्याख्यानानि । न च सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विनियोगेऽपि दाशतयीनां प्रातिस्विकविनियोगात्तत्र तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न विरुध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद् विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्विकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात् पारिप्लवार्थान्याख्यानानीति प्राप्ते, उच्यते । सर्वासामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः । किन्तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याख्यानानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः तान्येव हि पारिप्लवेन विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाख्यानानामेव तावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् । आख्यानविशेषकत्वं त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात् सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-

यितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः सर्वशब्दः। तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्याविधिसंनिधानात् विध्येकवाक्यता सोऽरोदीदित्यादीनामिव विध्येकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम्। प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं व्युपाख्यानेन हि शाला अध्यवधीयन्ते। यथा तद्वाख्यायिकयेति।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः। तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति। यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः सामर्थ्यात्। अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते। यथाहुः' अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति। स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति। एतच्चाधिकमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। "नहि वञ्चया च" इति। एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम्। अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्षन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्पत्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्का स्यात्। न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः। नह्येष विधिः, अपि तु वर्त्तमानापदेशः। स च स्तुत्याप्युपपद्यते। अपि च। अतश्च प्रतिपत्तयः। तत्राषि प्रथमा तावत् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्राद्भवति। यां किलाचक्षते श्रवणमिति। द्वितीया मीमांसासहिता तस्यादेवोपनिषद्वाक्याद्यामाचक्षते मननमिति। तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति। चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा आन्तरीयकं हि तस्याः केवल-

मिति। तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिगोचरन्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा। ते एव च चिन्तामयीं तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा। सा चादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा। तन्नान्तरीयकञ्च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा। तदेवं प्रमाणतत्प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति बीजशङ्कायाम्, एवं प्राप्त उच्यते। उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेः। न चेदं वर्त्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रमपूर्वत्वादर्थस्य यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न त्वयं वर्त्तमानापदेशः। अनुवादानुपपत्तेः। तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते। तत्राप्येवं विदिति विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि कर्माणि विविदिषासंयोगात्तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते। स हि तत्त्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि संसारे सति नित्यशुचिसुखादिलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद् विभ्रमाणाम्। अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति। ततोऽस्यानभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते। ततस्तज्जिहासाऽस्योपावर्त्तते। ततो हानोपाय पर्य्येषते पर्य्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्रादाचार्य्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः। विविदिषु खलु युक्त

एकाग्रतया श्रवणमनने कर्मसु उपयुज्यते। ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यार्थनिर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते। न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मस्वधिकारोऽस्ति। येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः। एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः। तस्मात्सुष्ठैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते एवमाश्रमकर्माप्यत्यन्तमोक्षिताभिधानम्। विदुषस्तत्त्वानधिकारादित्युक्तम्। दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेऽपि अस्यास्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव। न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलेऽस्ति विध्यपेक्षा। अतश्च भ्रान्त्या चैवाक्लिके कर्म वैदिकं च तथास्तु न इति प्रलापः। शमदमादीनां तु विद्योत्पादायोपायानामुपलब्धिमद्भिः भाष्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः। उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते। तस्माद्विविदिषोत्पाद-द्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्य इति सिद्धम्। शेषमतिरोहितार्थम्।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते। एष किल विचारविषयः सर्वाणि खलु वागादीन्यवजित्य प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽन्नं भविष्यतीति तानि चोचुः। यदिदं लोकेऽन्नमा च श्वभ्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति। तदनेन सन्दर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः। न ह वा एवंविधं किं चानन्नं भवतीति। सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवं विदितम्। किञ्च नानान्नं भवतीति। तत्र संशयः। किमनन्नशंकाव्यमुक्तं शमादिवदनविद्या-

कृतया विधीयते । उत स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यत इति । तत्र यद्यपि भवतीति वर्त्तमानापदेशात्र विधिः प्रतीयते । तथापि यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वर्त्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमलकारापत्त्या । तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतालाभे विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथायथार्थविधौ । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते । गम्यागम्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामदेवविद्याङ्गभूतसमस्तस्त्र्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्त उच्यते ।

अशक्तेः कल्पनीयत्वात् शास्त्रान्तरविरोधतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

न तावत् कौलेयकमर्य्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगपत् पर्य्यायेण वा शक्यमत्तुम् । इभकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टककाष्ठादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । न चात्र लिङ इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात् । स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । न च सत्यां गतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः तस्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणात्यय इति चावधारणपरं प्राणात्यय एव सर्वान्नत्वम् । तत्रोपाख्यानाच्च । स्फुटतरविधिश्रुतेश्च । सुरावर्जं विद्वांसमविद्वांसं प्रतिविधानात् । न त्वश्नतेति । इभ्येन सास्तिपकेन सामि खादितानवंधितान् स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्माषान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः । कुल्माषानिव मदुच्छिष्टमुदकं कल्माषानुपिबतीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे । कारणञ्चाबोचच ।

न वाऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुल्माषानखादम्। कामो म उदकपानमिति स्वातन्त्र्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकाभावे प्राणात्यय इति तदोच्छिष्टभक्षणदोष इति मदचीहतेषु कुरुषु यावदवमनायया मुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादयामास।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

नित्यानित्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्यं विहितोपायतयाऽवश्यं कर्त्तव्यानि। विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात्। विद्यायाश्चावश्यम्भावनियमाभावादनित्यतां प्राप्नोति नित्यानित्यसंयोगश्चैकस्य न सम्भवति अवश्यम्भावानवश्यम्भावयोरेकत्र विरोधात्। न च वाक्यभेदादाश्रयतो विरोधः शक्योऽपनेतुम्। तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम्। एतेनैकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमित्याक्षिप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते।

सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साध्ये कथञ्चन।
विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मसंयोगेन बाध्यते। न तु साध्यरूपं यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे। ते हि विध्यधीनत्वाद्विकल्प्येते एव। न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः। तदिहैकमेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं नित्यं विहितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यम्भावेऽपि काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विहत्य निविशते इति न्यायादनित्याधिकारेषु निविश्यमानमपि न नित्यमनित्ययति। तेनापि तद्विद्धेरिति संयोगपृथक्त्वाच्च नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य

कार्य्यमेति सिद्धम् । सहकारित्वञ्च कर्मणां न कार्य्ये विद्यायाः किं तूत्पत्तौ कोऽर्थो विद्यासहकारीण्यपि कर्माणीत्ययमर्थः । सत्सु कर्मसु विद्यैव स्वकार्य्ये व्याप्रियते । यथा सहैव दर्भाभिः पुरुषो भारं वहति गर्दभीति सत्स्वेव दर्भपुरुषेषु सैव भारस्य वाहिकेति । "अविधिलक्षणत्वात्" इति । विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यङ्गैर्युज्यते न त्वविहितम् । ग्राहकग्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेश्च ग्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । अतएवासामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधानानुपपत्तिरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजननद्वारेणाधस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवमिहापि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्त उच्यते । सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम् । किन्तु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रकरणैक्ये स्फुटतरप्रत्यभिज्ञावशेन स्वरसं जह्यात् । प्रकरणान्तरेण तु विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु

सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुज्यमानानि न जुहोतीत्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हन्ति। न च तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे नामविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साम्प्रतम्। होम एव साक्षात् विधिश्रुतेः। कालस्य चानुपादेयस्याविधेयत्वात्। काले हि कर्म विधीयते न कर्मणि काल इत्युत्सर्गः। इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिः न यज्ञादौ। तानि तु सिद्धान्येवानूद्यन्त इत्येककार्य्याणां यौगपद्यं सिद्धम्। स्मृतिरुक्ता लिङ्गदर्शनमुक्तम्।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः॥ ३६॥

यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि हन्त भो विधुरादीनामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम्। अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्त उच्यते। नात्यन्तमकर्माणो विधुरवाचक्नवीप्रभृतयः। सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वे जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि। कर्मणां च सहकारित्वमुक्तम्। आश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनधिकारो विद्यासु। "अन्तरानुष्ठितैरपि च" इति। न खलु विद्याकार्य्ये कर्मणामपेक्षा। अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति च विविदिषोपहारेण कर्माणि विद्याम्। उत्पन्नविविदिषाणां पुरुषधौरेयाणां विदुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः। यद्यपि चेह जन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् प्राचि भवेऽनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति। ननु यथाधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्मनि। तथेह जन्मन्याश्रमकर्मोत्पादितविविदिष एव विद्यायामधिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधुरप्रभृतीनामित्यत आह। "दृष्टार्था च" इति। अविद्याग्नि-

वृत्तिविद्याया इत्यर्थः । स चान्वयव्यतिरेकसिद्धो न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्याभाव इत्यर्थः । यद्यनाश्रमिणामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुलायासैरित्यत आह ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्वस्थेनाश्रमित्वमास्थेयम् । दैवात् पुनः पत्न्यादिवियोगतः सत्यनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिना न्यायस्त्ववगतः श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गम्, अनाश्रमी न तिष्ठेतेत्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहवत् प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिहतः स्यामिति नियमं व्याचष्टे "तथात्यन्तमात्मानम्" इति । अतद्रूपताम् अवरोहतुल्यताभावं, व्याचष्टे । "तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्य" इति । अभावं शिष्टाचाराभावं, विभजते । "न चैवमाचाराः शिष्टाः" इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं प्रति । तस्माच्छिन्नशिरस इव पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः ।

सूत्रयोजना तु । न चाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथम-काण्डे निर्णीतम् । अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकाल-त्वादित्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तच्च नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः । आरूढो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनस्मृत्यनुमानात् तत्प्रायश्चि-त्तायोगात् ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत् स्वरसतोऽविशेषप्रवृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिक-स्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति । नास्य प्रायश्चित्तं न पश्यामीति तु स्मृतिस्तस्यामपि च नास्य प्रा-यश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न पश्यामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । यथा च स्मृति-र्निषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । अस्तु प्रायश्चित्तादर्शनन्तु यत्नगौरवार्थम् । एतदुक्तं भवति । कृत-निर्णेजनैरपि एतैर्न सङ्ख्यानं कर्त्तव्यमिति । सूत्रं तूप-पूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वं न महापातकमपरि-वकारार्थं अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्था या वा प्रसिद्धिः सा ग्राह्या शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्त-भावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् । यदि नैष्ठि-कादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तर्ह्येतैः कृतनिर्णेजनैः संव्यवह-र्त्तव्यमुत नेति । तत्र दोषकृतत्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निबर्हणात् अनिबर्हणे वा तत्कारणवैयर्थ्यात्संव्यवहार्या एवेति प्राप्त उच्यते ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति दैधम् । कस्यचिदेनसो लोकद्वयेऽपि यद्युद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैः कस्यचित् परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिबर्हणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धित्वं-मनांपादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबालादिघातिनाम् । यथाहुः । विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेदिति । यथा च, प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतः कृतमपि बालघ्नादिस्तु कृतनिर्णेजनोऽपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जायत इति वचनस्य बालघ्नांश्चेत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथाकाम इत्यत्रर्त्विक्फलमस्य कर्मणः सिद्धे किंकामो यजमान उतार्त्विज्य इति संशय्यार्त्विज्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गुणफलेष्विति निर्णीतमिह त्वंगजातीयकानि चाङ्गसम्बन्धानि उपासनानि किं याजमानान्युतार्त्विज्यानीति विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । तद्योपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाजोऽधिकारादृत्विजां च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाशास्यानीयात् क्वचिदृत्विजां फलश्रुतेरमति वचने यजमानस्य फलवदुपासनं तस्य फलश्रुतेः न च यको दाल्भ्यो विदाञ्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमानमेवोपासनाकर्मेति प्राप्त उच्यते ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

उपाख्यानात्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्भवति

सति बाधकेऽन्यथोपपादनीयम्। न चर्त्विक्कर्तृक उपासने यजमानगामिता फलस्यासम्भविनी तेन हि स परिक्रीतस्तद्गामिने फलाय घटते। तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्यथयितुं युक्तमिति राद्धान्तः।

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति। यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने। तस्माद्यथाथ ब्राह्मण इत्यत्र तदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चापूर्वत्वाद्विधेयं तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति। अथवा भिक्षुवचनोऽयं मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात्। गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप्रस्थमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्यायमनुवादः। तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते। मौनन्तु प्राप्तं प्रशंसार्थमनूद्यत इति। युक्तं भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसम्पत्तिस्तु मौनम्। तत्रैव तत्प्रसिद्धेराश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यादिपदसन्निधानात्तस्मादपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते। एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधानमाञ्जसं स्यादित्याह। "निर्वेदनीयत्वनिर्देशात्" इति। कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत आह। "तद्वतः" विद्यावतः सन्न्यासिनो भिक्षोः। पृच्छति। "कथम्" इति विद्यावत्ता प्रतीयते न सन्न्यासितेत्यर्थः। उत्तरं तदधिकारात्। भिक्षोस्तदधिकारात् तद्दर्शयति। "आत्मानं विदित्वा" इति। सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कते। "ननु" इति। परिहरति।

"अत आह। पक्षेणेति"। विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनरुत्पन्नविद्यातिशयस्तथा चास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनासम्भव इत्यर्थः। विध्यादिरविहिविधिमुख्यः प्रधानमिति यावत्। अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति। तथाश्रूयमाणविधित्वेऽपूर्वत्वाद्विधिराश्रेय इत्यर्थः। ननु यद्ययमाश्रमो बाल्यप्रधानः कस्मात् पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति चोदयति। "एवं बाल्यादिविशिष्ट" इति। उत्तरं पठति।

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः॥ ४८॥

छान्दोग्ये बहुलायासमाध्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य चाश्रमान्तरधर्माणाञ्च केषाञ्चिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समापनादित्यर्थः। एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचित् कदाचिदितराभावशङ्का मन्दबुद्धेः स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम्।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४९॥

वृत्तिवानप्रस्थानामनेकविधैरवं प्रव्राजाविशेषोऽपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठातारो वा पुरुषा भिद्यन्ते। तस्माद् द्वित्वेऽपि बहुवचनमविरुद्धम्॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्॥ ५०॥

बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाबात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादिनियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते। विद्याङ्गत्वेन बाल्यविधानात् समस्तबालचर्यायां च प्रधानविरोधप्रसङ्गात्सदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते। एवं च शास्त्रान्त-

दाबाधेनाप्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरबाधनमन्याय्यं भविष्यतीति।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

प्रकृतिमाह। "सर्वापेक्षा च" इति। किं श्रवणादिभिरिहैव वा जन्मनि विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति। यद्यपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियमः प्रतिभाति। तथा च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात्। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति च स्मरणात् आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते। तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम्। यज्ञादीनां सत्त्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिविघ्नोपशमेन वा विद्यासाधनत्वम्। श्रवणादीनां त्वनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम्। न च प्रमाणेषु प्रवर्त्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं प्रमोत्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम्। नहि कुम्भदिदृक्षुश्चक्षुषी समुन्मीलयति कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय। तस्मादैहिकमेव विद्योत्पादो नानियतकालः। श्रुतिस्मृती च पारलौकिकं विद्योत्पादं स्तुत्या ब्रूते। इत्थम्भूतानि नाम श्रवणादीन्यावश्यकफलानि यत्कालान्तरेऽपि विद्यामुत्पादयन्तीति। एवं प्राप्त उच्यते। यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्त्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धिद्वारेण वा विघ्नोपशमद्वारा वोपयोगोऽत एव तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं न्याय्यमनपहन-

विद्यानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविद्यकत्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात्। तथा च तेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति। पुरुषाय विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुरूपमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्कुशत्वादिति ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यथा ह्युपक्रान्तविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः। तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ सम्भाव्येते। न च मुक्तावैहिकामुष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवश्यम्भावनियमात् सत्यप्यारब्धविपाककर्मप्रचये। तस्मान्मुक्तावेव रूपतो निकर्षापकर्षौ स्याताम्। अपि च। सगुणानां विद्यानामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षौ दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतश्चोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामिति प्राप्त उच्यते। मुक्तेस्तत्र तथैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च। साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद्भवति। न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति। न च सवासननिःशेषक्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याया विशेषवान् येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान् भवेत्। न च सावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षाय कल्पते। न च चित्ताचित्तोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः

कश्चिदुपलक्ष्यते तस्या अप्येकरूपत्वेन श्रुतेः। सगुणायास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते। न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति। आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अध्यायश्च समाप्तः॥

चतुर्थोऽध्यायः।

साभ्यथ्यां इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे शक्याः।
मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम्॥
शक्रे सम्प्रति निर्विशङ्कमधुना स्वाराज्यसौख्यं वक्र-
बन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमभ्येष्यति।
यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्फुट
वेदान्तार्थविवेकवञ्चितभवाः स्वर्गेऽप्यमी निस्पृहाः॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ १॥

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात् फलस्येव विषयक्रमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रममाह। "तृतीयेऽध्याये" इति। मुक्तिलक्षणस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तु ततोऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात्। यत्र पुनः सकृदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते। यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि

सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायाश्च मुक्तेः श्रुतिसिद्धत्वात् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिविभ्रमस्येव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात्सकलदुःख-विनिर्मुक्तैक-चैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वमनुमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । न चैतान्यनुष्ठानानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्येण साक्षात्कारवतीं तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न चासा-साक्षात्कारवद्विज्ञानं साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । न खलु पित्तोपहतेन्द्रियस्य गुडे तिक्ततासाक्षात्कारोऽन्तरेण माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति । अतद्वतो नगाप्तवचांसि चोपपत्तिसहस्राणि वा परामृशतोऽपि थूत्कृत्य गुडत्यागात् । तदेवं दृष्टार्थत्वाद्ध्यानोपासनयोश्चात्मनीतावृत्तिकत्वेन लोकतः प्रतीतेरावृत्तिर्वेति सिद्धम् । अधिकरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति । "अत्राह भवतु नाम" इति । साध्ये ह्यनुभवे प्रत्ययावृत्तिरर्थवती सामर्थ्यात्, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धस्वभावाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या । तदिदमुक्तम् "आ-त्मभूतम्" इति । आक्षेप्तारं प्रति प्राह । "सकृच्छ्रुतौ" इति । अयमभिसन्धिः । न ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति तया सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्यत्वादविद्योदयेत कुत एव तु तेन सहानुवृत्तिः । तस्माद-विद्याक्षये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः । तथा च प्रत्य-

यानुवृत्तिरर्थवती। आक्षेप्ता सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण प्रत्यवति-ष्ठते। "नावृत्तावपि" इति। न खलु ज्योतिष्टोमवाक्यार्थ-प्रत्ययः सततमभ्यावर्त्यमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जन-यति। उत्पन्नस्यापि तादृशो दृष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात्। ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम्। पुनः शङ्कते। "न केवलं वाक्यम्" इति। आक्षेप्ता दूषयति। "तथाप्यावृत्त्या-नर्थक्यम्" इति। वाक्यं चेद् युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभ-वति। तथा सति कृतमावृत्त्या। सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यावत्कर्त्तव्यकरणादिति। पुनः शङ्कते। "अथापि स्यात्" इति। न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्ष-स्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात्। ते तु परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशेते न तु विशेषं साक्षात् कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरुपास्यते। सा हि सत्कारदीर्घ-कालनैरन्तर्यसेविता सती दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभ-वति कामिनीभावनेव स्त्रैणस्य पुंस इति। आक्षेप्ताह। "नास-कृदपि" इति। स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्त्योर्निर्वा स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा। न तावत् परोक्षावभासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुम-र्हतः। न खलु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरो जायते न च भावना-प्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारा-दित्युक्तम्। आक्षेप्ता स्वपक्षमुपसंहरति। "तस्मात्सकृत्" इति। आक्षेप्ता आक्षेपान्तरमाह। न च सकृत् प्रवृत्तं इति। कश्चित् खलु शुद्धमना गर्भस्थ इव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति। ततोऽप्यावृत्ति-रनर्थिकेति। अतश्चावृत्तिरनर्थिका यच्चिदंशस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत-या न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत् पद्मरागादि-

वदित्यत आह। "अपि चानेकांश" इति। समाधत्ते। "अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यम्" इति। अयमभिसन्धिः। सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलमपि तु श्रुत्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं बुद्धिवृत्तिं समाधत्ते। सा च नानुमानिकवह्निसाक्षात्कारवद्भ्रान्तित्वेनाप्रमाणं यदानीं वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वाद्यदातनन्तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकल्पितस्य जीवस्यापरोक्षत्वम्। नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते। जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते। न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते। तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षयते एवं वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति। "यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव" इति। श्रुत्वा मत्वा च समवधाय प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः। "यस्तु न शक्नोति" इति। प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः। "नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम" इति। यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्तत्वतारतम्यम्। तत्र मननोत्तरकालमभ्यासेनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रति कैव कथेति भावः। तदेवं वाक्यमात्रस्यार्थेऽपि न झगित्येव प्रत्यय इत्युक्तम्। तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्बोधपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वकं स्वार्थे ज्ञाने झगित्येव प्रवर्तते। किन्तु विवक्षिततत्पदार्थज्ञानमतिविलम्बेनेत्याह। "अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वम्पदार्थस्य" इति। स्यादेतत्। पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते। ब्रह्म

तु निरंशत्वे नासंसृष्टनानात्वपदार्थकमिति कथमनुक्रमेण
क्रमवती प्रतीतिरिति सकृदेव तद्गृह्येत न वा गृह्येतेत्यु-
क्तमित्यत आह। "यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः"
इति। निरंशोऽप्यद्वयमपरोक्षोऽप्यात्मा तत्तदुपाध्यारोपव्युदा-
साभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्ष इव। ततश्च वाक्यार्थतया
क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते। तत् किमियमेव वाक्यजनिता प्रतीति-
रात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या
इत्यत आह। "तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कार-
वत्याः"। एतदुक्तं भवति। वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाला
विशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति
वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति। प्रकृते।
"सत्यमेवम्" इति। समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्व-
प्रत्ययः। दुःखित्वादिप्रत्ययस्तु नि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्य-
बाधितत्वात्समीचीन इति बलवान्न शक्योऽपनेतुमित्यर्थः। निरा-
करोति। "न देहाद्यभिमानवत्" इति। नहि सर्वेषां सर्वदो-
त्पद्यत इत्येतावता तात्त्विकत्वम्। देहात्माभिमानस्यापि
सत्यत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते। उक्तं चास्य तत्र
तत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि। तथा नहि
नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखशो-
कादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति। नापि धर्मास्तेषां ततो-
ऽत्यन्तभिन्नानां तद्धर्मत्वानुपपत्तेः। नहि गौरश्वस्य धर्मः
सम्बन्धस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां च
विचारासहत्वात्। भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्रासम्भ-
वादिति। सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये। तदिदमुक्तं
"देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात्" इति। इतश्च
दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह। "सुषुप्तादिषु च" इति।

स्यादेतत्। कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमो यावता द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयैवावृत्तिर्विधास्यत इत्यत आह। "तथापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्" इति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते। न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थः। सदेव सोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंहृत इति स एव वाक्यार्थः। तदितः प्रच्याव्यावृत्तिमन्यत्र विदधानः प्रधानमङ्गेन विहन्ति वरो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानं प्रधानम्। तमुद्वाहेन कर्मणाङ्गेन न विघ्नन्तीति। ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याय्यते। यथाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तमित्यादि शावरं वाक्यं व्याचक्षाणाः। कार्य्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिकमवगमयतीत्याशङ्क्याह। "निवृत्तस्य चाविधिकृतोऽहम्"इति। यथा तावद्भूतार्थपर्य्यवसिता वेदान्ता न कार्य्यविधिनिष्ठास्तथोपपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादात् क्रियेव हन्त त्वमेवास्येत्यभ्युपगमात्र-] सर्वोक्तमिति।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयात् श्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्याया मनो ब्रह्म [illegible]दित्यो ब्रह्मेत्यादिप्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्तेः प[illegible] एवायम्। न च यथा समारोपितं [illegible]ना द्रव्यस्य विरो-

यत एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधीयत इति युक्तम्। युक्तं हि शुक्तिवर्त्मनि द्रव्ये द्राघीयसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणमिह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरं समारोप्यताम्। तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासम्भवाज्जीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम्, एवं प्राप्तेऽभिधीयते। स्वतःकर्तारात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु स्वतःकर्तात्मातिरिक्तः परमेश्वरः। भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसम्भवे गौणत्वं युक्तम्। अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्वचनं तु प्रतीयेत भेददर्शननिन्दा च। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमतिदवीय एवोपचरितत्वम्। तस्मात्पौर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते। न च मानान्तरविरोधादप्रामाण्यं श्रुतेः। न च मानान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमाध्याये। निरंशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदंशस्याग्रहणाद्विभ्रम इव परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्पश्यामः। तदनेनाभिसन्धिनोक्तम्। "यद्येवं प्रतिबुद्धोऽपि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोधः" इति। अन्येऽप्याहुः।

यद्यहं तेन सोपोऽस्मि युक्त एवास्मि सर्वदेति।
अतिरोहितार्थमन्यदिति॥

न प्रतीके न हि सः॥ ४॥

यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यतेऽहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वादद्वितीयत्वमिति श्रुतेश्च ।, जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिबिम्बकाः । यथा यथा यत्र यत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेरुपदेशस्तत्र मर्वत्राहं मन इत्यादि द्रष्टव्यम् । "ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वम्" इति । अपरब्रह्म मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम् । घटशरावोदञ्चनादीनामिव मृद्विकाराणां मृदात्मकत्वम् । तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां क्वचित् कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्धेटप्रपञ्चप्रविलयपरत्वमेवेति प्राप्त उच्यते । न तावदहं ब्रह्मेत्यादिष्वियमाहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिष्वहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्त्वेषां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वमहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि शहङ्कारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत्, न । एवमादिष्वहमित्यश्रवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहङ्कारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बस्यैव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिषूपासनप्रसङ्गः । यस्माद्यस्य यस्मात्तादात्म्यतयोपासनं विहितं तस्य तस्मात्तादात्म्यतयैव प्रतिपत्तव्यं यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायान्नाधिकमध्याहर्तव्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनं तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थकं विरुद्धमिति वाच्यम् । यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थमनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अयोगात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । "न ह्यप्युत्सकः प्रतीकानि" इति । अनुभवाद्धा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वे-

नाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः। "प्रतीकाभावप्रसङ्गात्" इति। ननु यथावच्छिन्नस्याहङ्कारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह। "स्वरूपोपमर्दे च नामादीनाम्" इति। इह हि प्रतीकान्यहङ्कारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तु तथ्यमसीत्यादावहङ्कारास्पदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापन इवाहङ्कारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते। किमतो यद्येवम् एतदतो भवति। प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति। अपि च। "न च ब्रह्मण आत्मत्वात्" इति। ब्रह्मोपासनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिमन्त्रैरेकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पेत भिन्नप्रकरणत्वात्तथा च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्येतेत्यर्थः। "अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वात्" इति। यद्यप्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारास्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम्॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्॥ ५॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यमुभयथापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात् प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु। न

चैवंविधेऽवधृते शास्त्रार्थे निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्ट इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्यैवापोदित्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः। सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन क्वचित् कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ। अत्र हि सर्वत्र यागाद्याराधिता यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्राधान्यम्। क्वचिद् द्रव्यस्य यथा व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ। तदुक्तं 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति। तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्म दृष्ट्यादित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्यभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदातृत्वोपपत्तेः शास्त्रार्थमन्दे हे लोकानुसारतो निर्णीयते। तदिदमुक्तम्। "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्" इति। न केवलं लौकिको न्यायो निर्णये हेतुरपि तु आदित्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह। "प्राथम्याच्च" इति। इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यामुमेव न्यायमवगमयन्ति। तथाहि। स्वरसतया आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वर्त्तते यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात् तथाचेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थात् प्रच्याव्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्त्तव्यम्। न च ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थं इति प्रतीतिपर एवायमिति परः शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति। तथाच आदित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह। "इतिपर-

त्वादपि ब्रह्मशब्दस्य" इति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयआदित्यादिष्वध्यस्येरन्" इति। सत्स्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादनुत्पादिनश्च कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तया चादित्यादिमतिभिर्यद्युद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् तत आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपाण्यभिभूयेरन्। एवञ्च कर्मस्वरूपमतत्क एव कुतः फलमुत्पद्येत। आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथयज्ञाऽऽप्यमानानामादित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पेरन्त इति। अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्ताग्नौ च सामदृष्टिः। नाग्नौ पुनरग्निदृष्टौ क्वचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत्। तस्मादर्थेनैदैव युक्तमित्याह। "तथा चेयमेव" इति। उपपत्त्यन्तरमाह। "अपि च लोकेषु" इति। एवं सत्यधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिरध्यस्येत नान्यथेति। पूर्वाधिकरणराद्धान्तोपपत्तिमत्रैवार्थे ब्रूते। "प्रथमनिर्दिष्टेषु च" इति। सिद्धान्तमव प्रक्रमते। "आदित्यादिमत एव" इति। यद्युद्गीथादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरन् तत आदित्यानां स्वयमकार्यत्वादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत। नह्यादित्यादिभिः किञ्चित् क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेत् आदित्यादिमत्या विद्ययोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपत्ते उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः। चोदयति। "भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवम्" इति। यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु

गुणात् फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वे नाकार्य्यत्वात् करोतीत्येव
नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति ।
"तेष्वपि" इति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्य्याय फलाय
पर्य्याप्तो मा भूत् प्रकृतकर्म्मानिवेशिनो यत् किञ्चित् फलोत्-
पादः । तस्मात् प्रकृतापूर्व्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य
क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्य्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति । "फलात्मक-
त्वाच्चादित्यादीनाम्" इति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वे नादित्या-
दीनाद्योर्विशेषस्तथापि फलात्मकत्वे नादित्यादीनामभ्युद्गी-
थादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादप्युद्गीथादीनां
प्राधान्यमित्याह । "अपि च कर्म्म" इति । स्वयमेवोपासनस्य
कर्म्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः । ननूक्तं सिद्धरूपैरादित्यादिभिर-
भ्यस्तैः साध्यभूतत्वमभिभूतं कर्म्मणामित अाह । "आदित्यादि-
भाविनापि दृश्यमानानाम्" इति । भवेदेतदेवं यद्यध्यासेन कर्म्म-
रूपमभिभूयेतापि तु माणवक इवाग्निदृष्टिः केनचित्तीक्ष्णत्वा-
दिना गुणेन गौण्यनभिभूतमाणवकत्वान्वयेनापि । नहीय
शुक्तिकायां रजतधीरिव वह्निधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत्
किन्तु गौणी । तद्वदयमप्युद्गीथादावादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः ।
"तदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति तु" इति । अन्यथापि लक्षणोप-
पत्तेः न ऋक्सामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः । अल-
[illegible]लोचनया तु विपरीतमेवेत्याह । "इयमेव ऋक्" इति ।
लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति द्वितीयानिर्देशात् साम्नाम्
उपास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न
सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च
द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्प्येत साम्नेति लोके-
ष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथञ्चिन्नीयते । अगारे गावो
वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन

सप्तम्याचोभयत्राप्यवयस्य कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यथाश्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या। लोकपृथिव्यादिबुद्धा पञ्चविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतीहारनिधनप्रकारं सामोपासीतेति निर्णीयते। ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमादित्यं सप्तविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गारोद्गीथप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को विनिगमनायां हेतुरित्यत आह। "तत्रापि" इति। तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः। साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम्। तथाच श्रुतिः 'साधुकारी साधुर्भवति' इति। हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिङ्कारपृथिवीति प्राप्ते विपरीतनिर्देशः पृथिवी हिङ्कारः।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसम्बन्धिषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्सम्बन्ध्युपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या। यत्र चासी[illegible] तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति। नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः। यस्मादेता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यम्। यथा प्रतीकादि यथा चाभ्युदयदर्शनमपि तच्च सत्यादि तत्रैषा चिन्ता। तत्र चोदकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपदेशादासीनस्यैव नियम्। ननु यस्यामवस्थायां ध्यायतिरूपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा तिष्ठतं न भवति न भवतीत्याह। आसीनस्याविद्यमानायामो भवतीति। अतिरोहितार्थमितरत्॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यथैव इयौ शर्करावज्ञिवालुकाविवर्जित इत्यादिवचनाविषये सिद्धे दिग्देशादिनियममशाब्दिकमपि •प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्येवंवदिकारश्रमाम्नायात् क्वचित् क्वचिदाश्रयते। तमनुष्ठीतमाचार्यः सुखावेनैव तदाह च। तत्र-कापतो मनसम्भवैव भावनां प्रयोजयेत्। अविशेषात्। नद्यावास्ति वैश्वदेवादिवद्वचनं विशेषकं तस्मादिति॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्॥ १२॥

अधिकरणविषयं विवेचयति। "तत्र यानि तावत्" इति। अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसम्बन्धमवबोधयति तस्यैव कर्मण्यवच्छेदलक्षणमधिकारं तच्चैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वादास्तीह निरोहितमिव किञ्चनेति किमत्र शास्त्रं करिष्यति। नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसमाप्तौ प्रामायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते। यत्क्रतुरस्मिंल्लोके भवतीत्यादिश्रुतयैव स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथाऽतीन्द्रियफलानामुपासनानाम्। तानि खलु आ प्रायणं तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहयाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायणसमये तत् किं भावयिष्यन्ति। किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्धाक्षेपेण यदि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्ता। तस्मादा प्रायणं प्रवृत्ता वृत्तिरिति। तदिदमुक्तम्। "प्रत्ययास्त्वेते" इति।

तथा च श्रुतिः 'सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति तावत् क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति' इति। क्रतुः सङ्कल्पविशेषः। स्मृतयश्चोदाहृता इति॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्॥ १३॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः। इदानीमितद्ध्यायगतफलविषया चिन्ता प्रतन्यते। तत्र तावत्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते इति संशयः। किं तावत् प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि चापूर्वावान्तरव्यापारं किन्तदपूर्वमुपरतेऽपि कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राक् नाविरन्तुमर्हति। न हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति। तस्याकस्मिकत्वप्रस...त् शास्त्रव्याकोपाश्चेति। अदत्तफलञ्चेत् कर्मापूर्वं विनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसामर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत्। न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति साम्प्रतम्। प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वान्न विधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्राप्तिमात्रेणोपपन्नस्तुपात्तदुरितनिबर्हणफलापेक्षत्वायोगात्। अत एव स्मरन्ति नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति। यदि पुनरपेक्षितोपायतायां प्रायश्चित्तविधिर्नियोज्यविशेषप्रतिलम्भमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिताकाङ्क्षायां दोषसंयोगेन श्रवणान्निबर्हणफलं कल्प्येत। तथाऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणान्न दुरितनिबर्हणसामर्थ्ये प्रमाणमस्ति। मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमि-

त्तापक्षयोपपत्तेः। शास्त्रप्रामाण्यात्सम्भविष्यति। असाववस्था यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति। योगर्द्धेर्वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपभुञ्जानेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षं सम्पत्स्यते। स्थिते चैतस्मिन्नर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्ते, उच्यते। व्याख्यायेतैवं व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति। शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामवगमयति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि। तस्य तत्रौदासीन्यात्। यदि शास्त्रबोधितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबद्धमागन्तुकेन केनचित् कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्रव्याघातः। नाभुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबद्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम्। दोषक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति [illegible]ध्यानमैश्वर्यफलानामप्युभयसंयोगाविशेषात्। यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोचनादेव तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयते नहि तत्त्वमसिवाक्यार्थपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलकर्तृभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते। नहि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषात् कियच्चित्कालमनुवृत्त्यापि निवर्त्तन्त एव। अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो न स्तुतिमात्रतया कथञ्चिद्व्याख्यानमर्हन्ति। ननूक्तं सम्भविष्यति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा योगर्द्धेः प्रभावतो युगपदनेकशरीरनिर्माणेनापर्यायेणोपभोगा-

वा खलु कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षो सम्पद्यत इत्यत आह। एवमेव च मोक्ष उपपद्यत इति। अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन चेत्-क्षय्याः। भुञ्जानः खल्वयमपरानपि सञ्चिनोति कर्माशयानिति। नाप्ययमुपभोगेनाशक्तः कर्मान्तराण्यसञ्चिन्वानः क्षेष्यतीति साम्प्रतम्। कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्भाति भोक्तुमसामर्थ्यात्। दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेष्यन्ति। तस्मान्नान्यथा मोक्षसम्भवः। ननु सत्स्वपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात् कर्मणः समुदाचरतां ब्रह्मभावमनभूयार्थलब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भोक्ष्यन्त इत्यत आह। "न च देशकालनिमित्तापेक्षः" इति। न हि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः। न च ब्रह्म क्रियते नित्यत्वादित्यर्थः। परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयते। ज्ञानस्य चानन्तरभाविनि क्षेत्राभिव्यक्तिः फलं सर्वाविद्योच्छेदमादधतो ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते। एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात्। अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्प्यमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत्। न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः। तस्माद् ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यदं तन्निष्ठो दुरितक्षय इति सिद्धम्।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अधर्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः। धर्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासमन्दादिवदविरोधाच्छुभाच्चेत् भावो

युज्यते। पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न तदुच्छेद्यत्वम्। विशेषविधानञ्च शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन लोकतः सिद्धः। यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते। उभे ह्येवैष एते तरतीति च यथायथं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रवणात् पापकर्माणीति विशेषे उपसंहरणीयम्। तस्माद् ब्रह्मज्ञानाद् दुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराद्धान्तोऽतिदिश्यते। नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिददृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टेनैव भोक्तृभोक्तव्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तच्च तत्तुल्यं सुकृतेऽपीति कथमेतदपि नोच्छिन्द्यात्। एवञ्च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्नहि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो ज्वलनजलादीनाम्। न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्विधानस्यार्थवत्त्वात्। एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहीतव्यम्। ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत्। नत्वेवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च। दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः। तद्यथा पुण्यपापे अनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते इत्यत्र तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम्॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः॥ १५॥

यद्यद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयोरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशौ हन्त प्रारब्धानारब्धकार्ययोरविशेषेणैव विनाशः स्यात्। कर्तृकर्मादिप्रविलयस्योभयत्राविशेषात्। तन्निबन्धनत्वाच्च विनाशस्य। न च संस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमण-

वदनुवृत्तिः। वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः। मायावादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्नस्तीति कस्यानुवृत्तिः। न च रज्ज्वां सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे यथानुवर्त्तन्ते तथेहापीति युक्तम्। तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणाञ्च वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः। अत्र तु न माया न तस्याः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात् किमनुवर्त्तेत। न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः। न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता। नह्येषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा। यथा लोक एतावच्च चिरं यत् स्नातो भुङ्क्त इति। नहि तत्र स्नानभोजनेऽवधित्वेन विधीयेते किन्तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते। उभयविधाने हि वाक्यं भिद्येतावधिभेदः क्षिप्रता चेति प्राप्तेऽभिधीयते। यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारो मायाविद्योपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मात्रविरोधितया तदुपदर्शितसकलकर्मविरोधी। तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं द्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं सम्पादितजात्यायुर्नियतपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तद्धि समुदाचरद्वृत्तितयैतेभ्यः प्रसुप्तवृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां हिरण्यगर्भमनूद्दालकप्रभृतीनां विगलितनिखिलाज्ञानावरणतया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्त्वानां न चोज्जीविता भवेत्। श्रूयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च। न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति श्रद्धेयम्।

तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारं । तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु शुत्यन्तर-सिद्धां चिरतामनूद्य देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिस-न्धायोचितमाक्षतयाह स्म भगवान् भाष्यकारः । "न ताव-देवानाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयम्" इति । न चेदं न जातु दृष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्त्तत इत्याह । "अक-र्त्तात्मबोधोऽपि" इति । यदा लोकेऽपि विरोधिनः किञ्चित् कालं सत्त्वानुवृत्तिरुपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भव-तीति न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्य्य-नुयोगानुपपत्तेः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकार-प्राप्तं मन्यन्ते तान् प्रत्याह । "अपि च नैवात्र विवदितव्यम्" इति । स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्य्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनु-त्पादात् । सर्पावच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चासत्त्वानिर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्य्योत्पादः । न च कार्य्यमपि भयकम्पादि वस्तु सत् । तस्यापि विचारासहत्वे-नानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

यदि पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशौ हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि न कर्त्तव्यं योगमारुरुक्षुणा । तस्यापीतरपुण्यवदिच्छया विना-शात् । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैककार्य्यं तया

विद्याकर्मणोरविरोधः । सहासम्भवेनैककार्य्यत्वासम्भवात् । न खल्वेतमात्मानं विदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये सम्भवतः । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्त्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविधिरिति प्राप्ते, उच्यते । सत्यं न विद्ययैककार्य्यत्वं कर्मणा परस्परविरोधेन सहासम्भवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्मणामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विद्यया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां कार्य्याणां बहुलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्य्योपायतया कार्य्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत् । तदभावे तत्कार्य्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासम्भवात् । एवञ्च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथञ्चिद्व्याख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसन्धिनोक्तं "ज्ञानस्यैव हि प्रापकं कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते" । अत एव न विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्य्यैकत्वाभिधानम् । एतदेव स्फोरयति । "नहि ब्रह्मविदः" इति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति "किं विषयं पुनरिदम्" इति । अस्योत्तरं सूत्रम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमस्त्वविनाशवचनं शाखान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान् यजेतेत्यादिकम्। अस्ति च केवलम्। तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यान्न ब्राह्मणब्रुवाय मूर्खायेति विशेषप्रतिलम्भः तत् कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात्। एवं विद्यारहिताद् यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य। तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहितं यज्ञाद्युपसंहर्त्तव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। यदेव विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरप्श्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमवगम्यते। न च सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते। तस्मादेतस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्यारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम्॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते॥ १९॥

अनारब्धकार्ये इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयताऽनेन सूत्रेणास्य तूपपादनं पुरस्तादपक्रम्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तभयात्॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्याय-

प्रथमः पादः समाप्तः॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च॥ १॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यादिविचारोऽसङ्गत इत्यत आह। "अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये" इति। अपरविद्याफलप्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थत्वादुत्-

क्रान्तिस्तद्गतो विचारः पारम्पर्य्येण भवति फलविचार इति नामकृत इत्यर्थः। नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इति श्रवणात् तत् कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह। "समाना हि विद्वदविदुषोः" इति। विषयमाह। "अस्ति" इति। विसृ-शति। "किमिह" इति। विषयः संशयः। पूर्वपक्षमाह। "तत्र वागेव" इति। श्रुतिलक्षणा। विषये संशये। सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति। "वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यते" इति। वृत्त्य-ध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह। "कथम्" इति। उत्तराधि-करणपर्य्यालोचनेनैव पूरितमित्यर्थः। तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां लिङ्ग सर्वत्रैव परत्रे ह चाविभागमाम्नात् किं परत्रैव विशिंष्यादविभाग इति न त्वत्रापि। तस्मादिहावि-भागेनाविशेषितोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा तत्कारस्थिति गम्यते। सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह। "कस्मात्" इति। सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात्। वाचस्तु प्रका-रमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति। आगमप्रभवसृष्टिविरोधा-दागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणां लयमाह। न च वाचः प्रकृतिमनो येनास्मिन् विलीयेत तस्माद्वृत्तिमनोर-भेदविवक्षया वाक्पदं तद्वृत्तो व्याख्येयम्। सम्भवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः। तथा तत्र तत्र दर्शना-दित्याह। "वृत्त्युद्भवाभिभवौ" इति॥

अत एव च सर्वाण्यनु॥ २॥

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावान्मनसि न स्वरूपलयो वाचोऽपि तु वृत्तिलयः। अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रि-याणां सत्येव सहान्तिके मनसि वृत्तेरनुगतिर्लयो न स्वरूप-

लयः। वाचस्तु पृथग्ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यत इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सम्पत्त्या भवितव्यम्। तथा हि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति। सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोः। अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यन्नात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राणस्याबाकृतताम्। प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्तेऽभिधीयते। सत्यमापोऽन्नमसृजन्त इति श्रुतेरबन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते। न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः। स्वयोनिप्रणाडिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे सङ्करादतिप्रसङ्गः स्यात्। तस्माद् यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यवस्थाप्य, लयो न स्वविकारे प्राणेऽविकारस्य मनसस्तत्र चावाप्ति मनोवृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम्।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतान्तरोपवचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमावस्थानश्रुतीनां च तेजोद्वारेणाप्युपपत्तेस्तेजसि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणस्तेजस्सु जीवात्मन्यवतिष्ठते। तद्द्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते। तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राप्तेऽभिधीयते। स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्समापन्नवृत्तिर्भवति। कुतः। उपगमानुगमावस्थानेभ्यः

हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह। एवमेवेममात्मानमिति। अनुगमनश्रुतिमाह। "तमुत् क्रामन्तम्" इति। अवस्थानश्रुतिमाह। "सविज्ञानो भवतीति च" इति। विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः। चोदयति। "ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयते" इति। अधिकावापोऽशब्दार्थव्याख्यानम्। परिहरति। "नैष दोष इति"। यद्यपि प्राणस्तेजसोत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः प्रतीयते। तथापि सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽवगम्यते। न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम्। तस्यानिलाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात्। तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसूक्ष्मपरिवाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिरवतिष्ठतीति। चोदयति। "ननु चेयं श्रुतिः" इति। तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तत्साहचर्यादित्यर्थः। परिहरति। "सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षेऽपि" इति। यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्याध्यक्षसम्पर्कवशादेव तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति। अत्रैव दृष्टान्तमाह। "योऽपि स्रुघ्नात्" इति। सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति। "कथं तेजःसहचरितेषु" इति॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥ ६॥

अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह। "कार्यस्य शरीरस्य" इति। स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकार्यमित्यर्थः। दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे। "दर्शयतश्चैतमर्थम्" इति। प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिस्मृत्या-

भिप्रायं वा । अथवो मात्राः सूक्ष्मा दशार्धानां पञ्चभूताना-मिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति । "ननु चोपसंहृतच-वागादिषु" इति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति । "अत्रोच्यते" इति । यद्वा इन्द्रियाणि पतित्र-हाद्यतिग्रहाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूप-दानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोऽपि कर्मणां प्रयोजकतया प्रकृष्टमाश्रयत्वं ब्रूते सति निकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरि-त्याह । "प्रशंसाशब्दादपि तत्र" इति ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्या च तं प्रत्येतदिति मन्वा-नस्य पूर्वः पक्षः । विशेषामानां मन्दिहानानां पुंसां चोदयति । "ननु विद्याप्रकरणे" इति । परिहरति । "न स्वापादिवत्" इति । परं विद्ययैवामृतत्वे प्राप्यत्वसामान्यात् तत्तधर्माय तद्विधर्मायान्या अवस्थास्तदनुगुणतयाम्नायन्ते । साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधी-यन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपाद-यितुं लोकसिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । "समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्व-दविदुषोः" कुतः । "आसृत्युपक्रमात्" । सृतिः सरणं देवया-नेन यथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरासृतेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः । अर्थं विद्योपक्रम आरब्धः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं भवति नेयं परा विद्या यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । अपि त्वपरविद्येयम् । न चास्यामात्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न

तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत्। तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूत-संप्लवस्थानममृतत्वं प्रेप्सते पुरुषार्थाय सम्भवत्येव उत्क्रान्ति-भेदवान्। सृत्युपक्रमोपदेशः। उपपूर्वादुष दाह इत्यस्माद्-पोष्येति प्रयोगः॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात्॥ ८॥

सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसम्पत्तिं विद्वदवि-दुषोरुत्क्रान्तिः समर्थिता। सैव सम्प्रति चिन्त्यते। किमा-त्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव सम्पत्ति-राहोस्विद्बीजभावावशेषेति। यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः। अथोत्तरः, ततः सेति। तत्त्वप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनाम्। सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्यन्तिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामिति प्राप्तेऽभिधीयते।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते। न च प्रायणस्यैवैष महिमा विद्वांसमविद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रतमित्याह। "अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एव" इति। विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषय-मनर्थकं प्रायणादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भवाभावात्। मोक्ष-शास्त्रं वा प्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः। न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तञ्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह। "मिथ्याज्ञाने" इति। नासति निदानप्रशमे प्रशमस्तत्त्वतो युज्यत इत्यर्थः॥ एतेनेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूत-मुत्क्रामद्देहाद्देहान्तरं वा सञ्चरत् कस्मादस्माभिर्न निरीक्ष्यते।

तस्य महत्त्वाद्वानेकद्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलब्धव्यम् । कस्माच्च मूर्त्यन्तरैः प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतिस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमदृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोऽपि । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपस्पर्शं हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते यथा त्रसरेणवो जालसूर्यमरीचिभ्योऽन्यत्र प्रमाणतस्तथोपलब्धेरिति व्याचष्टे । "तथाहि नाडीनिष्क्रमणे" इति । आदिग्रहणेन चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिघाते हेतुमाह । "स्वच्छत्वाच्च" इति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटलं स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादमृतत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामूष्मणोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किंचित् । आगमात् सूक्ष्मं शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । "अमृतत्वञ्चानुपोष्येत्यतो विशेषणात्" इति । विषयमाह । "अथाकामयमान" इति । सिद्धान्तसमतामाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थाप-

यति। "अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधात्" इति। यदि हि प्राणोपसंहितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते। न त्वेतदस्ति। न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते। तथाच तस्माद्देहिनो न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते। स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्या संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपर्यन्तं सलिङ्गो जीवः परस्मिन् ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः। स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुक्लस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देह्यपादानस्य प्रतिषेधः। अपि तु देहापादानस्य। तथाह्यार्तभागप्रश्नानन्तरं ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तस्यापि मृतः प्राणा अनुत्क्रामन्तीति स्वयमागत्य प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्सिद्धयमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वयनाध्माने ब्रुवन्नस्योच्छ्वयनाध्माने तस्य तदवधित्वमाह। शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते। नन्वेवमप्यस्याविदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह। "तत्सामान्यात्" इति। ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह। "अभेदोपचारेण देहदेहिनोर्देहपरामर्शिना सर्वनाम्ना देह एव परामृष्टः" इति। पञ्चमीपाठे व्याख्येयम्। षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह। "येषां तु षष्ठी" इति। अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते। अविदुषो हि देहा-

दुपक्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्याद्देहादुपक्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क्वचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते। अपि चाद्वैतपरिभावनाभुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभासजातस्य गन्तव्याभावादेव नास्ति गतिरित्याह। "न च ब्रह्मविदः" इति। अपदस्य हि ब्रह्मविदो मार्गं पदैषिणोऽपि देवा इति योजना। चोदयति। "ननु गतिरपि" इति। परिहरति। "सशरीरस्यैवायं योगबलेन"। अपरविद्याबलेनेति॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठा-विलयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तिविमर्शस्तमपनेतुमयमारम्भः। तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च। "ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि" इति। आरम्भबीजं विमर्शमाह। "ननु गताः कलाः" इति। प्राणमनसोरेकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम्। अत्र श्रुत्योर्विषयव्यवस्थया विप्रतिपत्त्यभावमाह। "सा खलु" इति। व्यवहारो लौकिकः सांव्यवहारिकप्रमाणापेक्षेयं श्रुतिः। न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्य परिद्रष्टुरित्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्विकप्रमाणापेक्षा तस्माद्विषयभेदादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः। अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहतायां सावशेषो भवितुमर्हति। तथापि प्रविलयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम्॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-

सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिकथा। तत्र किं विद्वानविद्वांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव। अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति। अत्र विद्यासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः। तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत् तत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्थानादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः। कुतो विद्यासामर्थ्यात्। हार्दविद्यासामर्थ्यादुत्कृष्टस्थानप्रतिलम्भाय हि हार्दविद्योपदेशः मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिरन्यस्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन् कस्माल्लोकमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह। तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च। हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्धन्या नाडी गत्यै उपदिष्टा। तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन रूपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तद्भावमापन्नस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्ययैव शताधिकया नाड्या निष्क्रामति। हृदयादूर्ध्वगता हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भित्त्वा मूर्धानमेत्य रश्मिभिरेकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तयैवान्तकाले निर्गमनं भवतीति॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञा। पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन।

निशि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति।

न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ १९ ॥

यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरात्प्रतीयते। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण। अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते रश्मयस्ता आसु नाडीषु सृप्ता भवन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्य्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः प्रतापादिकार्य्यदर्शनादिति। आदिग्रहणेन चन्द्रातपः संगृह्यते। चन्द्रमसा खल्वम्मयेन सम्बध्यमानानां सौराणां भासां चान्द्रिकात्वम्। तस्मादप्यस्ति निशि सौर्य्यरश्मिप्रचार इति। ये त्वाहुः। स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति निरपेक्षश्रवणाद्रात्रौ प्रेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति। तान् प्रत्याह। "यदि च रात्रौ प्रेत" इति। नह्यत्र तद्विशेषाभीयतेऽध्येतारः। ये तु मन्यन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आक्रमत इति। तान् प्रत्याह। "अथ तु विद्वानपि" इति। नित्यवत्फलसम्बन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युक्तेति। ये तु रात्रौ प्रेतस्य विदुषोऽहरपेक्षां सूर्य्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह। "अथापि रात्रौ वा" इति। यावत्तावदुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोऽपवर्त्यविरोधादिति॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अतएवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह। "अतएवापेक्षानुपपत्तेः" इति। पूर्वपक्षबीजमाह। "उत्तरायणप्राशस्त्ये" इति। अपनोदमाह। "प्राशस्त्यप्रसिद्धिः" इति। अतःपदपरामृष्टहेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तूभयत्राप्य-

विशेषो विद्यासामर्थ्यादिति। विदुषोऽपि च मोक्षमोत्तरायणप्रतीक्षणमविदुष आचारं ग्राहयति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इति न्यायात्। आपूर्यमाणपक्षादिन्यायाच्च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीर्देवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति। तस्मादविरोधः। सूत्रान्तरमवतरणाय चोदयति। "ननु च यत्र काले तु" इति। काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः॥

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्तमुपासनं प्रत्ययं स्मार्तः कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः न तु श्रौतौ प्रतीत्यर्थः। अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निर्ज्योतिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामातिवाहिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः। अथ तु प्रत्यभिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्य
विभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः॥ १॥

भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्विद्योपासनयोगतः।
अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरातोऽवधृतेरपि॥

गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुनाऽध्वना गतिस्त्वरावती कथ्यते। एकमार्गत्वे तु किमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात्। अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात् तस्मात्परानपेक्षा

एवैते पन्थान एकब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया व्रीहियवादिव विकल्पेरन्निति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेऽपि पथोऽनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् ।
गौरवाच्चैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानविक्षत: ॥

अपर्वा हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नाभागः । तत्र किमेते रश्म्यहर्वायुसूर्यादयोऽध्वानः पर्वाण: सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्द्युरिति सन्देहेऽभेदेऽप्यध्वनो भागभेदोपपत्ते र्न भागिभेदकल्पनोचिता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्ते र्नानेकाध्वकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरित्येवावधारणं न तावदर्थान्तरनिवृत्त्यर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरैर्विरोधात्, तस्मादन्यानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम् । न चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति । तस्य चानपेक्षतां प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय पर्याप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्यप्राप्तमयोगव्यवच्छेदमेवकारो वदतीति युक्तम् । "त्वरावचनं च" इति । न खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वराऽवकल्पते किन्तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः । यथा काश्मीरेभ्यो मथुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्गन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति । "भूयांस्त्वर्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणि" इति । अयमर्थः । एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्याप्यपवर्गा मार्गश्च तत्रास्तौ सत्यवस्थां बहुमार्गोपदेशो व्यथः प्रसज्येत । तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पर्वणामविरोधेनाख्यानां तदनुप्रवेश एव युक्त इति ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

'श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

ऊर्ध्वाक्रमणभावे च श्रुता वायोर्निमित्तता ॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत इति हि वायुनिमित्तमूर्ध्वाक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम्। स आदित्यं गच्छतीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वाक्रमणक्रियासम्बन्धि निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि सम्बन्धुमर्हति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना काचिदनुपपत्तिर्येनान्यसम्बन्धमप्यनुपपद्यते। तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिमन्त्रभागतस्य पाठस्य क्वचिन्नियामकत्वेन क्रमसामर्थ्यात्। अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्वश्रुत्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः।

तद्भेदापेक्षया युक्तमादित्ये न विशेषणम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यूर्ध्वशब्दादूर्ध्वाक्रमणं प्रतीयेत स तूपरिदेशमात्रवाची लोकभेदाद्भिन्नाऽपेक्ष्यवस्थाक्रमभेदवाग्निनादित्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते। तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रौतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम्। वाजसनेयिनां संवत्सरलोको न पठ्यते छान्दोग्यानां देवलोको न पठ्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे माससम्बन्धात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः। नहि मासो देवलोकेन सम्बध्यते, किन्तु संवत्सरेण। तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धान्मासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानन्तर्ये स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति। तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्ययोः स्थाने देवलोकाद्वायुमिति पठितव्यम्। वायुशब्दादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव। तथापि संवत्स-

गत्यगाश्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसम्भवन्तीति छान्दोग्यपा-ठमाश्रयापेक्षयोक्तं, तदिदमाह । "वायुमब्दादिति तु" इति ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

तडिदन्तेऽर्चिरादेऽध्वन्यप्पतिस्तडितः परः ।
तत्सम्बन्धात् तथेन्द्रादिरप्पतेः पर इष्यते ॥
आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात् प्रसाधितः ।
तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पश्चात् चाप्पतेः परः ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नमरूपत्वाच्चिह्नान्येवार्चिरादयः ।
भर्तृभोगभुवो वा स्युर्लोकत्वान्नातिवाहिकाः ॥

अर्चिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरूढवृत्तयो लोके न चैषां त्वाद्याधिकानामिव नियमवतो संवहनस्वरूपा स्वतन्त्राक्रियाबुद्धिपूर्वामस्त्यचेतनानाम् । तस्माल्लोकशब्द-वाच्यत्वाद्भर्तृजीवात्मनो भोगभूमय एवेति मन्यामहे ।

अपि चार्चिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।
न हेतुर्नागमे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु गुणवचनेषु जाड्यादिषु हेतुपञ्चमी दृष्टा । न चार्चिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां वहनं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनत्वेऽप्यस्तीति नातिवाहिकाः । न चामानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु वोढृत्व-दर्शनादर्चिरादीनामपि वोढृत्वमुन्नेयं यावद्वचनं हि वाच-निकं न तदन्यत्र सञ्चारयितुमुचितम् । अपि चार्चिरादीनां वोढृत्वे विद्युदादीनामपि वोढृत्वादमानवः पुरुषो वोढा श्रूयेत । यतः श्रूयते ततोऽवगच्छामो विद्युदादिष्वर्चिरादीनां

वोढृत्वमिति। तस्माद्भोगभूमय एवार्चिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते।

सपिण्डकरणानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतौ।

न स्वातन्त्र्यं न चाभ्यासो नेतारोऽचेतनास्तु ते।

देहयो हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावदनुसृत्य। न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः सम्पिण्डितकरणग्रामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मानो मत्तमूर्च्छितवत् स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तदर्च्चिरादयोऽपि मार्गचिह्नानि वा ग्रामोक्तारस्करादिवत् भोगभूमयो वा सुमेरुशैलेन्द्रोद्यानादिवदुभयथाप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम्। न चैतेभ्योऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चैतन्यसम्भवे। न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम्। तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपालग्रहादीनामकिञ्चित्करत्वात्। तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा यथास्वं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम्। एवमिहाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुसाराद्भ्युपेतव्यमिति युक्तम्। इममेवार्थमनेन पुरुषातिवाहनलक्षण लिङ्गमुपोद्बलयतीत्युक्तम्। "अनवस्थितत्वादर्चिरादीनाम्" इति। अवस्थितं हि मार्गचिह्नं भवत्यव्यभिचारादनवस्थितं व्यभिचारादिति। अर्चिष इति च इती पञ्चमी नापादाने। गुणत्वस्याश्रिततया। न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकविरोधात्। अपि च तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति। सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिणि स्फुटम्। यद्विशेषपदं तेन तत्सामान्यं नियम्यते॥ यथा ब्राह्मणमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तत्सन्निधावुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनैतन्नियम्यते। "एवमिहापि" इति।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ११ ॥

विद्युल्लोकमागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तेनैव न तु वरुणादिना स्वयमुह्यते। तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तत्साहायके वर्त्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैषम्यं न वोढृत्व इति सर्वमवदातम्। पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति। यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्स्यते। किं परं ब्रह्म गमयत्याहोस्विदपरं कार्य्यं ब्रह्मेति।

मुख्यत्वादमृतं प्राप्तेः परप्रकरणादपि।
गन्तव्यं जैमिनिर्मेने परमेवार्चिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि निरूढत्वात् अनपेक्षतया मुख्यमिति सति सम्भवे न कार्य्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम्। अपि चामृतत्वफलत्वाभिमतं कार्य्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते। तस्य कार्य्यत्वेन मरणधर्मवत्त्वात्। किञ्च तत्र तत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसभाप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमर्हन्ति प्रकरणविरोधात्। न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम्। प्राप्नोति हि प्राप्तिफला गतिर्दृश्यते। यथैकस्मिन् न्यग्रोधपादपे मूलादग्रमप्राप्य मूलं गच्छतः शाखामृगस्यैकेनैव न्यग्रोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति। न चैते तदवयवविषया न तु न्यग्रोधविषया इति साम्प्रतं तथा सति न शाखामृगो न्यग्रोधेन युज्यते। न्यग्रोधावयवस्य तदवयवयोगात्। एवं द्रव्यक्षणानामपि तदवयवानां न योगः। तदवयवयोगात्तदनेन

क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते। ते चातीन्द्रिया इति कस्मिंश्चिन्नामायमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगसम्पत्ती। तस्मादकामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या। तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति। ब्रह्मलोकेष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम्। लोकशब्दश्चालोकने प्रकाशे वर्त्तयितव्यो न तु सन्निवेशवति देशविशेषे। तस्मात् परब्रह्मप्राप्त्यर्थो गत्युपदेशसामर्थ्यादयमर्थो भवति। यथा विद्याकर्मवशादर्चिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयं प्रकाशकमिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमन्तरेण तां विना लिङ्गप्रविलय इति। अत एव श्रुतिः। पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। तदनेनाभिसम्बन्धिना परं ब्रह्म गमयन्त्यमानव इति मतं जैमिनिराचार्य्यः। तत्त्वदर्शी बादरिर्दर्श॥

कार्य्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥ ७॥

कार्य्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः।
प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम्॥

तत्त्वमसिवाक्यार्थसाक्षात्कारात् प्राक्किल जीवात्माऽविद्याकर्मवासनाद्युपाधिवच्छेदादणुस्तोऽनवच्छिन्नोऽशेषवर्गमिशाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादन्यानप्राप्तानर्चिरादीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते। अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनिखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन सङ्गतम्। तस्मादनिदर्शनं न्यग्रोधसंयोगविभागा

न्यग्रोधवानरतरुहिततत्संयोगविभागानां मिथो भेदात्। न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निवृत्तायां पूर्वप्राप्तावप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः। एतदपि वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयविजृम्भितमविद्यायाः समुत्पन्नाद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते। विदुषोऽपि देहपातात् पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुवृत्तिरभ्युपेयते प्रथमालिङ्गशरीरपातात्। विदुषस्तद्धर्मानुवृत्तिस्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युपपत्तिस्तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत्, न। परविद्यावत उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्त इति। यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्योः समानकालता श्रूयते। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति पौर्वापर्यायश्रवणात् परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नापायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिसन्धिः श्रुतेः। उपपन्नं चैतत्। न खलु ब्रह्मवेद विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनो ब्रह्मभावमानात्कारणोन्मुक्तिनाशामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तृगन्तव्यविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गे प्रवर्त्तेत। न च छायामात्रेणापि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तत्र प्रवृत्त्यङ्गं यादृच्छिकप्रवृत्तिः यथाविद्वीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च। अदृष्टार्थानां तु फले का कथेत्युक्तं प्रथमसूत्रे। न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेशस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि आवश्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम्। विकल्पासहत्वात्। किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्म-

प्राप्तिसाधनं तदपेक्षं वा। न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति परब्रह्मविद्या-नादन्यस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्ग-भावनायाः किमियं विद्याकार्य्यं मार्गभावनासाहायकमाचर-त्यथ विद्योत्पादे। न तावद्विद्याकार्य्यं तया सह तस्याद्वैता-द्वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहासम्भवात्। नापि यज्ञा-दिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म गमयतीति। यज्ञादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणाद्विद्योत्पा-दाङ्गत्वम्। तस्मादुपन्यस्तबहुश्रुत्यनुरोधादुपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दो-ऽसम्भवन्मुख्यवृत्तिर्ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणया नेतव्यः। तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तेः कार्य्यब्रह्मलोकस्य। परस्य त्वनवयवतया तद्द्वारेणाप्यनुपपत्तेर्लोकत्वं चैलाश्वत्था-दिवत् सन्निवेशविशेषवति भोगभूमौ निरूढं न कथञ्चिद्योगेन प्रकाशे व्याख्यातं भवति। तस्मात् साधुदर्शी स भगवान् बाद-रिरसाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम्। अप्रामाणिकानां च प्रलापाः सवगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सवगता एव चैतन्यादयस्ता-दयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो दूषणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रमाणिकत्वादनवकल्प्यत्वाक्क-मित्युपेक्षिताः। पदयोजना तु प्रतिप्रत्ययाऽऽकृत्वाश्च शब्दाणाम्। प्रतिप्रति अञ्चति गच्छतीति प्रत्यक् प्रतिभावतीति ब्रह्म तदा त्मत्वादृन्तृणां जीवात्मनामिति। "गौणी त्वस्य" इति। यौगिक्यपि हि योगगुणापेक्षया गौण्येव। "विशुद्धोपाधिस-म्बन्धम्" इति। मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः कार्य्य-त्वात्। अविद्यया अपि स्वैर्योङ्गतुल्याविद्यया। प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसन्धिः प्रतिपत्तिर्गतिः। पदेनैकवचनत्वा-दाभसन्धिस्तत्पद्य न। यस्य ब्रह्मणो नामाभिवाम यत्र

इति। "पूर्ववाक्यविच्छेदेन" इति। श्रुतिवाक्ये बलीयसी प्रकरणात्। "सगुणे च ब्रह्मणि" इति। प्रशंसार्थमित्यर्थः। चोदयति। "ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य" इति। न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपपादितः। परिहरति। "न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद् ब्रह्मणः" इति। अयमभिसन्धिः। यथा तथा न्यग्रोधावयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति। काल्पनिकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य। शङ्कते। "जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेः" इति। नह्युत्पत्त्यादिहेतुभावोऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात् परिणामीति। तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः। निराकरोति। "न विशेषनिराकरणश्रुतीनाम्" इति। विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिदुःखप्रशमनतया पुरुषार्थफलवत्। अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम्। तस्मात् फलवतः सन्निधावाम्नायमानं तदर्थमेवोच्यत इत्युपपत्तिः। तद्विजिज्ञासस्वेति च श्रुतिः। तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोऽयमाम्नायो न तूत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः। तस्मान्न गतिस्तात्त्विकी। अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह। "गतिकल्पनायां च" इति। अन्योनन्यत्वाभ्यामवयवविकारपक्षौ। अन्यो वात्यन्तम्। अथ कस्मादात्यन्तिकमनन्यत्वं न कल्प्यत इत्यत आह। "अत्यन्ततादात्म्ये" इति। मृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः। तदभावे न भवन्ति शिंशपेव वृक्षत्वाभाव इति विकारावयव-

पत्तयोश्च तद्वतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वाद्चलत्वाद्ब्रह्मणः संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम्। नहि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति। अन्योनन्यत्वेऽपि चैकस्य विरो- ःसम्भवतीति भावः। यथान्य एव जीवो ब्रह्मणः। तथा ब्रह्मण्यसंसरत्यपि जीवस्य संसारः कल्प्यत इति। एतर्हि- ार दूषयति। "सोऽणुः" इति। "मध्यमपरिमाणत्वे" इति। ॰मपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात्। "न मुख्य- ॰व" इति। भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्रासम्भवाद्बृंहित्यपदे- ॰दादर्थभेदे॰युतमिन्नत्योपचारेणाभिधमुच्यत इत्यमुख्यम- ॰कत्वमित्यर्थः। अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्य- ॰भेदपक्षेषु नात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावहानाज्जीवानां ॰नाशप्रसङ्गः। ब्रह्मविवर्त्तत्वे तु ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिवि- ॰ानामिव बिम्बं तच्चाविनाशीति न जीवविनाश इत्याह। ॰र्विशेषु" इति। मतान्तरमुन्यस्यति दूषयितुम्। "यत् ॰श्चिज्जल्पति विनैव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानि" इति। ॰या हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशोषका- ॰भिः प्रलये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशा- ॰ोऽपि न पुनर्भवति। एवं कर्मनिमित्तो बन्ध उपात्तानां ॰र्मणामुपभोगात् प्रलये प्रशाम्यति। कर्मान्तराणाञ्च बन्ध- ॰तूनामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात् ॰भावसिद्धो मोक्ष आरोग्यमिवापातदुरितनिबर्हणाय च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् दुरितनिमित्तप्रत्यवायो न भवति। प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्थस्वान्तो न निषिद्धाचा- ॰रादिति। तदेतद्दूषयति। "तदसत् प्रमाणाभावात्" इति। शास्त्रं खल्वस्मिन् प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोप- ॰दिशति न तूक्तमाचारम्। न चार्थापत्तिः प्रभवति संसार-

ख्यानादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह। "न चैतत्तर्कयितुमपि" इति। चोदयति। "स्यादित्येतन्नित्य" इति। परिहरति। "तन्न विरोधाभावात्" इति। यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दुष्कृतमिव निवर्हयेयुस्ततः काम्यकर्मोपदेशाद्दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन्। नह्यस्ति कश्चित्रानुवर्ण्यं चातुराश्रम्ये वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति। तस्मान्नैषां सुकृतविरोधितेति। अभ्युच्चयमात्रमाह। "न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्" इति। "न चासति सम्यग्दर्शने" इति। सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वर्जयन्नपि प्रमादादुपनिपतितं तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति। ज्ञानपरिपाके च न करोत्येवासम्, निपुणोऽपि प्रमादात् करोति। कृतं च न क्षयितुं क्षमत इति विशेषः। "न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्यब्रह्मात्मत्वे" इति। कर्तृभोक्तृत्वं समाविर्भक्रियाभोगं तं चेदात्मनः स्वभावावधारितं न त्वारोपितं ततो न शक्यापनेतुम्। नहि स्वभावाद्भावोऽवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात्। न च भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसक्तुं. सो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं "स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्" इति। समारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं सर्पस्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः। भावमिममविद्वान् परिचोदयति। "स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्य्यम्" इति। अप्रकाशितभावो यथोक्तमेव समाधत्ते। "तच्च न" इति। कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वान्नविष्यति कदाचिदेषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोक्ष्येते इति सम्भावनातः कुतः कैवल्यमित्यर्थः। भूयो निरस्तमपि मतिदृढिम्ने पुन-

रुपन्यस्य दूषयति। "परस्मादनन्यत्वेऽपि" इति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया।
ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा॥

सन्ति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषया विद्यास्तद्वन्तोऽप्यर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासका इव गन्तुमर्हन्त्यनियमः सर्वासामित्यविशेषेण विद्यान्तरेष्वपि गतेरवधारणात्। न चैषां परब्रह्मविदामिव गत्यसम्भव इति। न च ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्येकान्तः। अनतत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः। न चैते न ब्रह्मक्रतवो मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्यापि सम्भवात्। फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावप्युपपत्तेः, तस्य सातिशयतयोत्कर्षनिकर्षसम्भवादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते॥

उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः।
प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत्॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात्। किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः इह तु तदभावात्। तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः। औत्सर्गिक्यां नासति विशेषवचनेऽपवादो युज्यते। न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपास्ते सत्यपि ब्रह्मत्वानुगमे किन्तु नामादिविशेषणब्रह्मरूपतया तथा चायं नामादितन्त्रो न ब्रह्मतन्त्र आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति

हि दृष्टाः । ब्रह्माश्रयश्च प्रत्ययो नामादिषु प्रक्षिप्त इति नाम-तन्त्रः । तस्माच्च तदुपासको ब्रह्मक्रतुः किन्तु नामादिक्रतुः । न च ब्रह्मक्रतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः सम्भवी । न च ब्रह्मक्रतुस्तदवयवक्रतुः । येन तदवयवापेक्षया-त्कर्षो वर्ण्येत । तस्मात्प्रतीकालम्बनान्विदुषो वर्जयित्वा सर्वा-नन्यान्विकारालम्बनान्नयत्यमानवो ब्रह्मलोकं न त्वेवमुभयथा भाव उभयथात्वे कांश्चित्प्रतीकालम्बनांश्च नयति विकाराल-म्बनान्विदुषस्तु नयतीत्यभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्त्यनियमः सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्य-

विभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सतो यतः ।
फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तेरूपान्तरोद्भवः ॥

अभूतस्य घटादेर्भवेन्निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतोऽसतो वा न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्येते । स्वरूपावस्थानं चेदा-त्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्येत । तस्य गगनवदत्यन्तसतः प्राग-सत्त्वाभावाच्च चास्य बन्धाभावो निष्पद्येत तस्य तुच्छस्वभावस्य कार्यत्वेनातुच्छत्वप्रसङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याका-र्यस्य फलत्वानवकल्पनादागन्तुना रूपेण केनचिदुत्पत्तौ स्वेनेति प्राप्तमनूद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

सम्भवत्यर्थवत्त्वे हि नानर्थक्यमुपेयते ।
बन्धस्य सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शास्त्रमगत्या कथञ्चिद-नुवादतया वर्त्तते। सकलसांसारिकधर्मापेतं तु प्रसन्नमा-त्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपाद्व्यावृत्तमनधिगतमवबोधयता-नुवादो युज्यते। न चास्य निष्पत्त्यसम्भवः सत एव घटादेः सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्ध-त्वात्। विचारासहतया त्वसिद्धिरुभयत्रापि तुल्या न प्रम-दुत्पत्तुमर्हतीति असकृदावेदितम्। अन्धो भवतीति स्वप्ना-वस्था दर्शिता। बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्रोदितीव जाग्रद-वस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्विनाशमिवापीत इति सुषुप्तिः। एवकारश्चेवार्थं नावधारणे॥

आत्मा प्रकरणात्॥ ३॥

ननु ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तेरन्या ज्योतिरुपसम्पत्ति-स्तया च भौतिकत्वेऽपि न मोक्षव्याघातः। भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरुपसम्पद्य तत् परित्यजेदिति श्रूयेत। तदश्रवणेऽपि तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणेति गम्यते। तस्य च भूतत्वे विकारत्वान्मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरमु-क्तित्वमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते।

ज्योतिष्पदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम्।
तथापि प्रक्रमाद्वाक्यादात्मन्येवात्र युज्यते॥

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेर्ज्योतिषि चापरं किञ्चिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मैवात्र गम्यते प्रकरणाच्चो-क्तम्। यत् सम्पद्य निष्पद्यत इति तत्सूक्तं भ्रमादाय स्वपितीति-वत्। तस्माज्ज्योतिरुपसम्पन्नो मुक्त इति सूत्रम्॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्र तत्रोपपादितं तथापि स तत्र पर्येतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य सम्पत्तृसम्पत्तव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः । यथा स तत्र पर्येति जक्षत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्य तदज्ञातज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः । नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रतिपाद्यत्वात् । सिद्धवदव्यपदेशात्तद्विवचनसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते त एते उपन्यासादयः । एतेभ्यो हेतुभ्यः ।

भावाभावात्मकै रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।
मुक्तः सम्पद्यते स्वैरित्याह स्म किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनोऽभावात्मानोऽपहतपाप्मत्वादयो भावात्मानश्च सर्वज्ञत्वादयो धर्मा अद्वैतं घ्नन्ति । नो खलु धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । मा भूत्स्वाश्ववद्धर्मिधर्मभावाभाव इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वादेकता भवेत् ।
परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः ।

न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् । अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनोऽभेदात्तेऽपि न भिद्येरन् ।

आत्मरूपवत्। आत्मरूपं वा भिद्येत। भिन्नेभ्योऽनन्यत्वान्नीलपीतरूपवत्। न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते भिद्यन्तु भिद्यन्त इति साम्प्रतम्। धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्यभेदप्रसङ्गात्। भेदे वा धर्मिणोऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम्। भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावव्न सम्भवत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे। अभावरूपाणामद्वैताविरुद्धत्वेऽपि नस्य पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्धर्मता सिध्यते। एतेन सत्यकामसर्वज्ञसर्वेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका व्याख्याताः। तस्माद्विरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेश्येन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तात्मनोऽर्थशून्यैरापहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैरुपदेश इत्यौडुलोमिर्मेने। तदिदमुक्तं "शब्दविकल्पजा एवेते" अपहतपाप्मत्वादयो न तु सांव्यवहारिका अपीति॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदिति गौण्डीरमौडुलोमिनं सूच्यते।
बादरायण आचार्यो मृष्यत्यपि हि तद्द्वयम्॥

एवमप्यौडुलोमिमतमनुजानाति। गौण्डीरं तु न मन्यत इत्याह। "व्यवहारापेक्षया" इति। एतदुक्तं भवति। सत्यं तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वादयस्त्वौपाधिकतयाऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणोपनीततया लोकसिद्धा नात्यन्तामसन्तो येन तच्छब्दा राहोः शिर इतिवदप्रमाणा इत्यर्थः॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

यत्नानपेक्षः सङ्कल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।
न दृष्टः सोऽत्र यत्नस्य लाघवादवधारितः ॥

लोके हि कश्चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न त्विच्छानन्तरमेवाप्येष्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तमनुरुध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु सङ्कल्पादेवेति लौकिकं यत्नगौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्नलाघवात् । यत्नस्तु तदसत्कल्पमिति । स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां चरमधातुविसर्गहेतुः । एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह । "न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थाना" इति । सन्ति हि खलु कानिचिद्वस्तुरूपसाध्यानि कार्य्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्यानि दन्तक्षतमणिमालादीनि । कानि चित्तु ज्ञानसाध्यानि यथोक्तचरमधातुविसर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमुपस्थापनीतं पित्रादि भवन्तु तज्ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्य्याणि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति । न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्रासेऽभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्थानं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ।
न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्यैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणान्तरेण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय पक्षधर्मत्वादिवत्प्रमाणान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्षमाणं सामग्रीवैकल्येन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते । अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषयतया नोपपद्यते । तस्माद्विद्याप्रभावाद्विदुषो सङ्कल्पमात्रादेव

पित्राद्युपस्थानमिति साम्प्रतम्। तथाहुरागमिनः। को हि योगप्रभावादृतेऽगस्त्य इव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं सृजति। तस्मात्सर्वमवदातम्॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥

अन्ययोगव्यवच्छित्त्या मनसेति विशेषणात्।
देहेन्द्रियवियोगः स्याद्विदुषो बादरेर्मतम्॥

अनेकधाभावश्रुतिप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा कथञ्चिद्भूमविद्यायां निर्गुणायां तदसम्भवात् असताऽपि हि गुणेन स्तुतिर्भवत्येवेति॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः।
न चार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम्॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरोऽनेकधाभावो यथा शरीरेन्द्रियभेदे। अत एव सौभरेरभिर्निर्मितविविधदेहगापर्य्यायेण मान्धातृकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्य्यते। न चार्थसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते। सम्भवति चास्यार्थवत्त्वम्। यद्यपि निर्गुणायामिदं भूमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतैश्वर्य्यं न निर्गुणैव विद्या स्तूयते। न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्। अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात्। यथा चैत्रो धनुर्धरः। तस्मान्मनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्य्यशालिनां नियमेनेति मेने जैमिनिः॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः॥ १२॥

मनसेति केवलमनोविषया च स एकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषया च श्रुतिमुपलभ्यानियमभेदो